

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA EĞİTİM

Ahmet VURGUN

Paradigma Akademi



II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA EĞİTİM

Ahmet VURGUN

Editör
Sabri BECERİKLİ

ISBN: 978-605-72858-9-8
Paradigma Akademi Yayınları
Sertifika No: 69606

Paradigma Akademi Basın Yayın Dağıtım
Fetvane Sokak No: 29/A
ÇANAKKALE
e-mail: fahrigoker@gmail.com

Yayın Sorumlusu
Nevin SUR

Dizgi&Kapak
Himmet AKSOY

Kapak: Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimini

Matbaa
Bulut Dijital Matbaa LTD. ŞTİ.
Sertifika No: 48120

Kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Bu Kitap T.C. Kültür Bakanlığında alınan bandrol ve
ISBN ile satılmaktadır. Bandrolsüz kitap almayınız.

Aralık 2022
Paradigma Akademi



Hocam Vahdettin ENGİN'e...

ÖNSÖZ

II. Abdülhamid döneminde eğitime, teşkilatlanma ve kurumsallaşmanın yanı sıra politik zeminde de önem verilmiştir. Devletin varlığını ve içeride birliği sağlamanın yolunun eğitimden geçtiğinin farkında olan II. Abdülhamid zamanında bilhassa Anadolu coğrafyasında eğitim alanında ciddi bir yatırım yapılmıştır. Bu çalışmalardan tabii olarak dönemin büyük bir vilayet merkezi olan Bursa da nasibini almıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde başkentlik yapan Bursa, bu tarihi öneminin yanı sıra II. Abdülhamid dönemindeki kuruluş ruhu ve bu kapsamda gerçekleştirilen uygulamalarda da öne çıkan bir yer olmuştur. Ayrıca Bursa'nın Güney Marmara ve İç Batı Anadolu gibi geniş sınırları içine alan Hüdavendigar vilayetinin merkezi oluşu, sosyo-ekonomik yapısı, stratejik konumu ve İstanbul'a yakın olması, II. Abdülhamid döneminde ön planda tutulan bir şehir olmasını sağlamıştır. Bursa bu özelliklerinin yanı sıra, Osmanlı tarihinde ilim ve kültür hayatının canlı olduğu bir yerdir. II. Abdülhamid döneminde Bursa'nın bu tarihi mirasına, modern eğitim sistemi ve kurumları eklenerek dönemin özellikleri ve ruhu işlenmeye çalışılmıştır.

İşte bu çalışmada, Türkiye'nin modernleşme sürecinde önemli bir yere sahip olan II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarının, sisteminin ve kurumlarının Bursa'ya olan etkileri ve yansımaları üzerinde durularak eğitim tarihi ve yerel tarih bağlamında incelenmeye çalışılmıştır. Çalışma, 2018 yılında Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tarih Öğretmenliği Programında sunmuş olduğum “II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri” adlı doktora tezimden hazırlanmıştır. Beş bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde II. Abdülhamid

Döneminde Bursa'nın yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, dönemin Bursa maarif teşkilatı ve maarif müdürleri anlatılmıştır. Üçüncü bölümde dönemin ilköğretim kurumları olan ibtidailer, mülki rüşdiye ve kız rüşdiyesi ile Bursa'nın hususi mektebi olan Hadika-i İrfan, dördüncü bölümde de dönemin ortaöğretim kurumu olan Bursa Mülki İdadisi işlenmiştir. Beşinci ve son bölümde ise Bursa'nın mesleki eğitim kurumları olan Ziraat Mektebi, Harir Darüttalimi, Islahhane, Sanayi Mektebi ve Darülmualimin ile Medrese-i Muallimin hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın tarih ve eğitim camiası ile döneme ilgi duyan okuyuculara katkı sağlamasını diler, değerli katkılarından dolayı Doç. Dr. Sabri Becerikli ve Prof. Dr. Kemalettin Kuzucu'ya teşekkür ederim.

Ahmet VURGUN

Kadıköy 2022

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vii

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA

Tarihi Süreçte Bursa	1
İdari Bakımdan Bursa	3
Sosyo-Ekonomik Açıdan Bursa.....	4
II. Abdülhamid ve Bursa	8

İKİNCİ BÖLÜM

DÖNEMİN BURSA MAARİF İDARESİ

Maarif Müdürleri	24
Ahmet Rıza Bey.....	24
Said Bey	29
Sami Bey	30
Hasip Bey	31
Azmi Bey	31

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA İLKÖĞRETİM

İbtidailer	35
Bursa İbtidaileri	36
İbtidailerde Eğitim-Öğretim.....	49

İbtidailerin Yönetimi ve Gelir-Giderleri.....	50
İbtidailere Yerelin Desteği.....	52
İbtidailerde Çocuklar	54
İbtidailer Hakkında Görüş ve Düşünceler	55
Rüşdiyeler	60
Bursa Mülki Rüşdiyesi	60
Mülki Rüşdiye'nin Kuruluşu	60
Mülki Rüşdiye'nin Gelişimi	61
Mülki Rüşdiyenin Öğretim Kadrosu ve Öğrencileri	62
Okulda Disiplin	68
Mülki Rüşdiyenin Kapanışı	69
Bursa İnas (Kız) Rüşdiyesi.....	70
İnas Rüşdiyesinin Kuruluşu.....	70
Okulun Öğretim Kadrosu ve Öğrencileri	71
Okuldaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri	74
Bursa'nın Hususi Mektebi: Hadika-i İrfan.....	76
Okulun Kuruluşu ve Gelişimi	76
Okulda Eğitim-Öğretim Faaliyetleri	79

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA ORTAÖĞRETİM

Bursa Mülki İdadisi	85
Kuruluşu ve Gelişim Süreci.....	85
Okulun Gelir-Giderleri.....	90
Okulun İdari ve Öğretim Kadrosu	91
Bursa Mülki İdadisi İdari Kadrosu.....	93
Okulun Müfredat Programı ve Dersler.....	97
Okula Kayıt Süreci.....	111
Okulun Öğrenci Sayısı	118

Okulda İmtihanlar	119
Okulda Disiplin, Ödül ve Ceza	121
Mezuniyet	127
Mülki İdadinin Sosyal Yönü	131

BEŞİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA MESLEKİ EĞİTİM

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi	139
Okulun Kuruluşu ve Gelişim Süreci	140
Okulun İdari ve Öğretim Kadrosu	145
Müfredat ve Dersler	153
Ziraat Mektebine Öğrenci Kabulü ve Kayıt Süreci.....	159
Ziraat Mektebinde Öğrenci Sayısı	162
İmtihanlar	163
Disiplin, Ceza ve Mükâfat	165
Mezuniyet	168
Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi Numune Çiftliği ..	169
Mektebin Sosyal Yönü	175
Bursa Harir Darüttalimi.....	179
Okulun Açılış Süreci	179
Okulun Gelişimi.....	183
Okulda Eğitim-Öğretim Faaliyetleri	186
Okula Kabul Şartları	186
Kabul Müsabakası.....	186
Öğrenim Süreci	187
İmtihanlar	188
Okulun İdari ve Öğretim Kadrosu	189
Okulda Disiplin.....	192

Okuldan Mezuniyet	193
Okulun Sosyo-Ekonomik Etkisi	199
Bursa Islahhanesi ve Hamidiye Sanayi Mektebi	204
Bursa Islahhanesi	204
Islahhanenin İdari ve Öğretim Kadrosu	205
Öğrenci Sayısı.....	210
Islahhanede Eğitim-Öğretim Faaliyetleri	211
Islahhanenin Gelir Kaynakları	213
Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi	214
Okulun İdari ve Öğretim Kadrosu	215
Öğrenci Sayısı.....	222
Eğitim-Öğretim Faaliyetleri	223
Okulun Gelir Kaynakları	226
İkinci Meşrutiyet'in İlanı Sonrası Okulun Durumu	228
Bursa'da Öğretmen Okulları	230
Bursa Darülmuallimini	230
Hamidiye Medrese-i Muallimini.....	234
SONUÇ.....	239
KAYNAKLAR.....	245

BİRİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA

Tarihi Süreçte Bursa

Bursa, tarih boyunca Anadolu coğrafyasının önemli yerleşim bölgelerinden birisi olmuştur. Antik dönemde ismi “Prusa” olan şehrin Bithinya Kralı Prusias tarafından kurulduğu kabul görmektedir. İlkçağ ve orta çağda Roma ve akabinde Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde olan Bursa, daha sonra Türkiye Selçuklularının elinde kalsa da Bursa’daki Türk hâkimiyeti kısa sürmüş, Orhan Gazi tarafından fethedildiği 1326 yılına kadar şehir, Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde kalmıştır. Bursa’yı alan Orhan Gazi, şehri Osmanlı Beyliği’nin merkezi yapmış ve 1327’de burada gümüş sikke bastırmıştır.¹ Orhan Gazi, şehrin fethi öncesi vefat eden babası ve devletin kurucusu, Osman Gazinin lahdini Bursa’ya naklettirmiş ve hisarda camiye çevrilmiş olan manastır içerisinde yaptırılan türbeye defnettirmiştir. Fethin akabinde Bursa büyümeye başlamış ve çeşitli yerlerden nüfus iskân ettirilmiştir. Hatta 1333’te şehre gelen dönemin seyyahlarından İbn Battûta tarafından büyük ve gelişmiş bir şehir olarak tasvir edilmiştir. Bursa, Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde gelişimini artırmış, çeşitli âlimlerin yerleşmesiyle kültür şehri halini aldığı gibi Batı Anadolu’daki Türkmen beyleri tarafından adalar ve Rumeli taraflarına gerçekleşen gaza ve akın faaliyetleri Bursa’dan yürütülmüştür.² Bursa, Ankara Savaşı sonrası 1402’de Timur’un askerleri tarafından yağmalanmış ve hasar görmüştür. II. Murad zamanında tekrar toparlanan Bursa’nın ahali, ulema ve ümerasından bir kısım kimse, fetih sonrası İstanbul’a nakledilmiştir.

¹ Halil İnalcık, “Bursa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, 1992, s. 446.

² Besim Darkot, “Bursa”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, 1979, s. 811.

Bununla beraber Fatih döneminde yaşanan iktisadi gelişmelerden Bursa da faydalanmıştır. Bursa, Fatih’in vefatı sonrasında şehzadeler arasındaki mücadelede Şehzade Cem taraftarlarının merkezi olmuş, Şehzade Cem burada saltanatını ilan edip 18 gün boyunca kalmış, hatta adına para bastırmıştır. Şehzade Cem’in amacı Bursa’yı merkez yapıp Anadolu’ya hâkim olmaktır; ancak kısa bir süre sonra şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bursa daha sonraları Celali ve Abaza Mehmet Paşa isyanında da geçici tehlikeler yaşamıştır.

Klasik dönemde Bursa, Osmanlıların üç büyük merkezi olma özelliği korumuş, şehirdeki saray, 18. yüzyıla kadar zaman zaman padişahlar tarafından kullanılmıştır. Bursa, Osmanlı padişahları I. Ahmed, IV. Murad, IV. Mehmed, Abdülaziz ve V. Mehmet Reşat tarafından da ziyaret edilmiştir.³ Hatta Mülazım Abdülkadir’e göre, Sultan Abdülaziz’in 1861’deki Bursa ziyaretinde yanında Şehzade Murad Efendi ile Şehzade Hamid ve Reşad Efendi de yer almıştır.⁴ Bu bilgiden hareketle, II. Abdülhamid’in Bursayla şehzadeliğinde tanıştığı anlaşılmaktadır.

Bursa, Osmanlı Devleti’nin kuruluş döneminde başkentlik yapmasının yanı sıra Anadolu’nun birinci derecede kültür merkezlerinden biri olmuştur. Devlet ricalinden çeşitli eşraf ve ayanların yanı sıra âlim, müellif ve mutasavvıflar, Bursa’dan yetişmiştir. Yine Bursa, Osmanlı mimarisinin çok çeşitli özelliklerinin bir arada görüldüğü bir şehir olmuş, camiler, hanlar, medreseler, külliye ve türbelerinde bu mimari zenginlik görülmüştür. Bursa, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde de kültür merkezi olmasının yanı sıra sosyal ve iktisadi yapısıyla, Osmanlı Devleti’nin büyük şehirlerinden biri olma özelliğini devam ettirmiştir.⁵

³ Darkot, *a.g.e.*, s. 813.

⁴ Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu* (Haz. M. Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı), Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Ankara 2012, s. 201.

⁵ Darkot, *a.g.e.*, s. 813; İnalçık, *a.g.e.*, s. 448, 449.

İdari Bakımdan Bursa

Bursa; Edirne ve İstanbul başkent olduktan sonra Osmanlı hâkimiyetinde Anadolu Eyaletine bağlı olan Hüdavendigar Sancağının merkez şehri haline gelmiştir. 1832’de müstakil mutasarrıflık olan Bursa, yeni teşkil edilen Karahisar, Kütahya, Bilecik, Erdek, Biga mutasarrıflıkları ile Hüdavendigar Eyaletine bağlanarak buranın merkezi olmuştur. 1864’te yapılan düzenleme ile vilayet oluşturularak Bursa 1867’den itibaren valiler tarafından yönetilmeye başlamıştır. Yapılan bu düzenlemeler neticesinde Bursa, Hüdavendigar Vilayetinin merkez sancağı haline gelmiştir.⁶ 1868 yılına gelindiğinde merkez şehri Bursa olan Hüdavendigar Vilayeti 85 kazadan oluşmuştur. Bursa sancak merkezine bağlı kazalar ise şunlardır: Bursa, Gemlik, Pazarköy, Mudanya, Yalova, Karamürsel, Trilye, Bilecik, Lefke, Karacaşehir, Gölpazarı, Söğüt, Mihaliç, Kirmastı, İnegöl, Yenişehir, İznik, Pazarcık, Domaniç, Atranos.⁷

II. Abdülhamid döneminde Bursa, Hüdavendigar Vilayetinin merkez sancağı olup, vilayete bağlı olarak Karesi, Kütahya, Karahisar-ı Sahip sancakları bulunmaktadır. Bursa Sancağında da merkez kaza dışında Gemlik, Bilecik, Yenişehir, İnegöl, Mudanya, Mihaliç kazaları ile Kirmastı ve Harmancık nahiyeleri bulunmaktadır.⁸ Daha sonra 1885’te Bilecik, Söğüt, Yenişehir, İnegöl kazaları, Bursa’dan ayrılarak bizzat II. Abdülhamid’in emriyle merkezi Bilecik olan Ertuğrul adlı sancak oluşturulmuştur. Bunda bölgenin Osmanlı Devleti’nin kurulduğu yer ve devletin kurucusu Ertuğrul Gazi’nin Söğüt’te medfun olması etkili olmuştur.⁹ II. Abdülhamid döneminin sonlarında ise Hüdavendigar Vilayetinin oldukça geniş bir alana sahip olduğu

⁶ İnalçık, *a.g.e.*, s. 449; Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa (1876-1926)*, Avrasya Etnografya Yayınları, Bursa, 2006, s. 16, 17.

⁷ Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü* (Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara- M. Asım Yediyıldız), c. 2, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010, s. 188.

⁸ Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1295, Vilayet Matbaası, Bursa 1295. Bundan sonraki dipnotlarda Hüdavendigar Vilayeti Salnameleri, “H.V.S.” şeklinde kısaltılarak gösterilmiştir.

⁹ Halim Demiryürek, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, s. 7.

görülmektedir. Nitekim 1907 yılı itibariyle Hüdavendigar Vilayeti; Bursa, Ertuğrul, Kütahya, Karahisar ve Karesi sancakları ile bu sancaklara bağlı 29 kaza, 49 nahiye ile 3578 köyden oluşmaktadır. Bursa sancağı ise merkez Bursa şehri olmak üzere Gemlik, Mihaliç, Mudanya, Kirmastı, Atranos ve Pazarköy gibi kazalara sahiptir.¹⁰ İdari açıdan bakıldığında II. Abdülhamid döneminde Bursa merkezli Hüdavendigar Vilayeti kapladığı alan itibariyle hayli bir yerleşim yerini içine almıştır. Örneğin bugün vilayet merkezi olan Bursa, Balıkesir, Kütahya, Bilecik, Uşak, Afyonkarahisar ve Eskişehir illeri, o dönemde idari merkezi Bursa olan Hüdavendigar Vilayeti sınırları içerisinde bulunmaktadır.

Sosyo-Ekonomik Açıdan Bursa

Geniş sınırlara sahip olan Hüdavendigar Vilayeti ve merkez şehri Bursa, aynı zamanda kozmopolit bir nüfus yapısına sahip olmuştur. Şehirde Müslüman Türk nüfus ağırlıklı olmakla birlikte gayrimüslimlerin de yaklaşık ¼’lük¹¹ bir orana sahip olduğu görülmektedir. Aşağıdaki tablolarda, vilayet salnamelerinden hareketle vilayetin geneli ile sancak ve şehir merkezinin nüfus oranlarına yer verilmiştir:

Bursa Sancağı Geneli Nüfusu¹²

Cemaat	Erkek	Kadın
İslam	91.368	86.776
Rum	22.607	20.820
Ermeni	12.226	11.228
Katolik	150	162
Bulgar	204	177
Yahudi	1.184	1155
Protestan	132	153
Latin	6	4
Yekûn	127.878	120.475

¹⁰ H.V.S. 1325, s. 124.

¹¹ Turgay Akkuş, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008, s. 88.

¹² H.V.S. 1303, s. 69.

Bursa Şehri Geneli Nüfusu¹³

Cemaat	Erkek	Kadın
İslam	19.895	18.277
Rum	2693	2649
Ermeni	3429	3433
Katolik	162	163
Bulgar	22	-
Yahudi	1175	1149
Protestan	81	119
Latin	6	4
Yekûn	27.463	25794

Hüdavendigâr Vilayeti Nüfusu¹⁴

Sene	Müslim	Gayrimüslim	Yekûn
1296	837.212	173.954	1.011.166
1325	1.430.198	260.629	1.690.827

Bursa'nın II. Abdülhamid döneminin sonlarındaki nüfusuna bakıldığında şehir merkezindeki 75 mahallede 66.101 nüfus bulunmaktadır. Bu nüfusun yerli ve muhacir olmak üzere 51.300'ü Müslüman, 5039'u Rum, 5700'i Ermeni, 3404'ü Yahudi, 502'si Katolik ve 206'sı Protestan'dır. Yine bu nüfusun dışında ecnebi tebaa mensubu bir kısım kimse de Bursa'da yaşamaktadır.¹⁵

Bursa, Osmanlı Devleti'nde tarihi misyonunun yanı sıra sosyo-ekonomik özelliğiyle de ön planda yer almıştır. Keza Bursa'nın gelişim göstermesinde başkentlik yapmasının yanı sıra coğrafi konumu ve verimli ovası da etkili olmuştur. Klasik dönemde Bursa'nın en önemli geçim kaynağı ipekçiliktir. Bursa, ipek ticareti ve ipek yolunun Avrupa'ya açılan kapısı durumundadır. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren de Bursa'nın sanayi ve teknolojik anlamda gelişiminin itici gücü ipek olmuş, 1837'den itibaren şehirde ipek

¹³ H.V.S. 1303, s. 72.

¹⁴ H.V.S. 1325, s. 252.

¹⁵ H.V.S. 1324, s. 280.

fabrikaları kurulmaya başlamıştır.¹⁶ İpek, Bursa’nın ekonomik hayatında önemini II. Abdülhamid döneminde de korumaya devam etmiştir. Bu bağlamda Tanzimat döneminde ipekçilik sektöründe etkili olan gayrimüslimler, şehirdeki ekonomik yapılanma içerisindeki ağırlıklarını artırmışlardır.¹⁷ Bu dönemde kozmopolit bir yapıda gelişimini sürdüren Bursa’da Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler birlikte yaşamış ve bu yapı, uzun yılların oluşturduğu karşılıklı ilişkiler içerisinde bütünlük göstermiştir.¹⁸

Şehrin konumu ve ekonomik potansiyeli, merkezin Bursa’ya ilgi göstermesine neden olmuş ve Hüdavendigar, valilik için tercih edilen ve istenen bir vilayet olmuştur.¹⁹ II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde bu ilgi daha da artmış ve Bursa, modernleşme hareketinin hız kazanarak izlendiği, dönemin vitrin şehirlerinden biri haline gelmiştir.²⁰

İdari açıdan Hüdavendigar Vilayetinin merkezi olan Bursa, dönemin ünlü isimlerinin idarecilik yaptığı bir şehir olmuştur. Bu idareciler içerisinde ise kısa süren valiliğiyle Bursa tarihinde ayrı bir yere sahip olan isim Ahmet Vefik Paşa’dır. Ahmet Vefik Paşa, 1855’te büyük bir yıkıma yol açan depremin yaralarının sarılması sürecinde Bursa’nın imarı, değişim ve dönüşümü gibi hususlarda öne çıkan yöneticisi olmuştur.²¹ Ahmet Vefik Paşa, Bursa’da önce 1863-1864 yıllarında Anadolu sağ kol ciheti müfettişi olarak görev yapmış, akabinde 1879-1882 yılları arasında valilik yapmıştır. Batı teknolojisi

¹⁶ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 29, 32; Nursal Kumaş, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2011, s. 2.

¹⁷ Akkuş, *a.g.e.*, s. 93; Sabri Becerikli-Muammer Demirel, “Temettuat Defterlerine Göre Bursa Şehrinde Yaşayan Gayrimüslimlerin Ekonomik Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/2, sayı 131, Aralık 2020, s. 119-137.

¹⁸ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁹ Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008, s. 58.

²⁰ Kumaş, *a.g.e.*, s. 12, 14.

²¹ Zeynep Dörtok Abacı, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti’nin Mekansal ve Sosyal Değişimi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2005, s. 83.

ve modernleşme konusundaki ilgisinin Bursa'daki çalışmalarına temel oluşturduğu Ahmet Vefik Paşa, İstanbul tarafından Hüdavendigar Vilayetinde reformları uygulamakla görevlendirilmiştir. Çünkü Bursa, devletin ilk günlerdeki görkemini gösteren bir şehirdir ve konumu itibarıyla Osmanlı monarşisinin beşiği olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin simgesi olan Bursa, Ahmet Vefik Paşa'nın modernleşme çalışmalarında adeta modernite ve geleneğin bir arada sentezlemeye çalışıldığı bir laboratuvar halini almıştır.²² İşte Ahmet Vefik Paşa, geniş yetkileriyle bu uygulama alanının yürütücüsü olmuştur.

Bu arada Tanzimat döneminde Bursa'da modern kurumsal yapılar oluşmaya başladığını belirtmek gerekir. Nitekim 1863'te hükümet konağı inşa edilmiş, 1865'te resmi matbaa kurulmuş, 1867'de belediye teşkilatı oluşturulmuş ve şehrin ilk gazetesi olan Hüdavendigar 1869 yılından itibaren çıkmaya başlamıştır.²³ Ahmet Vefik Paşanın valiliğinde ise bu çalışmalar hız kazanarak Bursa'nın kent dokusu değişmeye başlamıştır. Şehirdeki en önemli imar hareketi onun valiliğinde olmuş, ilk tiyatro binası, modern hastane, çeşitli cadde ve yollar Ahmet Vefik Paşa idaresinde açılmıştır.²⁴

Ahmet Vefik Paşanın Bursa'daki valiliği şehre gelen seyyahların da dikkatini çekmiştir. Örneğin 1855 depreminden 30 yıl sonra şehri ziyaret eden Mary Walker, depremin etkisi ve Bursa'da sonraki yaşanan süreçteki toparlanmayı şöyle tasvir etmiştir: *“Günümüz Bursa'sı onarılmış ve yenilenmiş bir şehir. Burayı daha önceki terkedilmiş haliyle bilenler sadece çalışkan valisi Ahmet Vefik Paşa sayesinde olanları takdir edebilir. 1855'te meydan gelen korkunç deprem Bursa'yı temellerine kadar sarsmıştı. Cami ve minarelerin yarısı yerinden fırlamış, büyük iplik imalathaneleri yok*

²² Beatrice St. Laurent, “Bir Tiyatro Aşığı: Ahmet Vefik Paşa ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Bursa'nın Yeniden Biçimlendirilişi”, *Bir Masaldı Bursa* (Haz. Engin Yenal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 106, 107, 116.

²³ Kumaş, *a.g.e.*, s. 10; Faruk Üsküdarı, *Eski Bursa'dan Notlar*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Bursa 1972, s. 115.

²⁴ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 75.

olmuş, akarsuların akışı bile bozulmuş, şehir yoksullaşmış ve harabe haline gelmişti. O vakitler neredeyse geçit vermeyen yollar üzerinde sefil durumdaki talikalar dışında hiçbir ulaşım aracı yoktu. Az sayıda macera sever seyyah için sadece tek bir otel vardı. Günümüz Bursa’sı yıkıntılarından yükselmişti. İmparatorluğun beşiği sayılabilecek şehri bir zamanlar süslemiş olan anıtların görkemli kalıntıları olağanüstü ustalık ve zevkle yavaş yavaş onarılırken modern şehrin refahı üzerinde de aynı özenle çalışılmaktaydı.²⁵” Bursa’nın kent dokusundaki değişim Ahmet Vefik Paşadan sonra gelen valiler döneminde de devam etmiş ve Bursa, II. Abdülhamid idaresinin önde gelen, gözde şehirlerinden biri olmuştur.

II. Abdülhamid ve Bursa

II. Abdülhamid döneminde Bursa’nın nüfusu arttığı gibi şehre çeşitli eserler yapılmış ve sanayi gelişim göstermiştir. Ayrıca Bursa’ya gelen muhacirler, şehrin sosyo-ekonomik yapısına ciddi katkı sağlamıştır. Dönemin Bursa’sını tasvir eden İhtifalci Mehmed Ziya’ya göre, Hüdavendigar Vilayeti Marmara havzasında bulunmakla bir nevi “*payitaht-ı saltanat-ı seniyye’nin bir mahallesî*” gibidir. Bundan dolayı ahalisi içerideki vilayetlere nazaran daha gelişmiş ve medeni seviyesi yüksektir.²⁶ Bursa; İstanbul’a yakın olması, deniz ulaşımına uygun olması, havası, suları, doğal kaynakları, Uludağ’ı, kaplıcaları ve Mudanya’da plaj olması gibi nedenlerle hem İstanbul içinden hem de çevreden pek çok ziyaretçiyi ağırlamış, turistik gezilere ev sahipliği yapmıştır.²⁷ Bu dönemde Bursa, başkent İstanbul’a yurtdışından gelen çeşitli ülkelere mensup hanedan ve büyük ailelerin üyeleri ile devlet görevlilerinin ziyaret ettiği bir yer olmuştur. Örneğin, sabık Avusturya elçilerinden Marki Pallaviçini ve eşi, Avusturya elçisi Baron de Calice ve eşi, Rusya elçisi M. Nelido, Fransa elçisi M.

²⁵ Heath Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*, (Çev. Serdar Alper), Eren Yayınevi, İstanbul 2004, s. 107.

²⁶ İhtifalci Mehmed Ziya, *Bursa’dan Konya’ya Seyahat* (Haz. Melek Çoruhlu), Kırkambar Kitaplığı İstanbul 2010, s. 113, 114

²⁷ Kumaş, *a.g.e.*, s. 90.

Constans, Alman İmparatoru II. Wilhelm'in eşi Augusta Frederica'nın kardeşi Duc de Holstein ve eşi, Bonapart Ailesi'nin reisi Prens Victor Napoleon, Carl Eduard Saxe Cubour und Gotha Dük ve Düşesi, M. Anotole Leroy-Beavlieu, M.Caillaux, M.Courtellomon, Paris-Lyon-Mediterranee Şimendiferleri Kumpanyası İdare Meclis Reisi M. Stephane-Derville, M.Camille Pelletan ve Baurbon ailesinden bir Fransız prensesi gibi isimler Bursa'yı ziyaret etmiştir.²⁸

Bursa, Osmanlı hükümetleri için bir nevi İstanbul'un arka bahçesi konumunda olmuştur. Bununla birlikte, başkent'e yakınlığı, deniz ulaşımı, düzenli yerleşimi, tekke, zaviye, medrese gibi pek çok ıslah edici özellikte yapının bulunması, idarecilerinin seçilmiş kişiler olması ve asayişin düzenliliği gibi nedenler, Bursa'yı aynı zamanda sürgün yeri yapmıştır. Ancak Bursa, ülke içindeki sürgün yerleri içerisinde adeta lütuf olarak görülmüştür.²⁹ II. Abdülhamid döneminde bazı devlet adamları ve aydınlardan şu isimler Bursa'da sürgün hayatı yaşamıştır: İlk özel gazeteyi çıkaran Agâh Efendi, gazeteci ve edebiyatçı Süleyman Nazif, Ressam Ferik İbrahim, Mevlanzade Rıfat, Galip Paşa, İttihatçıların silahşörlerinden Yakup Cemil Bey... gibi.³⁰

II. Abdülhamid döneminde Bursa'da çeşitli gazete ve mecmular aktif olarak basın yayın hayatının içerisinde olmuştur. Bunlardan daha önceleri yayına başlayan Hüdavendigar Gazetesi bu dönem de haftada iki gün yayın hayatına devam etmiştir. Ayrıca on beş günde bir yayınlanan ve Bursa'nın ilk dergisi olan Nilüfer, on beş günde bir yayınlanan Fevaid Dergisi, Gündoğdu Dergisi ile yine on beş günde bir yayınlanan ticaret, sanayi ve ziraat haberlerini içeren Sanayi Risalesi ve haftalık Bursa Gazetesi örnek olarak gösterilebilir. Bunlardan başka dönemin sonlarında Köroğlu, Barika-i İrşad, Karagöz, Müdafaa adlı gazeteler yayınlanmıştır. Bu gazeteler Türkçe

²⁸ Mehmet Tevfik Biren, *Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları* (Haz: F. Rezan Hürmen), c. II, Arma Yayınları, İstanbul 1993, s. 66, 384-386.

²⁹ Kumaş, *a.g.e.*, s. 88.

³⁰ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 112.

olarak yayınlanmış olup sadece Hüdavendigâr Gazetesinin iki yaprağı Türkçe, iki yaprağı Ermenice olarak basılmıştır. Yine bazı kütüphaneler eğitim-öğretim faaliyetlerinde kullanılmıştır. Örneğin Cami-i Kebir ve Orhan Gazi kütüphaneleri okullarda eğitimin yapıldığı zamanlar açık olup öğrenciler buralardan yararlanmıştır.³¹

Bursa bu dönemde Sultan Hamid’in politikalarının, yönetim ve tarih anlayışı ile algısının dikkatle izlenebildiği bir yer olarak karşımıza çıkar. Şehrin özellikle devletin kuruluş döneminde başkentlik yapması, devletin kurucularının Bursa’da medfun olması ve tarihi misyonu Bursa’ya özellikle önem verilmesine neden olmuştur. Bunu, kuruluş simgeleri ve hanedanın kültürel mirasına sahip çıkılması konusundaki pek çok örnek üzerinden okumak mümkündür. Örneğin Rodos adasındaki köylerden üçüne cami yaptıran II. Abdülhamid, bu camilerden birine Ertuğrul Gazi’nin adını vermiştir. Yine İnegöl’de Yıldırım Bayezid zamanından kalma yıkıntı halde olan camiyi yeniden yaptırtarak 19. cülus yıldönümünde törenle açtırmıştır. Sultan Hamid’in konumuzla doğrudan ilgili bir yer olması hasebiyle bu bağlamda gerçekleştirdiği diğer bir örnek ise Bursa’daki Ulu Cami ile Yıldız Camisi arasında bir bağ kurularak³² Yıldız Camisindeki minberin Bursa Ulu Camideki minbere benzetilmeye çalışılmasıdır.³³ Ayrıca devletin kurucusu Osman Gazi’nin Bursa’da hisar mevkiinde bulunan türbesi yeniden inşa ve onarımdan geçirilmiştir.³⁴ Bundan başka, kuruluş dönemi padişahlarından II. Murad’ın hayratından olup harap durumda bulunan mektebin tamiri için irade çıkarılması³⁵ gibi örnekler, II. Abdülhamid’in devletin kuruluş ruhuna ve kuruluş dönemi başkenti olan Bursa’ya verdiği önemi göstermektedir.

³¹ Kumaş, *a.g.e.*, s. 155, 157-159.

³² Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 43.

³³ BOA., Y. A. HUS., 182/93, 21 Za 1302/1 Eylül 1885.

³⁴ BOA., Y. PRK. AZJ., 14/7, 29 Z 1305/6 Eylül 1888.

³⁵ BOA., İ. EV., 38/49, 10 Ca 1323/13 Temmuz 1905.

Bursa’da bu dönemde II. Abdülhamid’in adı ile de doğrudan karşılaşmaktadır. Tahta çıkış yıldönümü kutlamaları çerçevesinde açılan Hamidiye Çeşmesi ve Hamidiye Caddesi³⁶ ile Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, Hamidiye Sanayi Mektebi ve Hamidiye Medrese-i Muallimini bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

II. Abdülhamid’in doğum günü ve tahta çıkış yıldönümü kutlamalarının Bursa’nın eğitim hayatına doğrudan etkileri olmuş, bu günlerde yeni okullar açıldığı gibi mevcut bazı okullara ilaveler yapılmıştır.³⁷ Bursa bu dönemde sık sık saltanatın beşiği (mehd-i zuhur-ı saltanat) olarak nitelendirildiği gibi³⁸ şehrin saltanata ait eserlerle taşıdığı şeref ve meziyetiyle bir kat daha padişah tarafından süslenildiği ve yardımda bulunulduğuna dikkat çekilmiştir.³⁹

II. Abdülhamid döneminin sonlarına gelindiğinde Bursa’nın sosyo-ekonomik yapısıyla sahip olduğu kurumlar şöyle sıralanmıştır: “1 Kasr-ı Hümayun, 1 Daire-i Hükümet, 1 Daire-i Askeriye, 1 Telgrafhane, 2 Hastane ve Bimarhane, 16 Karakol, 1 Belediye Dairesi, 1 Reji Nezareti Dairesi, 1 Medrese-i Muallimin, 1 Harir Darüttalimi, 1 Mülki İdadi ve Askeri İdadi, 1 Askeri Rüşdiye, 1 İnas Rüşdiyesi, 1 Sanayi Mektebi, 54 İbtidai Mektebi, cemaat-i gayrimüslimeye ait 14 Mektep ve 13980 Hane, 4228 Dükkan, 433 Kahvehane, 8773 Arsa, 21 Otel, 26 Han, 345 Oda, 117 Fırın, 5 Yağhane, 9 Eczane, 42 Harir Fabrikası, 47 Böceklik, 6 Kiremit ve Çömlekhane, 31 Debbağhane, 1 Şişhane, 1 Balıkhane, 3 Matbaa, 1 Tiyatro, 114 Ahır ve Arabalık, 64 Değirmen, 188 Cami ve Mescid-i Şerif, 1 Fetvahane, 2 Muvakkıthane, 70 Türbe-i Şerif, 27 Medrese, 8 İmaret, 39 Tekke, 156 Kabristan, 10 Kilise, 4 Havra, 1 Metropolithane, 2 Murahhasahane, 53 Su Taksimi, 579 Çeşme ve Şadırvan, 24 Köprü, 9 Meydan ve Mesire yeri.”⁴⁰

³⁶ BOA., DH. MKT., 2396/86, 01 Ca 1318/ 27 Ağustos 1900.

³⁷ BOA., Y. PRK.UM., 77/47, 15 S 1323/21 Nisan 1905.

³⁸ Deringil, a.g.e., s. 44.

³⁹ BOA., Y. PRK.UM., 70/80, 28 Ca 1322/10 Ağustos 1904.

⁴⁰ H.V.S. 1324, s. 280, 281.

Bunların dışında II. Abdülhamid döneminde Bursa’da gerçekleşen en ciddi yatırımlardan biri, Mudanya-Bursa demiryolu hattının tamamlanıp ulaşımına açılmasıdır. Fransız sermayesiyle inşa edilen bu hat 41 km uzunluğunda olup, 18 Haziran 1892 yılında resmi açılışı yapılmıştır.⁴¹ Mudanya’nın iskeleye sahip oluşu bu hattın Bursa’nın özellikle ticari ve ekonomik hayatına yapacağı katkıyı göstermektedir. Görüldüğü gibi tarihi mirası, coğrafi özellikleri ve sosyo-ekonomik yapısıyla Bursa, II. Abdülhamid döneminde devletin önde gelen vilayet merkezlerinden biri olarak karşımızda durmaktadır. II. Abdülhamid döneminin sonraki dönemlere etkileriyle önemli faaliyet alanlarından birini eğitim oluşturur. Bu bağlamda dönemin politikalarının ve Bursa şehrinin kendine has özelliklerinin eğitim-öğretim faaliyetlerine olan etkileri ve yansımaları üzerinde durmak gerekir.

⁴¹ Vahdettin Engin, “Osmanlı Devleti’nin Demiryolu Siyaseti”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 831; H.V.S. 1324, s. 202.

İKİNCİ BÖLÜM

DÖNEMİN BURSA MAARİF İDARESİ

Bursa’da maarif teşkilatının kurulması ve sistematik hale getirilmesi II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Keza bu dönemde Osmanlı maarif teşkilatı vilayetlere ve kazalara yayılmış, maarif meclisleri ve müdürlüklerinin kurulmasıyla eğitim politikalarının kurumsallaşmasında önemli bir adım atılmıştır.⁴² İşte bu kurumsallaşmadan ilk nasibini alan yerlerin başında ise Bursa gelmiştir. Nitekim 1325 tarihli Hüdavendigâr vilayet salnamesinde vilayet maarif müdürünün Bursa’ya 1880 tarihinde atandığı kayıtlıdır.⁴³ Buradan hareketle Kodaman, II. Abdülhamid döneminde ilk maarif müdürlüğünün, Hüdavendigâr Vilayetinin merkezi olan Bursa’da kurulduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁴ Böylece uzun süre şehrin ileri gelenleri ve bilginlerinden oluşan bir maarif meclisi tarafından idare edilmekte olan eğitim-öğretim faaliyetleri⁴⁵ kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

İlk maarif müdürünün Bursa’ya atanması, vilayet maarif teşkilatlanmasında Bursa’nın pilot bölge olarak seçildiğini akla getirmektedir. Maarif müdürünün atanmasından sonra zaman içerisinde Bursa’da maarif idaresinin teşkilatlanması tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda 1885’te muhasebe memuru ve maarif sandık emini, 1891’de bir maarif kâtipi, 1892’de muhasebe memuru refiki, 1895 tarihinde diğer bir kâtip ve 1902’de ise Bursa ve Karahisar

⁴² Ahmet Vurgun, *Maarifperver Sultan II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020, s. 41, 42.

⁴³ H.V.S. 1325, s. 328.

⁴⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 40.

⁴⁵ *Bursa İl Yıllığı*, Bursa Valiliği Yayınları, Bursa 1967, s. 1.

mekatib-i ibtidaiesine birer müfettiş ve diğer iki kâtip daha tayin ve ilave edilmiştir.⁴⁶

Vilayette maarif idaresinin başında bulunan müdürler, Maarif Nezaretine bağlı olup memurlar ve muallimler gibi vilayetdeki bütün maarif kadrosundan sorumludur. Müdürlerin ayrıca; okullar, gelir-giderler, eski eserler, matbaalar, kütüphaneler ve eğitim-öğretim işleriyle ilgili talimatları uygulamak gibi yükümlülükleri vardır. Örneğin 1892’de Maarif Nezaretinin yabancı ve gayrimüslim okullarının ruhsata bağlanması ile ilgili genelgesi uyarınca Bursa’da açılan ancak ruhsatsız bulunan okulların ve açılması planlananların, Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin 129. maddesine göre hareket etmeleri gerektiği Bursa Maarif Müdürlüğü tarafından ilgili yerlere bildirilmiştir.⁴⁷ Yine müdürler müfettişlik görevi de yapabilmektedirler.⁴⁸

Maarif idaresi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütülmesinde gerekli haberleri basın yoluyla da duyurmuş ve böylece kamuoyunun bilgilendirilmesi görevini de üstlenmiştir. Örneğin Bursa Sergisi nedeniyle mülki idadide ara verilen eğitime tekrar başlandığı şöyle duyurulmuştur: *“Evvelce ilan olunduğu üzere sergi münasebetiyle tehir olunan mekteb-i idadi-i mülki küşad edilerek derslere mübaşeret edilmek üzere bulunduğundan evvelce mukayyet olan talebenin devamı başlamaları ve yeniden kaydedileceklerin de hemen birkaç gün içinde müracaat eylemeleri ilan olunur.”*⁴⁹ Yine, Maarif Nezaretinin kararlarının duyurulması ve görevlilerin uyarılmasında da basından yararlanılmıştır: *“Memurin-i maarif etfal-i vatanın talim ve terbiyesiyle mükellef oldukları cihetle memurin mumaileyhden su-i hal ve harekâtta bulunanların derhal azliyle tertib-i mücazatlarına Maarif-i Umumiye Nezareti celilesince karar verilerek icab edenlere*

⁴⁶ H.V.S. 1325, s. 328.

⁴⁷ Akkuş, a.g.e., s. 125.

⁴⁸ H.V.S. 1325, s. 328.

⁴⁹ Hüdavendigar, 2222, 15 Ş 1324/4 Ekim 1906.

*tebliğ keyfiyet kılınmıştır.*⁵⁰ Burada haberin konusu kurum içi disiplin olmakla birlikte, aynı zamanda kamuoyuna eğitim-öğretim faaliyetlerinin sıkı tutulduğu mesajının da verilmeye çalışıldığı fark edilmektedir.

Maarif işlerinde idari teşkilatlanma tamamlanırken aynı zamanda kaynak meselesi gündeme gelmiş ve bütçe hazırlanmıştır. Aşar, bina ve emlak vergileri üzerinden hisse-i iane⁵¹ adıyla maârif için toplanan gelirin ¼'ü İstanbul'daki yüksekokullara, geri kalan meblağ ise bölgenin okullarına ve diğer maârif giderlerine karşılık gösterilmiştir.⁵² 1887 yılında ise Bursa'dan İstanbul'a gönderilen vilayet maarif ianesi oranı ¼'den ½'ye yükselmiş; ancak vilayetin maarif iane hissesi geliri zaman içerisinde artış göstermiştir. Bunun dışında vilayetteki tütün ve ipekten alınan maarif ianesi doğrudan Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Dönemin sonlarında sadece vilayet genelinde ipekten alınan maarif ianesinin 400.000 kuruş raddesinde olduğu kayıtlıdır.⁵³ Maarif ianesinden İstanbul'a gönderilen meblağlar dışında kalanları vilayet genelinde ve Bursa'daki eğitim-öğretim faaliyetleri için harcanmıştır. Ayrıca Bursa'dan Şam Mekteb-i Tıbbiyesine karşılık olmak üzere yıllık 250.000 kuruş Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Buradan Bursa halkının kendi vilayeti dışında Osmanlı coğrafyasındaki başka bölgelere de eğitim yardımında bulunduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁴

Aşağıdaki tabloda vilayetin maarif gelirlerinin şehirler, idari yapı ve okullara göre dağılımı gösterilerek Bursa'daki maarif müdürlüğünün yıllık bütçesi ortaya konmuştur:⁵⁵

⁵⁰ Bursa, 140, 22 Ra 1311/3 Ekim 1893.

⁵¹ II. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Küçük Mehmed Said Paşa'nın önerisi doğrultusunda eğitim yatırım ve masraflarında kullanılmak için 1 Mart 1883'te ihdas edilen vergidir (Mustafa Gündüz, *Ansiklopedik Türk Eğitim Tarihi Sözlüğü*, T.C. M.E.B. Yayınları, Ankara 2022, s. 177.)

⁵² Kodaman, *a.g.e.*, s. 159.

⁵³ H.V.S. 1325, s. 329.

⁵⁴ H.V.S. 1325, s. 329.

⁵⁵ H.V.S. 1325, s. 329.

Hüdavendigâr Vilayeti 1907 Yılı Maarif Bütçesi

Bütçe Kalemleri	Kuruş
Vilayet Maarif İdaresi	75.550
Merkez-i vilayet mekteb-i idadi-i leylisi ⁵⁶	305.010
Merkez-i vilayet Hamidiye Medrese-i Muallimin-i leylisi ve merbutu Hamidiye mekteb-i ibtidaisi	99.000
Mekatib-i gayrimüslime lisan-ı osmani muallimleri	6.840
Karesi, Kütahya, Karahisar, Ertuğrul ve Söğüt nehari ⁵⁷ idadileri	222.768
Otuz altı bab mekteb-i rüşdi	308.530
Dört bab mekteb-i ibtidai	16.740
Toplam	1.034.438

Vilayet maarif idaresine müdür atanmadan önce eğitim işleri maarif komisyonu tarafından idare edilmiştir. Bursanın II. Abdülhamid dönemindeki ilk maarif komisyonu ile ilgili bilgiye ise H.1296 (M.1879) tarihli vilayet salnamesinden ulaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda vilayet salnamelerinden hareketle tespit edilen Bursa’daki maarif komisyonları ve meclislerinin yıllara göre dağılımı sunulmuştur.⁵⁸

⁵⁶ Leyli: Yatılı. <http://lugatim.com/s/leyli>.

⁵⁷ Nehari: Yatısız, gündüzlü. <http://lugatim.com/s/nehari>.

⁵⁸ H.V.S. 1296, s. 166; H.V.S. 1306, s. 131; H.V.S. 1306-1307, s. 54; H.V.S. 1307-1308, s. 268; H.V.S. 1310, s. 124.

Bursa Maarif Komisyonları ve Meclisleri

Yıl	Reis	Aza	Kâtip
1296 (1879 ⁵⁹)	Şeyh Bahaddin Efendi	Müftü Efendi Hacı Tahir Efendi Hacı Said Efendi Necat Bey Kâtip Arif Bey	
1306 (1889)	Reis-i evvel Maarif Müdürü Ahmet Rıza Bey Reis-i sani Şeyh Bahaddin Efendi	Reji Nazırı Rıfat Bey Defter-i Hakani müdürü Necat Bey Mektubi kalemi mümeyyizi Şakir Efendi Meclis-i idare başkâtibi Ahmet Bey Mahmut Efendi Süleyman Bey Rusçuklu Mustafa Efendi Filibeli Kirkor Efendi Dağıstani Mustafa Efendi (Müderriş) Uncuoğlu Yorgaki Efendi	
1306-1307 (1890)	Reis-i evvel Maarif Müdürü Said Bey Reis-i sani Bahaddin Efendi (Meşayih-i kiramdan)	Necat Ney Süleyman Bey Şükrü Efendi Ahmet Bey Mustafa Efendi (Müderriş) Mustafa Efendi Kirkor Efendi	Mehmet Said Efendi
1307-1308 (1891)	Reis-i evvel Maarif Müdürü Said Bey Reis-i sani Şeyh Bahaddin Efendi	Necat Bey Ahmet Bey Süleyman Bey Şakir Efendi Mustafa Efendi Kirkor Efendi Mustafa Efendi (Müderriş)	Mehmet Said Efendi
1310 (1892)	Reis-i evvel Maarif Müdürü Said Bey Reis-i sani Şeyh Bahaddin Efendi	Necat Bey Ahmet Bey Süleyman Bey Kirkor Efendi Şakir Efendi Mustafa Efendi (Müderriş)	Mehmet Said Efendi

⁵⁹ Parantez içerisinde belirtilen tarihler ilgili yılın miladi tarihini göstermektedir.

Maarif komisyonları ve meclislerinin ilk kurulduğunda başkanlığını şehrin ulemasından olan Bahaddin Efendi yaparken daha sonra maarif müdürlerinin gelmesiyle birlikte ulemanın mecliste ikinci reis olarak yer aldığı görülmektedir. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi maarif müdürleri aynı zamanda maarif meclislerinin birinci reysidir. Maarif meclislerinde bir süre sonra kâtip de görevlendirilmiştir. Ayrıca dikkati çeken husus maarif meclisi üyelerinin şehrin bürokratları ve sosyal yapısına göre düzenlenmiş olmasıdır.

1297 (1880) yılında Bursa’ya maarif müdürü tayin edildiği⁶⁰ belirtilmekle birlikte ilk maarif müdürünün ismine 1301 (1884) yılındaki salnamede rastlanmıştır. Buna göre tespit edilen ilk maarif müdürü Veliyüddin Efendi’dir. Aynı tarihte müdürün yanı sıra maarif müdürlüğünde müderris İbrahim Efendi müfettiş olarak görevlendirilmiştir. Aşağıda Bursa Maarif İdaresinin üyeleri tabloda yıllara göre gösterilmiştir:⁶¹

⁶⁰ H.V.S. 1325, s. 328

⁶¹ H.V.S. 1301, s. 141; H.V.S. 1302, s. 486; H.V.S. 1303, s. 230; H.V.S. 1304, s. 122; H.V.S. 1305, s. 26; H.V.S. 1306, s. 130; H.V.S. 1306-1307, s. 54; H.V.S. 1307-1308, s. 268; H.V.S. 1310, s. 124; H.V.S. 1311, s. 112; H.V.S. 1312, s. 119; H.V.S. 1313, s. 173; H.V.S. 1314, s. 127; H.V.S. 1315, s. 53; H.V.S. 1316, s. 71; H.V.S. 1317, s. 76; H.V.S. 1318, s. 76; H.V.S. 1319, s. 77; H.V.S. 1320, s. 77; H.V.S. 1321, s. 85; H.V.S. 1322, s. 69; H.V.S. 1323, s. 69; H.V.S. 1324, s. 251; H.V.S. 1325, s. 367.

1301 (1884) - 1325 (1907) Yılları Arasında Bursa Maarif İdaresi

Yıl	Müdür	Müfettiş	Aza	Muhasebeci	Muhasebe Refikî	Kâtip	Sandık Emîni	Merkez -i Vilâyet Mekatib-i İbtidâiye Müfettişi	Odacı
1301	Veliyüddin Efendi	İbrahim Efendi (Müderriş)							
1302	Veliyüddin Efendi	İbrahim Efendi (Müderriş)							
1303	Veli Efendi		Mustafa Efendi Ali Efendi (Kolağası) Celal Efendi (Müderriş) İbrahim Hakkı Efendi (Müderriş) Hamdi Efendi						

II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim

1304	Veli Efendi		Mehmet Sabit Efendi (Müderriş) Ali Efendi (Kolağası) Celal Efendi (Müderriş) İbrahim Hakkı Efendi (Müderriş) Hamdi Efendi	Şükrü Efendi					
1305	Veli Efendi		Mehmet Sabit Efendi (Müderriş) Ali Efendi (Kolağası) Celal Efendi (Müderriş) İbrahim Hakkı Efendi (Müderriş) Hamdi Efendi	Şükrü Efendi					
1306	Ahmet Rıza Bey			Şükrü Efendi					
1306-1307	Said Bey			Şükrü efendi					

Ahmet Vurgun

1307-1308	Said Bey			Şükrü Efendi					
1310	Said Bey			Şükrü Efendi					
1311	Sami Bey			Şükrü Efendi		Hasan Tahsin Efendi	Hacı Mehmet Ali Efendi		Mustafa Sıtkı Efendi
1312	Sami Bey			Şükrü Efendi	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hacı Mehmet Ali Efendi		Mehmet Ağa
1313	Sami Bey			Şükrü Efendi	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Efendi		Mehmet Ağa
1314	Sami Bey			Şükrü Efendi	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Efendi		Mehmet Ağa
1315	Sami Bey			Şükrü Efendi	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Efendi		Ahmet Ağa
1316	Sami Bey			Şükrü Efendi	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Efendi		Ahmet Ağa
1317	Sami Bey			Şükrü Efendi	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Fehmi Efendi		Ahmet Ağa
1318	Hasip Bey			Şükrü Efendi	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Fehmi Efendi		
1319	Hasip Bey			Şükrü Efendi	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Fehmi Efendi		

II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim

1320	Hasip Bey			Şükrü Efendi	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Fehmi Efendi		
1321	Hulusi Bey			Mehmet Bey	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Fehmi Efendi		
1322	Azmi Bey			Reşit Bey	Mehmet Sıtkı Efendi	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Fehmi Efendi		
1323	Azmi Bey			Mehmet Reşit Bey	Mehmet Bey	Hasan Bey	Hasan Efendi	Necip Efendi (Bursa müderrisliği reisi)	
1324	Azmi Bey			Mehmet Reşat Bey	Mehmet Bey	Hasan Bey	Hasan Efendi	Necip Efendi (Bursa müderrisliği reisi)	
1325	Azmi Bey			Mehmet Reşat Bey	Mehmet Bey	Hasan Bey	Hasan Efendi	Necip Efendi (Bursa müderrisliği reisi)	

Tablodan hareketle Bursa Maarif İdaresine bakıldığında, öncelikle müdür ve müfettişin göreve başladığı, azaların da üç yıl boyunca idare uhdesinde görev yaptıkları görülmektedir. Geçen zaman içerisinde maarif müdürlüğü kadrosuna muhasebeci, kâtip, sandık emini, odacı gibi görevliler eklenmiştir. Muhasebeci kadrosunun yanına ise muhasebe refiki adlı bir kadro tahsis edilmiştir. Dönemin sonlarına gelindiğinde, vilayet ibtidai okullar müfettişinin, maarif idaresi bünyesine eklendiği görülmektedir. Müfettişin Bursa müderrisliği reisi olmasına bakıldığında; ulemanın maarif alanında etkisini sürdürdüğü ve modern eğitimin halka benimsetilmesinde ulemadan istifade edilmeye çalışıldığı söylenebilir.

Bu dönemde Bursa Maarif İdaresinde, üyelerinin maarif müdürlüğü kadrosundan oluştuğu anlaşılan merkez-i vilayet ibtidaiye komisyonu kurulmuştur. İbtidai okulların gelişimi için oluşturulduğu anlaşılan bu komisyonun kurulması ile ilgili kararın daha önce alındığı görülmektedir. Nitekim 1899 tarihli bir arşiv belgesinde, Maarif Nezareti tarafından Hüdavendigar Vilayeti ve çevresinde hayır sahipleri tarafından bağışlanan paraların yereldeki ibtidai mekteplerin masrafları ve yenilerinin inşasına harcanması için vilayette bir komisyon kurulmasından bahsedilmiştir.⁶² Ancak komisyonun yaklaşık yedi yıl sonra kurulduğu görülmektedir. Böyle bir komisyonun kuruluş tarihi ve misyonu dikkate alındığında, Bursa'daki ibtidai mektepler ile ilgili birtakım önlemin ve iyileştirmenin planlandığı akla gelmektedir.⁶³ Tablodaki bilgiler bütün olarak değerlendirildiğinde, Bursa Maarif Müdürlüğü kadrosunun zaman içerisinde genişlediği görülmektedir. Bu durum aynı zamanda eğitim-öğretim faaliyetlerinin yoğunluğunun ve idari olarak iş yükünün de arttığını gösterir.

⁶² BOA., MF. MKT., 444/48, 06 Z 1316/17 Nisan 1899.

⁶³ H.V.S. 1324, s. 251.

Maarif Müdürleri

Bursa Maarif İdaresi işlenirken, vilayetin eğitim-öğretim faaliyetinden birinci derece sorumlu olan maarif müdürlerinden de bahsetmek gerekir. II. Abdülhamid döneminde Bursa’da, vilayet ve maarif salnamelerinden tespit edildiği kadarıyla toplam sekiz müdür görev yapmıştır. Bunlar arasında Bursa’daki görevi dışında bu dönem ve sonrasında adını duyuran ünlü isimler de bulunmaktadır. Böylece Bursa Maarif İdaresinden söz açıldığında dönemin maarif müdürlerinden bahsetmek hem konunun hem de dönemin eğitim dünyasının anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Buradan hareketle haklarında bilgi edinilen beş maarif müdürü; Ahmet Rıza Bey, Said Bey, Sami Bey, Hasip Bey ve Azmi Beyden görev yaptıkları tarihler itibarıyla sırasıyla bahsedilecektir.

Ahmet Rıza Bey

Ahmet Rıza Bey, 1858’de İstanbul’da doğdu. Babası Şura-yı Devlet ve Ayan Meclisi üyelerinden Ali Bey’dir. Mekteb-i Sultani’yi bitirdikten sonra Babıâli Tercüme Odasında memuriyete başlamıştır. Antalya’da sürgünde olan babasının yanına ziyarete gittiğinde köylünün sefaletini görmesi kendisini etkilemiştir. Bunun tarımın geri olmasından kaynaklandığını düşünerek Fransa’ya ziraat öğrenimi yapmak üzere gitmiş ve Paris’teki Grignon Ziraat Mektebinde 1884-1887 yılları arasında eğitim görmüştür.⁶⁴ Ahmet Rıza Bey, Grignon Ziraat Mektebinden mezun olduktan sonra Türkiye’ye dönmüş, ancak yeni ziraat teknikleriyle ziraat yapmasının mümkün olmadığını fark edince geri kalmış olduğunu düşündüğü toplumunu eğitim yoluyla uyandırmak istemiştir.⁶⁵ Böylece Paris dönüşü Maarif Nezaretine başvuran Ahmet Rıza Bey, 2400 kuruş maaşla Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülki müdürlüğü ve kimya muallimliği ile görevlendirilmiştir. Bu

⁶⁴ Ziyad Ebuzziya, “Ahmed Rıza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, 1989, s. 124; Meltem Begüm Saatçı Ata, *Ahmed Rıza Bey’in Kamunun Eğitimi Üzerine Görüş ve Faaliyetleri*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2018, s. 24.

⁶⁵ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 175.

sırada Bursa Maarif müdürü Veli Efendi'dir. Ahmet Rıza Bey'in çalışmalarının Maarif Nazırı Münif Paşa'nın dikkati çekmesi ve nezaretin memnuniyeti nedeniyle 8 ay sonra 3000 kuruş maaşla Bursa Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁶⁶ Ahmet Rıza Bey, Bursa'da yaklaşık 1,5 yıl kalmış, kısa süren Bursa'daki idareciliği sonrası sergi bahanesiyle Paris'e gittikten bir ay sonra istifa etmiştir. Ahmet Rıza Bey'in Bursa'dan ayrılış süreci ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Mardin, Bursa'da eğitim sistemine getirmek istediği yenilikler ve diğer milletlerin nasıl ilerlediklerini öğrenmek için 1889'da Fransız İhtilalinin 100. yılı dolayısıyla açılan sergiyi incelemek üzere Paris'e gittiğini söylemektedir.⁶⁷ Ahmet Rıza Bey ise ayrılış sürecini hatıralarında şöyle nakletmiştir: *"1,5 yılda devlet işlerini yakından gördüm, bu işlerin ne kadar kötüye gittiğini ve bu gidişle maarife değil hiçbir şeye hizmet edilemeyeceğini anladım. Paris'e giderek yakınan çılgınlıklarını oradan yükseltmeyi düşündüm."*⁶⁸ Ahmet Rıza Bey'le ilgili en dikkat çeken ifadeler ise II. Abdülhamid'e aittir. Hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey'le yaptığı bir sohbette Ahmet Rıza hakkındaki kanaatini bildiren II. Abdülhamid, Ahmet Rıza Bey'in Mülkiye'ye devam ettikten sonra maarife geçip Bursa maarif müdürü olduğunu, orada bir iftiraya uğradığını ve bu konuyu dava ettiğini, Maarif Nazırı Münif Paşa'nın bununla çok uğraştığını, davası değer bulmayınca kızıp Avrupa'ya gittiğini söylemiştir. Aslında çok hoşgü⁶⁹ bir zat olduğunu ancak Avrupa'da kendisi aleyhine çok bulunduğunu da eklemiştir.⁷⁰

1889'da Paris'e giden Ahmet Rıza Bey, 1908'e kadar orada kalmıştır. Paris'teki ilk yıllarında II. Abdülhamid'e çeşitli layihalar göndermiş bu arada Jön Türk hareketiyle de münasebet kurmuştur.

⁶⁶ Ahmet Rıza, *Anılar*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2001, s. 13.

⁶⁷ Mardin, *a.g.e.*, s. 175.

⁶⁸ Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 13-14.

⁶⁹ "Tatlı dilli". <http://lugatim.com/s/hosgü>.

⁷⁰ Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları* (Haz. Metin Hülalü), Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 441.

Hatta “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” adı onun isim önerisi olarak kabul edilmiştir. Paris’te yayın ve yazılarına devam eden Ahmet Rıza “Meşveret” adlı bir gazete de çıkarmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası Ebü’l-Ahrar (Hürriyetçilerin babası) sıfatıyla karşılanmış ve meclis-i mebusan başkanlığı yapmıştır. Babıâli baskını sonrası İttihat ve Terakki ile arası açılan Ahmet Rıza Bey, Millî Mücadele’yi desteklemiştir. Ahmet Rıza Bey, 1930’da İstanbul’da ölmüştür.⁷¹

Ahmet Rıza Bey, Paris’teki ilk yıllarında eğitim konusundaki ilgisini devam ettirmiş ve maarifle ilgili çeşitli layihalar kaleme almıştır. II. Abdülhamid’e gönderdiği layihaları derleyerek 1895’te Londra’da “*Vatanın Haline ve Maarif-i Umumiye’nin Islahına Dair Sultan Abdül Hamid Han-ı Sani Hazretlerine Takdim Kılınan Altı Layihadan Birinci Layiha*” adıyla bastırmıştır.⁷² Hayatı yoğun bir şekilde siyasi ve toplumsal olaylarla geçen Ahmet Rıza Bey’in konumuz gereğince Bursa’daki eğitimciliği ve Bursa Maarif Müdürlüğü süresince fikir ve eylemleri üzerinde durularak siyasi kimliğinden ziyade eğitimci Ahmet Rıza Bey portresi sunulacaktır.

Ahmet Rıza Bey, 23 Temmuz 1887’de kefalet senedi alınarak 2400 kuruş maaşla Bursa Mülki İdadi müdürlüğü ve kimya öğretmenliği görevine başlamıştır. Maarif müdürlüğü esnasında Maarif Nezaretinin kendisinden önceki müdürden vilayetteki ilkokulların durumu, mevcudu, harcamaları ile ilgili bir rapor isteği üzerine, Bursa’da eğitimin durumu, okullar ve okulların ıslahı ile ilgili düşüncelerini içeren 6 Mayıs 1889 tarihli bir layiha hazırlamıştır. Ahmet Rıza Bey’in hazırladığı layiha, bizzat vilayetin maariften sorumlu ve yetkili bir isminin elinden çıktığı için önem taşımaktadır. Keza Ahmet Rıza Bey, sorunları bizzat yerinde görerek teşhis etmeye çalıştığı gibi yapılması gerekenleri ve çözüm önerilerini de bizzat layiha yoluyla sunmuştur. Ayrıca layihanın düzenlenmesinde maarif

⁷¹ Ebuzziya, a.g.e., s. 124-126.

⁷² Saatçı Ata, a.g.e., s. 53.

muhasibecisi ile mülki idadının öğretmen ve memurlarının katkıda bulunduğundan da bahsetmiştir.⁷³

Ahmet Rıza Bey hazırladığı layihasında, öncelikle maarifin zamanın şanına yaraşır bir hale getirilmesi gerektiğine işaret etmiştir. Buradan hareketle, öğretmenler, öğretim yöntemleri ve ders programlarının ıslahı hususunda şunları söylemiştir: *“Bir dersin veya kitabının öneminin derecesi, yararlılığı ile orantılı olup değeri ise derslere ve kitaplara ilgi veya o derse öğrenme uğruna verilecek ve harcanacak zamanın değeriyle takdir edileceğinden, ders programlarını okuldan çıktıktan sonra geçimini sağlamaya yarayacak iş bulabilmek için bir öğrenciye gerekli fikir sermayesini kazandıracak surette tertip ettim. Gerekliliği duyulan yararlı kitapların yeniden yazdırılması ve dilimize çevrilmesi bir bilim topluluğuna havale edilir ve yetenekli öğretmen tedariki için de sultani veya idadiden çıkanlara özgü Ekol Normal biçiminde bir öğretmen okulu açılır ve buradan çıkacaklar değerlerinin derecesine göre rüşdi, mülki idadi öğretmenliklerinde görevlendirilirse istenilen yapılmış olur. Öğretmenlere bir ilerleme ve ödül yolu göstermek ve dolgun aylık vererek mesleği dışında iş arama ihtiyacından kurtarmak gerekir.”* Düşüncelerini bu şekilde dile getiren Ahmet Rıza Bey, layihasında, konuyla ilgili olarak dönemi için radikal denilebilecek beyanlarda da bulunmuştur. Eğer raporunda belirttiği şekilde okulların düzenlenmesi için adım atılmazsa, Bursa’da maarif müdürlüğü kadrosuna gerek kalmayacağını, eğitim işlerinin maarif muhasibecisinin yanına bir kâtip verilmek suretiyle ve maarif müdürü maaşıyla idadiye iki öğretmen atamanın daha faydalı ve hayırlı olacağını söylemiştir.⁷⁴

Ahmet Rıza Bey layihasında öncelikle Bursa’daki misyonerlerin okulları ve faaliyetlerine dikkat çekerek köylere kadar yayıldıklarını, diğer yandan köylerde rüşdiye bulunmaması nedeniyle köylerdeki

⁷³ Saatçı Ata, *a.g.e.*, s. 28; Kâmil Su, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Bursa Okulları ve Ahmet Rıza Bey”, *Eğitim Hareketleri*, c. 23, 270-271, 1978, s. 4, 5.

⁷⁴ Su, *a.g.m.*, s. 6.

çocukların bu okullardan mahrum olduklarını, sadece mahallerinde okudukları ilkokul eğitimiyle sınırlı kaldıklarını ve mülki idadiye gitme imkânları olmadığını belirtmiştir. Bu nedenle hem köylerdeki fakir çocukları misyonerlerden uzak tutmak hem de rüşdiye eğitimi almalarını sağlamak için Bursa’da rüşdiye biçiminde bir Darüşşafaka kurulmasını, akabinde maddi kaynak sağlandığında aynı okulun bir de kızlar için açılmasını istemiştir. Ahmet Rıza Bey, kurulması planlanan Darüşşafakanın işleyişi, okula öğrenci kabul şartları, maddi kaynak vb. kurumsal işleyişle ilgili bilgileri de ayrıntılı olarak sunmuştur. Kurulmasını planladığı Darüşşafakanın finansmanının da evkaf-ı münderise ve nukud-u mevkufe geliriyle hayır yapılmak üzere vakfedilmiş paralardan sağlanacağını ifade etmiştir. Maarif idaresinin vakıflar ve bunların gelirlerinden istifade etmesi ve bu düşündüklerinin uygulanması için idari kadronun esaslı kişilerden oluşmasına dikkat çekmiştir. Bunun için maarifi önemseyen cesur bir vali ve hamiyetli çalışkan kişilerden oluşan bir komisyonun varlığı gereklidir.⁷⁵

Ahmet Rıza Bey, hazırladığı layihada, öğretmen yetiştirme meselesine de değinmiştir. Bursa’da daha önceki Darülmualliminin durumundan bahsederek açılması planlanan yeni Darülmuallimin-i Sıbyanın öğrenci sayısı, öğretim yöntemleri ders programı vb. işleyişi hakkında önerilerini sunmuştur. Layihada durum tespiti ve önerileri sunduğu diğer okul ise mülki idadi’dir. Ancak, Ahmet Rıza Bey’in layihasında en kapsamlı olarak tespitte bulunup ıslahı hususunda çözüm önerilerinde bulunduğu okul türü ibtidailerdir.⁷⁶ Bu okullarla ilgili raporun ayrıntılarından ibtidailer konusu içerisinde bahsedilecektir.

⁷⁵ Kâmil Su, “Ahmet Rıza Bey’in Maarif Layihaları”, *Eğitim Hareketleri*, c. 22, 268-269, 1977, s. 11-13.

⁷⁶ Su, *a.g.m.*, s. 14,15; Su, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Bursa Okulları ve Ahmet Rıza Bey”, s. 7-11.

Ahmet Rıza Bey mülki idadi müdürlüğü sırasında Bursa'nın ilk çocuk dergisi olarak kabul edilen "Fevaid"de yazdığı yazılarla halka seslenerek fen ve maarifin önemine değinmiştir.⁷⁷ Bu faaliyetleri dışında kendi imkânları ile de eğitim sorunlarının çözümü için uğraş vermiştir. Anılarında Bursa maarif müdürüyken inas rüşdiyesinin mezarlık içinde bir odadan oluşan kötü bir yerde olduğunu, bu durumu Maarif Nezaretine çok kez durumu yazdığını ancak sonunda giderlerini kendisi karşılamak üzere bir yer tuttuğunu ifade etmiştir.⁷⁸

Ahmet Rıza Bey'in hazırladığı layihada, her ne kadar kısa da olsa Bursa'da bulunduğu süre zarfında kapsamlı bir araştırma ve incelemede bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca hem aldığı eğitimin gereği olsa gerek hem de bulunduğu görevin verdiği sorumlulukla, Bursa'da eğitimin nasıl nitelikli hale getirilerek toplumsal alana yayılacağı üzerinde kafa yorduğu anlaşılmaktadır. Bu arada Ahmet Rıza Bey, layihasında bahsettiği ve uygulamalarında görüldüğü üzere kızların eğitime de önem vermiştir. Neticede Ahmet Rıza Bey'in maarif müdürlüğü ve hazırladığı layiha, Bursa açısından olduğu kadar dönemin eğitim politikalarının anlaşılmasında ve eğitim tarihindeki bireysel gayretleri sergilemesi bakımından dikkati çekmektedir.

Said Bey

Said Bey, Ahmet Rıza Bey'in maarif müdürlüğü sonrası Bursa'ya atanmıştır. Yaklaşık üç yıl boyunca Bursa'da maarif müdürlüğü görevinde bulunan Said Bey daha sonra Edirne Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin olmuştur. Said Bey'in Bursa'dan tayin haberi Bursa Gazetesinde haber olarak yer almıştır.⁷⁹ Said Bey'in Bursa'da başarılı bir şekilde görev yaptığı anlaşılmaktadır. Nitekim 6 Şubat 1893 tarihli Bursa Gazetesinde Said Bey'in gayretleriyle mülki idadinin gelişme gösterdiği ve talebe sayısının arttığından

⁷⁷ Saatçı Ata, *a.g.e.*, s. 34.

⁷⁸ Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 14.

⁷⁹ Bursa, 127, 19 Z 1310/4 Temmuz 1893.

bahsedilmiştir.⁸⁰ Said Bey’in ardından maarif müdürlüğüne Sami Bey atanmıştır.

Sami Bey

Sami Bey, 1889’da Mülkiyeden mezun olmuştur. İlk görev yeri olarak 24 yaşındayken, Bursa Mülki İdadi Mektebi müdürlüğüne ve ilaveten coğrafya ve heyet muallimliklerine toplam 1600 kuruş maaş ile tayin edilmiştir (13 Mart 1890). Akabinde bu görevlerine ilave olarak fenn-i tedbir muallimliği eklenerek maaşı 1900 kuruşa yükselmiştir (13 Temmuz 1890). 10 ay sonra Bağdat İdadisi müdürlüğüne tayin olmuş ancak isteği üzerine yerinde kalmıştır. Babasını görmek için kısa süreli izinli olarak Bağdat’a gitmiş ve orada da mekteb-i idadi müdürlüğü yapmıştır. Sami Bey 1893 yılında Bursa’ya bu kez maarif müdürü olarak görevlendirilmiştir. Maarif müdürlüğünün yanı sıra mülki idadide Fransızca muallimliği yapmış ve bu dersin yanı sıra kimya, ahlâk ve edebiyat derslerini de vermiştir. Sami Bey’in Bursa’ya maarif müdürü olarak tayini basında da yer almış, Bursa Gazetesinde Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürü Said Bey’in Edirne Vilayeti Maarif Müdürlüğüne, Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğüne de Mekteb-i Mülkiye-i Şahane mezunlarından Bağdat Mekteb-i İdadi Müdürü Sami Bey’in tayin olduğu duyurulmuştur.⁸¹ Sami Bey, 1900 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Bursa’daki görevinden Cezayir-i Bahr-i Sefid Maarif Müdürlüğüne tayin olmuş ve II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası Mekatib-i İbtidaiye Müdürlüğüne getirilmiştir. Aynı zamanda Meclis-i Kebir-i Maarif azalığına da tayin edilen Sami Bey’in daha sonra 1912’de Darülfünun Müdürlüğüne yükseldiği görülür.⁸²

Sami Bey, Bursa Maarif Müdürü iken öğretim yöntemleri ve okulların kuruluşları hakkında Maarif Nezaretine tasarı sunmuş, daha

⁸⁰ Bursa, 108, 19 B 1310/6 Şubat 1893.

⁸¹ Bursa, 127, 19 Z 1310/4 Temmuz 1893.

⁸² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 1631; Salim Durukoğlu, *Süleyman Nesib (Süleyman Paşazade Bey), Hayatı Edebi Kişiliği Şiirleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 14, 18, 19, 21.

sonra da ibtidailer ile ilgili yönetmelik hazırlamıştır. Sami Bey, 1907’de “İlm-i Terbiye-i Etfal” adlı çocuk pedagojisi ile ilgili bir eser kaleme aldığı gibi “Fröbel ve Pestalozzi Usullerinde Talim ve Terbiye Dersleri” adlı bir çeviri eser de hazırlamıştır.⁸³ Sami Bey, II. Abdülhamid döneminde Bursa Maarif Müdürlüğünde en uzun süre kalan kişi olmuştur. Yaklaşık yedi yıl boyunca bu görevini sürdürmüş ve çalışmalarından dolayı taltif edilmiş hatta maaşına zam yapılmıştır. Maarif Nezareti tarafından 9 Ağustos 1896’da gönderilen yazıda Hüdavendigâr Maarif Müdürü Sami Bey’in iyi hizmetlerinden dolayı taltif edildiği belirtilmiştir.⁸⁴ Bundan üç yıl sonra da Sami Bey’in vazifesinde gösterdiği başarı ve gayretli çalışmalarından dolayı salise rütbe ile ödüllendirileceği ifade edilmiştir.⁸⁵

Hasip Bey

1866’da Nevrekop’ta doğmuş, 11 Kasım 1889’da tarihinde Mekteb-i Mülkiyeden mezun olmuştur. Akabinde Siroz İdadisinde tarih ve hesap muallimlikleri yapmış, 1891’de Aydın idadi müdürlüğü ile tarih ve hesap muallimliği görevine atanmıştır. Bu görevinden sonra Gümülcine İdadi Mektebi ve Sivas İdadi Mektebi müdürlükleri görevinde bulunmuştur. 30 Ağustos 1895’te Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti maarif müdürlüğüne tayin olmuştur. Bu görevinde iken vilayetin havasına uyum sağlayamadığı için 29 Mayıs 1900 tarihinde becayiş suretiyle Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürü olmuştur.⁸⁶ Hasip Bey Bursa’da üç yıl maarif müdürlüğü yapmıştır.

Azmi Bey

1858’de Narda’da doğan Azmi Bey, Mekteb-i Sultanide eğitim gördükten sonra 1883’te Mekteb-i Mülkiyeden mezun olmuştur. Maarif Nezareti Mekatib-i Rüşdiye Dairesinde kâtip olarak

⁸³ Durukoğlu, *a.g.e.*, s. 59.

⁸⁴ BOA., MF. MKT., 349/17, 1314 S 29/9 Ağustos 1896.

⁸⁵ BOA., MF. MKT., 457/1, 14 Ra 1317/ 23 Temmuz 1899.

⁸⁶ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1319, Matbaa-i Amire, İstanbul 1319, s. 552. Bundan sonraki dipnotlarda Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye yani Maarif Salmeleri, “S.N.M.U.” şeklinde kısaltılarak gösterilmiştir.

memuriyete başlayan Azmi Bey, bu esnada ayrıca Mekteb-i Sultani ve Darülmualimin’de hocalık da yapmıştır. 1886’da Maarif Nezaretinde encümen-i teftiş ve muayene azası olan Azmi Bey, 1891’de Mekatib-i İbtidaiye Müdürlüğüne, 1893’te ise Mekatib-i Rüşdiye Müdürlüğüne getirilmiştir. 1894-1897 yılları arasında Hamidiye Ticaret Mektebinde hocalık yapmış, bu arada 1895’te Mekatib-i İdadiye Müdürlüğüne yükselmiş, 1897’de ise Konya’ya maarif müdürü olarak atanmıştır. Bu esnada Konya İdadisinde Fransızca muallimliği görevinde de bulunmuştur. Konya Maarif Müdürüyken, 1901’de Osmanlı Devleti’nde ilk kez düzenlenen halı ve kilim sergisinin hazırlanmasında görev almıştır.⁸⁷ Azmi Bey Konya’dan sonra 1904’te Bursa’ya maarif müdürü olarak atanmıştır.

Azmi Bey’in aldığı eğitim ve bulunduğu idari görevler dikkate alındığında Bursa’nın oldukça tecrübeli ve birikimli bir maarif müdürüne sahip olduğu görülür. Nitekim görev yaptığı süre zarfında Bursa Maarif Müdürlüğünü yoğun ve faal olarak geçirmiş ve özellikle, Bursa Maarif Müdürlüğü sırasında 1 Eylül 1906’da düzenlenen ilk Bursa sergisinin açılmasında yoğun çaba harcamıştır.⁸⁸ Bunun dışında Bursa’daki ilk müze, Azmi Bey ve mülki idadi muhasebecisi Reşad Bey’in şahsi gayretleriyle açılmıştır.⁸⁹ Azmi Bey’in bürokratik görevlerindeki başarılı faaliyetleri idare tarafından takdir görmüştür. Meslek hayatında ilk kez 1892’de üçüncü rütbeden osmani nişanı alan Azmi Bey daha sonra Bursa Maarif Müdürlüğü görevindeyken ikinci rütbeden osmani nişanı ile taltif edilmiştir. Bu arada Azmi Beyle birlikte maarif müdürlüğünün idari kadrosundaki bazı isimler de taltif edilmiştir. Örneğin maarif idaresi katib-i sanisi Abdurrahman Bey’e beşinci rütbeden mecidi nişanı, maarif muhasebe memuru Mehmet

⁸⁷ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. I, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 159,160; Kerim Sarıçelik, *Konya’da Modern Eğitim Kurumları (1869-1919)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2010, s. 151.

⁸⁸ Yılmaz Akkılıç, “Azmi Bey”, *Bursa Ansiklopedisi*, Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, Bursa 2002, s. 186.

⁸⁹ Bedri Yalman, “Bursa Türk ve İslam Eserleri Müzesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, 1992, s. 451.

Reşit Bey’e terfien salise ve maarif idaresi başkâtibi Hasan Efendiye rabia rütbeler verilerek Azmi Bey, ekibiyle birlikte taltif edilmiştir.⁹⁰ Bundan iki yıl sonra da görevinde başarılı olan Azmi Bey’e irade gereği altın liyakat madalyası verilmesi kararlaştırılmıştır.⁹¹ Azmi Bey sadece devlet tarafından ödüllendirilmemiş 1905’te Fransa Hükümeti tarafından “Officer de l’Instruction Publique” nişanı ile de taltif edilmiştir.⁹²

Meşrutiyetin ilanı sonrası Ağustos 1908’de Mekteb-i Sultani Müdürlüğüne tayin edilen Azmi Bey, kısa bir süre sonra mebus seçildiği için bu görevinden ayrılmıştır. Aynı yıl (1908) Bursa Valiliğine tayin edilen Azmi Bey’e 1909’da Maarif Nazırlığı teklif edilmiş ancak idarecilikte kalmak istediği için bu görevi kabul etmemiştir. 1910’da Kastamonu Valiliğine nakledilmişse de rahatsızlığı nedeniyle buraya gidemeyerek ikinci kez Bursa Valiliğine getirilmiştir. Ancak bundan bir ay sonra yerine Kürt Mustafa Paşa’nın tayini ile açıkta kalmış ve 1914’te kendi isteğiyle emekli olmuştur. Azmi Bey bürokratik görevlerinin yanı sıra çeşitli eserler de hazırlamıştır. 1884’te kardeşi Besim Ömer Paşa ile “Su” kitabını, 1884’te “Hanım Kitabı”nı ve 1893’te “Esâmi-i Türkiyye’yi Cami İlk Kıraat Kitabı”nı hazırlamıştır.⁹³

Buraya kadar Bursa’da görev yapan maarif müdürleri hakkında ulaşabilen kaynaklardan hareketle bilgiler verilmiştir. Maarif müdürlerinin şahsi özelliklerine bakıldığında ciddi bir eğitim hayatından geçtikleri görülmektedir. Ayrıca bireysel olarak farklı özelliklere sahip oldukları söylenebilir. Bu isimlerden, adını daha sonra sıkça duyuracak olan Ahmet Rıza Bey’in, kısa süre görev yapmış olsa da hazırlamış olduğu layiha Bursa eğitim tarihi için oldukça önemlidir. Nitekim Ahmet Rıza Bey’in sorun tespitleri ve çözüm önerileri tam olarak gerçekleşmemiş olsa dahi kendinden sonra

⁹⁰ BOA., İ.TAL., 346/35, 18 B 1322/28 Eylül 1904.

⁹¹ BOA., İ.TAL., 409/3, 17 N 1324/ 4 Kasım 1906.

⁹² Çankaya, *a.g.e.*, s. 160.

⁹³ Çankaya, *a.g.e.*, s. 159, 160.

gelen maarif müdürleri için somut bir gösterge olmuştur. Maarif müdürlerinin üçünün Mekteb-i Mülkiyeden mezun olması, bu dönemde maarif teşkilatının idarecilerinin özenle seçildiğini gösterir. Bu durum bizzat II. Abdülhamid’in eğitim politikasındaki somut uygulamalarından biridir.⁹⁴ Bu bakımdan maarif idarecilerinin seçilmesi konusundaki politikanın Bursa’da uygulandığı net bir şekilde görülmektedir. Maarif müdürlerini değerlendirirken gözden kaçırılmaması gereken nokta, görev yaptıkları dönem ve zaman aralığıdır. Örneğin Ahmet Rıza Bey’in maarif müdürlüğüyle Azmi Bey’in maarif müdürlüğü arasında uzun bir zaman dilimi olup hem ülkenin hem de şehrin ilgili tarihlerdeki durumu ve özellikleri göz önünde tutulmalıdır.

Bursa, ilk maarif müdürünün atandığı bir şehir olması hasebiyle dönemin maarif idaresi ve teşkilatı için önem taşımaktadır. Müdürün akabinde diğer memurların sırasıyla göreve başlamasıyla 20. yüzyılın başlarında sistemli bir maarif teşkilatına kavuşmuştur. Ancak burada daha önce de bahsedildiği gibi maarif müdürlerinin şahsi gayretlerini unutmamak gerekir. Bursa Maarif İdaresine, dönemin bürokratlarının yetiştiği mülkiye mezunu, modern eğitim almış ve eğitim konusunda hassasiyet gösteren müdürlerin gelmesinin, II. Abdülhamid döneminde Bursa’da eğitim-öğretim faaliyetlerinin şekillenmesinde etkili olduğu söylenebilir.

⁹⁴ Bahri Ata, “Mülkiye Mektebi Mezunlarının Tarih ve Coğrafya Eğitimine Katkılarına Toplu Bir Bakış (1879-1960)”, *V. Ulusal Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi*, Ankara 2011, s. 256-268; Vurgun, *a.g.e.*, s. 128.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA İLKÖĞRETİM

İbtidailer

II. Abdülhamid dönemi ilköğretimde, sıbyan mekteplerinden ibtidai mekteplere doğru bir dönüşüm gerçekleşmeye başlamıştır. Artık bu dönemden itibaren ilkokullar, ibtidai olarak adlandırılmaya başlamış ancak sıbyan mektepleri de varlıklarını devam ettirmiştir.⁹⁵ Bursa'ya bakıldığında da bu durum görülmektedir. Bursa'da ilkokullar salnamelerde ibtidai olarak adlandırılırken, okul sayıları söz konusu olduğunda sıbyan mektepleri ve ibtidai mekteplerin bir arada verildiği de olmuştur. Burada, dönemin ilköğretim kurumlarının temel kavramı olarak kullanılması ve çalışma konusu gereği Bursa'nın merkezindeki ibtidailer ve gelişimleri incelenecektir. Bu bağlamda II. Abdülhamid döneminde Bursa merkezdeki ibtidailer, tarihçeleri, bulundukları yerler, öğrenci sayıları ve eğitim-öğretim faaliyetlerindeki yeri ve önemi değerlendirilecektir.

II. Abdülhamid döneminde ülke genelinde çok sayıda ibtidai inşa edilmekle beraber toplumsal alanda her iki okul türü varlığını devam ettirmiş ve bu durum Bursa'da da yaşanmıştır. Bursalılar, bir yandan temel dini bilgileri öğrenmesi için çocuklarını geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerine gönderirken diğer yandan da modern eğitim almalarını sağlamak için yeni açılan okullara göndermiştir. Usul-i cedide⁹⁶ üzere eğitim veren okulların

⁹⁵ Vurgun, *a.g.e.*, s. 78.

⁹⁶ Usul-i cedide, “ders araç ve gereçleri konusunda yenileşme, özellikle öğretmenlerin geleneksel öğretim yöntemlerini bırakıp yeni ve etkili öğretim yöntemleri uygulaması” şeklinde ifade edilmiştir (Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara 2011, s. 207, 209.) Geleneksel öğretim yöntemlerinin yerine yeni öğretim yöntemlerinin eğitimde

yayılmasının zaman alması, geleneksel eğitim veren sıbyan mektepleri ile medreselerin bu dönemde varlıklarını devam ettirmelerini sağlamıştır. Hatta bu dönemde, Bursa’daki sıbyan mekteplerinde ülkedeki diğer yerlerde olduğu gibi çocukların okula başlama töreni olan “âmin alayı” düzenlenmiştir. Törenden bir gün önce Yeşil Türbe ve Emir Sultan türbeleri ziyaret edilmiş, tören günü çocuğa yeni elbiseler giydirilerek boynuna cüz kesesi asıldıktan sonra davul zurna ve darbukalar eşliğinde alay halinde okula gidilmiştir. Okula gelindiğinde kurban kesildikten sonra çocuk, kurbanın kanına basıp okula girmiştir. Törenin sonunda ise lokma ikram edilmiştir. Bu gibi törenler dışında Bursa’da mektep seyirleri de kutlanmıştır. Bu günlerde şehir merkezine yakın mesire yerlerine gidilerek yemekler yenilip eğlenceler düzenlenmiştir. Bu törenler daha sonra gelenekselleşmiş ve mektepliler bayramı olarak kutlanmıştır.⁹⁷

Bursa İbtidaileri

II. Abdülhamid döneminde Bursa’da, devletin ilköğretim politikası doğrultusunda yeni ibtidailer inşa edilmiş, mevcut olan bazı sıbyan mektepleri de ibtidailere dönüştürülmüştür. Bursa’daki ibtidailerin varlığı, öğrenci ve öğretmen sayıları, bulundukları yerler ve gelişim süreçlerini vilayet salnamelerinden tespit edilmek mümkündür. Bu bağlamda II. Abdülhamid döneminde Bursa’da ilk ibtidai mektepten, “Numune İbtidai Mektebi” adıyla H.1302 (1885) tarihli salnamede bahsedildiği görülmektedir. Buna göre mülki rüşdiye içerisinde yer alan bu okulda, 172 öğrenci bulunmakta olup,

kullanılması olarak açıklanan usul-i cedide, 1870’lerden itibaren belirli yerlerde uygulanmaya başlamış ve böylece ilköğretimde usul-i cedide (yeni öğretim yöntemleri) ve usul-i atika (eski öğretim yöntemleri) olarak adlandırılan iki okul türü ortaya çıkmıştır (Cemil Öztürk, “Selim Sabit Efendi’nin Yetiştirdiği Dönemde Osmanlı Devleti’nde Eğitim: Modern Eğitimin Doğuşu”, *Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu (Vize/28 Nisan 2000) Türkiye’nin İlk Pedagoğu Vizeli Selim Sabit Efendi*, Beta Basım, Kırklareli 2000, s. 72.) Bu süreçte usul-i atika sıbyan mekteplerinde uygulanırken, usul-i cedide ise yeni açılan ibtidai mekteplerde uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak meydana gelen bu ikilik, II. Abdülhamid döneminde usul-i cedide ve ibtidai mektepler lehine dönüşmeye başlamıştır (Kodaman, *a.g.e.*, s. 68-69.)

⁹⁷ Kumaş, *a.g.e.*, s. 104-106.

muallimi Mehmet Nuri Efendi'dir.⁹⁸ Ertesi yıl ise Numune İbtidai Mektebinin sınıflara göre öğrenci sayısı tespit edilmektedir. Dört yıllık eğitim veren okulda birinci sınıfta 53, ikinci sınıfta 76, üçüncü sınıfta 55, dördüncü sınıfta 52 olmak üzere toplam 236 öğrenci öğrenim görmektedir. Usul-i cedide üzerine eğitim veren okulun düzenli ve tertipli olduğu vurgulanmıştır.⁹⁹ Mektebin kadrosuna bir süre sonra muavin sıfatıyla Hafız İbrahim Efendi dahil olmuştur.¹⁰⁰ 1890'ların başına gelindiğinde ise Numune İbtidai Mektebinin öğretim kadrosu genişlemiş ve öğrenci sayısı artmıştır. Mehmet Nuri Efendi muallim-i evvel, Hafız Nuri Efendi muallim-i sani, Mehmet Raşit Efendi muallim-i salis olarak görev yaparken Mehmet Nuri Efendi ayrıca rika muallimliğini de üzerine almıştır. Mektebe ayrıca bevvab olarak Adem Ağa görevlendirilmiş, öğrenci sayısı ise dört sınıfta toplam 282'ye ulaşmıştır.¹⁰¹ Mülki rüşdiye bünyesinde ve erkek öğrencilere özgü olan Numune İbtidai Mektebinin, 1897'ye gelindiğinde 212 öğrenciyle faaliyetlerini devam ettirdiği görülmektedir.¹⁰² Mevcudun önceki yıllara nazaran azalmasında Bursa'da yeni açılan ibtidai mekteplerin etkili olduğu söylenebilir.

Numune İbtidai Mektebinin, Bursa ilköğretiminde ayrı bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Keza; muallimi Mehmet Nuri Efendi'nin gayreti, öğrencilerinin başarıları ve sosyal hayattaki davranışlarıyla dönemin saygın bir eğitim kurumu olarak gösterilerek zaman zaman basın üzerinden tebrik ve takdir edilmiştir. Nitekim mektebin muallimi Mehmet Nuri Efendi, bir yandan yüksekokullara girmeleri için talebe yetiştirerek birincilik kazandığı gibi diğer yandan hafız da yetiştirmiştir. Memlekete maddi ve manevi hizmetleri olan Nuri Efendi Bursa Gazetesindeki haberle tebrik edilmiştir.¹⁰³ Nuri Efendinin hem geleneksel anlayışa ve dini hassasiyete sahip olduğu

⁹⁸ H.V.S. 1302, s. 495.

⁹⁹ H.V.S. 1303, s. 31.

¹⁰⁰ H.V.S. 1304, s. 132.

¹⁰¹ H.V.S. 1306-1307, s. 74.

¹⁰² BOA., MF. MKT., 373/65, 06 C 1315/2 Kasım 1897.

¹⁰³ Bursa, 121, 28 L 1310/15 Mayıs 1893.

hem de modern eğitimi benimsediği görülmektedir. Bu bakımdan Mehmet Nuri Efendi aslında, II. Abdülhamid dönemi eğitim paradigmasının uygulayıcı örneklerinden biri olmuştur. Hafız yetiştirmesi hasebiyle ulemadan olduğu anlaşılan Mehmet Nuri Efendi’nin bu faaliyetleri, ulemanın modern eğitimi benimsediğini göstermesi bakımından da önem arz eder. Mehmet Nuri Efendi bu çalışmalarının yanı sıra “Müntehab-ı Elifba-yı Osmani” adlı bir kitap bastırarak eğitim-öğretim faaliyetlerine katkıda bulunmuştur.¹⁰⁴

Numune İbtidai Mektebi muallimi ve öğrencileri hem öğretim faaliyetlerinde gösterdikleri başarılar hem de toplumsal duyarlılıkları ve aldıkları terbiye gereği takdir ve övgü almıştır. Nitekim Bursa Gazetesinde yer alan bir haberde, mektebin öğrencilerinin ilmi tahsillerinde itinalı oldukları ve mektebin muallim-i evveli Mehmet Nuri Efendi’nin çocukların güzel terbiyesine ne derece önem verdiği bir örnekle ifade edilmiştir. Buna göre, Bursa’da Çelebi Sultan Mehmet’in türbesi yakınında oturan birkaç kişi, mekteplerinden evlerine ikişer ikişer düzenli olarak gittiklerini gördükleri öğrencilerin bir haylisinin büyük bir olgunluk ve edeple türbe huzurunda bir saf oluşturarak fatiha okuduklarını ve ardından büyük bir olgunluk ile yollarına devam ettiklerinden övgüyle bahsetmiştir.¹⁰⁵ Bu arada mektepte bazı dini törenler de icra edilmiştir. Bursa Gazetesindeki bir habere göre dindar bir zat tarafından mektep içerisinde bir perşembe günü Hz. Peygamber ile ilgili menkıbeler okunduğu bildirilmiştir.¹⁰⁶

Numune İbtidai Mektebinde yapılan sınavlar belirli aralıklarla gerçekleştirilmiş ve kamuoyuna duyurulmuştur. Buna göre muharrem ayının birinci gününe rastlayan pazartesi gününden cumalar hariç olmak üzere on dördüncü gününe kadar her gün saat ikiden başlayarak genel imtihanların yapılacağı duyurulmuştur. Buradan Numune İbtidai Mektebinde yılın belli dönemlerinde düzenli olarak sınav yapıldığı ve

¹⁰⁴ Kumaş, *a.g.e.*, s. 140.

¹⁰⁵ Bursa, 142, 6 R 1311/17 Ekim 1893.

¹⁰⁶ Bursa, 140, 22 Ra 1311/3 Ekim 1893.

sınav döneminin iki hafta boyunca devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Numune İbtidai Mektebi sınavlarına şehrin ileri gelenleri temsilci olarak katılarak gözlemde bulunmuş ve mektebin başarılarını takdir etmişlerdir. Mektep öğrencilerinin ilim ve fen konusunda kazandıkları başarılar, mümeyyiz sıfatıyla hazır bulunan; vilayet istinaf mahkemesi ceza dairesi reisi Hacı Asım, mahkeme-i bidayet hukuk dairesi reisi Nedim Bey ve mahkeme başkâtipleri Faik ve Reşat Bey tarafından takdirle karşılanmıştır.¹⁰⁸

Bursa’da Numune İbtidai Mektebi dışında usul-i cedide ve usul-i atika üzere öğretime devam eden ibtidai mektepler bulunmakta olup bu mekteplerin durumu, vilayet salnamelerinden takip edilebilmektedir. Bu arada, Bursa ibtidai mektepleri incelenirken mahalle faktörü ile de karşılaşılmaktadır. Yani Bursa’daki ilkokullar mahalle merkezli olarak oluşmuş ve mahallenin bir parçası olmuştur. Okulların isimlerine bakıldığında bu durumu görebilmek mümkündür.

1886 yılına gelindiğinde Bursa merkezde Numune İbtidaisi dışında Cami-i Kebir, Manastır ve Reyhan Paşa mekteplerinde usul-i cedide üzere öğretimin yapıldığı görülür. Bunların dışındaki mekteplerde ise usul-i atika üzere öğretim yapılmaktadır. Aşağıdaki tabloda ilgili tarihte eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunan ibtidai mektepler ve öğrenci sayıları sunulmuştur.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Hüdavendigar, 1644, 26 Z 1312/20 Haziran 1895.

¹⁰⁸ Hüdavendigar, 1646, 10 M 1313/3 Temmuz 1895.

¹⁰⁹ H.V.S. 1303, s. 31, 32.

1886 Yılında Bursa Merkez İbtidai Mektepleri

Mektep	Öğrenci Sayısı
Cami-i Kebir	75
Manastır	50
Reyhan Paşa	130
Oruç Bey	15
Bab-ı Zemin	45
Muradiye	60
Alaaddin	65
Altıparmak	40
Veled-i Saray	30
Hamza Bey	30
Başçı İbrahim	45
Demirli	20
Molla Hüsam	40
Mecnun Dede	50
Daye Hatun	40
Kiremitçi	25
Şerefeddin	25
Emir Sultan	50
Meydancık	60
Nalbandoğlu	40
Hüdavendigar	30
Molla Arap	70
Timurtaş	40
Şeker Hoca	35
Mecidiye	30

Bu mektepler dışında Bursa merkezde 25 adet inas (kız) mektebi bulunduğu kayıtlı olup buralarda 950 öğrenci bulunmaktadır. Yine Bursa’nın köylerindeki kız ve erkeklere mahsus 80 ibtidai mektep olup buralarda 2350 öğrenci bulunmaktadır.¹¹⁰ Bursa’daki ibtidai mektepler üç yıl sonra içerisinde bulundukları mahallerle birlikte gösterilmiş ve usul-i cedide üzerine öğretimin yapıldığı iki mektep daha ortaya çıkmıştır. Bunlar Yeni Pazar Mahallesi ile İbrahim Paşa Mahallesinde bulunan ibtidailerdir. Ayrıca şehirdeki inas ibtidai mektebi sayısı 24’e düşmüş ancak öğrenci sayısı bir öncekine göre artarak 1023’e ulaşmıştır. Bu tarihteki ibtidailer ve öğrenci sayıları tabloda şu şekilde sıralanmıştır.¹¹¹

¹¹⁰ H.V.S. 1303, s. 32.

¹¹¹ H.V.S. 1306, s. 67-68.

1889 Yılında Bursa Merkez İbtidai Mektepleri

Mahalledeki Mektep	Öğrenci Sayısı
Yeni Pazar	134
İbrahim Paşa	267
Hazret-i Emir	50
Meydancık	100
Cami-i Kebir	73
Duhter-i Şerif	76
Mecnun Dede	100
Manastır	40
Kal'a-i Umurbey	40
Altıparmak	50
Murad-ı Sani	65
Hüdavendigâr	24
Abdal Mehmet	38
Şeker hoca	25
Daye hatun	64
Veled-i Nalband	30
Timurtaş	15
Bab-ı Zemin	28

Bundan bir yıl sonra yayınlanan salnamede ise ibtidai ve sıbyan mektepleri bir arada verilmiş ve bu nedenle önceki yıla nazaran bilgi verilen okul sayısı hayli artmıştır:¹¹²

¹¹² H.V.S. 1306-1307, s. 74-76.

1890 Yılında Bursa Merkez İbtidai Mektepleri

İbtidai ve Sıbyan Mektepleri	Öğrenci Sayısı
Bab-ı Zemin	45
Manastır	50
Muradiye	60
Alaaddin	66
Meskenler	40
Veled-i Saray	30
Hamza Bey	30
Başçı İbrahim	45
Demirli	20
Molla Hüsam	40
Mecnun Dede	50
Cami-i Kebir	75
Daye Hatun	40
Kiremitçi Mahallesi	25
Abdal	25
Tuz Pazarı	5
Şerefeddin Paşa	25
Emir Sultan	50
Meydancık	60
Nalbandoğlu	40
Peykâr Baş	10
Vefikiye	10
Mecidiye	30
Şeker Hoca	40
Oruç Bey	25
Timurtaş	15
Maksem	20
Ebu İshak	30
Hüdavendigâr	35
Molla Arap	70
Reyhan Paşa	120
Mesud Makramavi	30
Emir Sultan	40
Hoca Taşkın	30
İbn Bezzaz	40
Alaca Mescid	30
İncirli	40
Maksem	30

Kadeneri Mektebi	50
Başçı	30
Reyhan Paşa	45
Mantıcı	85
Yigit Kühne	55
Hayreddin Paşa	50
Şerefeddin Paşa	30
Ruşçuk	35
Maksem	35
Muradiye	27
Hisar	32
Nakkaş Ali Paşa	75
Tahtalı Mescid	35
Muradiye	34
İsa Bey Fenari	40
Selimiye	17
Çekirge	25

Tabloda sunulan bazı mekteplerin aynı adı taşıdıkları dikkati çekmektedir. Örneğin Maksem adında üç, Şerefeddin Paşa adında iki mektep bulunmaktadır. İbtidailerle sıbyan mekteplerinin bir arada verilmesi ve adını taşıdıkları mahallelerde bulunmaları nedeniyle böyle bir durumun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yukarıda sunulan bazı mektepler hakkında Bursa tarihi için oldukça zengin bir kaynak olan Kâmil Kepecioğlu'nun "Bursa Kütüğü" adlı eserinde kısa bilgiler yer almaktadır. Kepecioğlu'nun eserinde bahsedilen mekteplerden biri, Başçı İbrahim Bey Mektebi'dir. Başçı İbrahim Bey mahallesinde olan bu mektep, mahallenin adını aldığı İbrahim Bey'in oğlu Mehmet Çelebi tarafından 1490'da yaptırılmıştır. Âlimleri seven Başçı İbrahim Bey, mahallede zaviye ve hamam da yaptırmıştır. Oğlu, bu mekteple babasını hayırseverliği ve maarife olan sevgisini göstermiştir.¹¹³ Diğer mektep ise Abdal Mehmet Mektebi'dir. Abdal Mehmet Camisinin doğusunda kâgir, kubbeli ve üzeri kurşunlu bir mektep olup Nişancı Mehmet Paşa'nın babası Pir Ahmet Çelebi tarafından yaptırılmıştır.

¹¹³ Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* (Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara- M. Asım Yediyıldız), c. 1, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010, s. 180, 181.

Mektebe bir zamanlar “Şevikçioğlu Mektebi” de denmiştir.¹¹⁴ Tabloda bahsedilen mekteplerden olan Hamza Bey Mektebi ise Zeyniler’de Hamza Bey’in oğlu Mehmet Bey tarafından yaptırılmıştır.¹¹⁵

Yukarıda belirtilen mekteplerden başka 1893 yılında Yıldırım Bayezid Camisi yakınında 200 öğrenci kapasiteli yeni bir ibtidai mektep daha inşa edilmiştir.¹¹⁶ Açılan bu mektebin muallimliğine Bursa Darülmuallimin muallimliği tarafından yapılan sınavda başarılı olan Mustafa Tevfik Efendi tayin edilmiş ve mektep, eylülün onuncu gününde açılarak öğretime başlanmıştır. Görüldüğü gibi yeni açılan ibtidai mektep muallimliği seçiminde titiz davranılmış ve Bursa Darülmuallimini, yaptığı sınavla muallimlerin tayin ve göreve başlamalarında etkin olmuştur.¹¹⁷ 1893 yılına gelindiğinde Bursa merkezde 21’i zükûr, 20’si inas olmak üzere toplam 41 ibtidai mektep bulunmaktadır.¹¹⁸

Dönemin eğitim tarihiyle ilgili kapsamlı sayısal bilgilere 1894-1895 tarihli Maarif İstatistiğinden de ulaşılabilmektedir. Bu bağlamda ilgili kaynakta II. Abdülhamid döneminde Bursa sancağında ibtidailerin sayısal durumu, öğretim usulü ve II. Abdülhamid’in tahta çıkışından sonra açılan ibtidailerin sayısı verilmiştir. Maarif İstatistiğindeki bilgilere göre Bursa Sancağında¹¹⁹ 687 ibtidai mektep bulunmaktadır. Bunlardan 654’ünde usul-i atika, 33’ünde usul-i cedide üzere öğretim yapılmakta olup bu okullardan 288’i Sultan Hamid’in tahta çıkışından sonra açılmıştır. Bu ibtidai mekteplerde 12.352 erkek, 8724 kız öğrenci öğrenim görmektedir.¹²⁰

¹¹⁴ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c.1, s. 38.

¹¹⁵ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* c. 2, s. 145.

¹¹⁶ H.V.S. 1311, s. 350.

¹¹⁷ Bursa, 139, 15 Ra 1311/26 Eylül 1893.

¹¹⁸ H.V.S. 1311, s. 363.

¹¹⁹ Bursa şehir merkezi ile bağlı kaza, nahiye ve köyleri kapsamaktadır.

¹²⁰ *Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadet’te Taharri-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiki*, 1310-1311 Sene-i Ders-iye-i Maliyesine Mahsustur, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, s. 47. Bu eser, sonraki dipnotlarda “Maarif İstatistiği 1310-1311” şeklinde gösterilmiştir.

II. Abdülhamid döneminde Bursa Sancağında çok sayıda ibtidai mektep açılmış olmasına rağmen usul-i cedide üzere öğretim konusunda istenilen rakama ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Bu durum, sonraki yıllarda da görülmektedir. Örneğin Bursa merkez ve köylerinde 1897 yılında 17 ibtidai mektepte usul-i cedide uygulanırken 142 ibtidai mektepte usul-i atika üzere öğretim gerçekleştirilmektedir.¹²¹ Usul-i atikanın genellikle köylerde olduğu düşünüldüğünde, şehir merkezinde de istenilen hedefe ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar öğretim yönteminde istenilen hedefe ulaşılmasa da II. Abdülhamid döneminde vilayette çok sayıda ibtidai mektep inşa edildiğini ifade etmek gerekir. Dönemin sonlarındaki rakamlara bakıldığında 1907 yılı itibariyle Bursa merkezdeki 250 ibtidai mektep ve sıbyan mektebinde 12.917 öğrenci öğrenim görmektedir.¹²²

II. Abdülhamid dönemin sonlarına doğru Bursa'da bulunan ibtidailerle ilgili kapsamlı bilgilere 1907 (H. 1325) tarihli salnameden ulaşabilmektedir. Burada, mekteplerin, muallimlerin adları ve öğrenci sayıları birlikte verilmiştir:¹²³

1907 Yılında Bursa Merkez İbtidai Mektepleri

Mektepler	Muallim-i Evvelleri	Diğer Muallim Adedi	Öğrenci
Hisarda Hamidiye	Mustafa Rıfat Efendi	3	106
Medrese-i Muallimine merbut Hamidiye	İsmail Efendi	3	98
Mecidiye	Yunus Hilmi Efendi	1	69
Osmaniye	Mehmed Said Efendi	3	121
Hüdavendigâr	Mehmed Ata Efendi	1	56
Yıldırım	Mehmed Sadık Efendi	1	80
Çelebi Sultan	Mehmed Şevki Efendi	1	75

¹²¹ H.V.S. 1315, s. 305.

¹²² H.V.S. 1325, s. 332, 333.

¹²³ H.V.S. 1325, s. 334.

II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim

Murad-ı Sani	Mehmed Ziya Efendi	1	64
Numune-i Terakki	Mehmed Nuri Efendi	4	251
Reyhan	Ali Rıza Efendi	5	276
Nalband Oğlu	Mehmed Hulusi Efendi	2	89
Hazret-i Emir	İsmail Hakkı Efendi	-	35
Hacı Hüsam Efendi	Mehmed Esad Efendi	2	100
Darülfeyz	Mehmed Nuri Efendi	2	84
Şemsülmaarif	Kasım Efendi	1	54
Miratül Maarif	Ferhad Hakkı Efendi	1	51
Rehber-i Marifet	Ahmed Hilmi Efendi	-	56
Hundi Hatun	Yusuf Efendi	-	39
Oruç Bey	İbrahim Edhem Efendi	1	93
Demirli	Ömer Fevzi Efendi	1	36
Hançerli	Ahmed Fahri Efendi	1	26
Meydancık	Mehmed Hıfzı Efendi	1	66
İncirli	Ali Hıfzı Efendi	1	69
Yeni Mahalle	Mehmed Hanefi Efendi	1	85
Molla Arab	Ali Niyazi Efendi	-	29
Selimzade	Arif Efendi	-	30
Paşa Mahallesi	Cafer Efendi	1	59
Hoca Hasan Mahallesi	Mehmed Nimetullah Efendi	-	41
Selimiye Mahallesi	İdris Efendi	1	37
Reyhan İnas	Muallimesi Nefise Hanım	-	44

Kepecioğlu’nun Bursa Kütüğünde yukarıda adı geçen bazı mekteplerin tarihçeleri hakkında bilgi verilmiştir. Örneğin Demirli Mektebi, hamam tekke yakınında olup, Muallimzade Zeyni Çelebi tarafından yaptırılmıştır. Mektebe bir ara “Zeyniye Muallimhanesi” de denmiştir.¹²⁴ Meydancık Mektebi ise Veli oğlu Nebi Halife tarafından 1559’da Meydancık Camisi karşısında inşa edilmiş ve çok sayıda gelir

¹²⁴ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c. 1, s. 268.

vakfedilmiştir. Bir süre sonra mektep yıkılmış ve yerine kızılıcık kurusu Mehmet Çelebi ahşap bir bina inşa ettirmiştir. Mektebin bahçesi 1908’de genişletilmiş ve yeni bina yapılmıştır.¹²⁵ Tabloda yer alan Hundi Hatun Mektebi de Bursa’daki eski mekteplerdendir. 1487’de Vezir İbrahim Paşa tarafından muallimhane yeri olarak aldığı evlerden birinde kurulan vakıf yapısı içerisinde bir mekteptir. Hundi Hatun, İbrahim Paşa’nın karısıdır. Mektebin üzeri kubbeli, kâgir ve kurşun kaplıdır.¹²⁶ Bunlar dışında, çeşitli kaynaklarda bazı okullar hakkında malumat verildiği görülür. Bunlardan birisi “Numune-i Terakki Mektebi”dir. Okul, iki katlı olup “köse hoca okulu” olarak da anılmaktadır. Dört odalı olan okulda yemekhane ve mescid de bulunmaktadır. Sınıfların arasındaki sofada hoca Nuri Efendi oturmaktadır. Minderde oturan Nuri Efendi’nin başında sarığı, sırtında samur kürklü cübbesi yanında kamçı ve falakası vardır.¹²⁷ Tabloda yer alan mekteplerden biri de Murad-ı Sani’dir. Bursa’daki tarihi mekteplerden biri olan Murad-ı Sani, 15. yüzyılda Muradiye Medresesi ile ilişkili olarak Fatih Sultan Mehmet’in annesi Hüma Hatun tarafından sıbyan mektebi olarak yaptırılmıştır. Mektep, 1855 depremi sonrası tekrar inşa edilmiştir.¹²⁸

Bursa merkezdeki ibtidailerden, Hisarda Hamidiye, Karaağaç mahallesinde Hamidiye, Osmaniye, Hüdavendigar, Murad-ı Sani, Darülfeyz, Rehber-i Marifet, Reyhan İnas, İsa Bey, Abolyond ve Kazıklı mektepleri, 1902, 1903 ve 1904 yıllarında yeniden inşa edilerek açılışları yapılmıştır. Dönemin sonlarında ise, Bursa merkeze bağlı köylerde 155 ibtidai olup buralarda 10.437 öğrenci öğrenime devam etmektedir. Ayrıca Cumalıkızık, İsa Bey, Fidyekızık, Kestel,

¹²⁵ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* (Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara-M. Asım Yediyıldız), c. 3, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010, s. 192.

¹²⁶ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* c. 2, s. 190, 191.

¹²⁷ Şeref Erler, *Bursa’da Eski Eserler Eski Şöhrerler*, Bursa 1966, s. 98.

¹²⁸ Mefail Hızlı, “Osmanlılardan Günümüze Ulaşan Bursa Eğitim Yapıları”, *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler* (Haz. Neslihan Türkün Dostoğlu ve Hamdi Dostoğlu), Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2011, s. 339.

Hasan, İğdir, Çalı, Kayapa, Abolyond, Kazıklı mektepleri tamamen ıslah edilerek usul-i cedide üzere öğretime geçmişlerdir.¹²⁹

Tabloda adı geçen tek inas mektebi Reyhan İnas İbtidaisidir. Bu mektep, inas rüşdiyesine ibtidaideki dersleri almış kız öğrencileri yetiştirmek ve inas rüşdiyesinin bir şubesi olması için; valinin teşviki, muhasebeci Selami Bey, diğer yetkililerin aracılığı ve halkın yardımıyla Reyhan mahallesinde, memur, eşraf ve ahalinin huzurunda 1901 yılının mart ayında açılmıştır.¹³⁰ Reyhan İnas İbtidaisinin açılması önemli bir gelişme olmakla birlikte müstakil kız mekteplerinin Bursa’da yetersiz olduğu görülmektedir. Hatta kızların eğitimi, bazı evlerde hanım hocalar tarafından hususi eğitim yoluyla gerçekleştirilmiştir. 1907 tarihli vilayet salnamesinde, okul yetersizliğinden dolayı bu durumun engellenemediği, yeterli mektep sayısına ulaşıldığında bu gibi gayri resmi öğretimin engellenmesinin kararlaştırıldığına dikkat çekilmiştir. Bursa’da bu gibi evlerde hususi eğitimin yapıldığı hane sayısı 46 olup büyük bir kısmı kız olan öğrencilerin sayısı ise yaklaşık 765’tir.¹³¹

Bursa’daki bazı ibtidailerin açılışları diğer devlet kurumlarında olduğu gibi Padişah’ın tahta çıkış törenlerinde yapılmıştır. 1904 yılında gerçekleştirilen törende Bursa’da dört zükûr ve bir inas ibtidai mektebinin açılışı yapılmıştır.¹³² Bu uygulama ertesi yıl Mekteb-i Osmani ile devam etmiştir. Eski haline göre genişletilerek yeniden inşa edilen mektep, dört büyük derslane, bir oda, yemekhane ile bahçe ve çeşmeye sahiptir. Genişletilerek yeniden inşa edilen diğer ibtidai ise Murad-ı Sani’dir.¹³³ Böylece bir yandan öğrenci sayıları artan eski ibtidailer genişletilirken diğer yandan tahta çıkış törenlerinde mekteplerin açılış törenleri icra edilmiştir. Bu durum, II. Abdülhamid’in maarifperver yönüne vurgu yapılmak istendiğine

¹²⁹ H.V.S. 1325, s. 335.

¹³⁰ Hüdavendigar, 1941, 7 Z 1318/28 Mart 1901.

¹³¹ H.V.S. 1325, s. 335.

¹³² BOA., MF. MKT., 803/69, 4 B 1322/14 Eylül 1904.

¹³³ BOA., MF. MKT., 885/49, 28 B 1323/28 Eylül 1905.

işaret etmektedir. Bazı mekteplerin isimlerine dikkat edildiğinde ise kuruluş dönemine ve Bursa'nın tarihi ve kültürel mirasına atıf yapıldığı görülür. Bütün bunlar, II. Abdülhamid dönemi politikalarının eğitim ve güncel aksedilmiş örnekleri olarak karşımızda durur.

İbtidailerde Eğitim-Öğretim

İbtidailerin ders programları, Maarif Nezareti tarafından belirlenen programla uyumlu olmuştur. Çünkü merkezi idare, İstanbul ve taşrada bulunan ibtidailerin öğretim faaliyetlerinde aynı ders programını uygulamalarını istenmiştir. Çocukların edindikleri bilgilerin esasının ibtidailerde verildiğine dikkat çekilerek, Türkçe, kıraat, Kur'an-ı Kerim ve dini bilgilerin öğretilmesinin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca derslerde Maarif Nezaretinin belirlediği kitapların okutulması istenmiştir.¹³⁴ Yani ülkedeki diğer ibtidailerde uygulanan ders programı Bursa'da da uygulanmıştır.¹³⁵ Tüm ülke tarihinde aynı programın uygulanmaya çalışılması, toplumsal alanda arzulanan birlik havasına eğitimden ve onun temeli olan ibtidailerden başlanmak istediğini gösterir.

Bursa'daki ibtidailerin ders programıyla ilgili bilgilere 1907 (H.1325) tarihli vilayet salnamesinden ulaşılabilmektedir. Bu bağlamda, dönemin sonlarında Bursa ibtidailerinde şu dersler okutulmuştur: Elifba, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilm-i hal, Türkçe, hesap, coğrafya ve malumat-ı ziraiyye ve ahlakiyye havi kıraat, tarih-i osmani.¹³⁶ Derslere bakıldığında, dönem içerisinde temel derslerin yanına bazı derslerin programa ilave edildiği görülür. Ziraat dersi,

¹³⁴ BOA., Y. PRK. MF., 2/82, 29 Z 1310/14 Haziran 1893.

¹³⁵ İbtidailerin ders programı hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz.: Kodaman, *a.g.e.*, s. 87-88; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, c. 3, İstanbul 1977, s. 906; Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim* (Çev. Pelin Sıral), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 254; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013, s. 54; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (Haz. Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 294; Sarıçelik, *a.g.e.*, s. 27-28; Vurgun, *a.g.e.*, s. 84-90.

¹³⁶ H.V.S. 1325, s. 333.

bunların başında gelmektedir. Bu durumda ibtidailerde, temel okuma, dilbilgisi ve dini bilgileri içeren öğretim faaliyetlerinin yanına, dönemin politikalarına uygun olarak eklemeler yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

İbtidailerin Yönetimi ve Gelir-Giderleri

Bu dönemde ibtidailer, mahalli kaynaklarla finanse edilerek bütçeleri yerele bırakılmıştır.¹³⁷ Bu bağlamda ibtidailerin gelirleri, harcaması olmayan vakıfların kaynakları, hayır işleri için ayrılan paralar, okullar için inşa olunan yerlerden alınan kiralar, okul taksitleri, piyango hasılatı ve teberrulardan oluşmuştur.¹³⁸

İbtidai mekteplerin idaresi, gelirlerinin artırımı, Maarif Nezareti tarafından belirlenen kitapların okutulması ve buna riayet edilmesi, öğretmenlerin seçilmesi, tebliğlerin duyurulması, belirli zamanlarda maarif müdürüne hesapların gönderilmesi, ihtiyaç olan yerlerde yeni mekteplerin inşası ve açılması gibi bilumum işler maarif komisyonlarına bırakılmıştır.¹³⁹ Görüldüğü gibi yerel maarif idaresi ve komisyonları, ibtidailerden birinci derecede sorumlu tutulmuşlardır. Bu sorumluluğun başlıcasını ise finansman bulma ve kaynak aktarma teşkil etmiştir.

İbtidailer zamanla Bursa Maarif İdaresinde müstakil bir müfettişlik ve üye ile yer aldığı gibi maarif idaresi bünyesinde ibtidaileri ilgilendiren başlıca komisyon da kurulmuştur. Buna göre maarif müdürlüğüne önce mekatib-i ibtidaiye müfettişi atanmış, akabinde maarif idaresi bünyesinde “Vilayet Merkezi İbtidai Mektepler Müfettişliği” adlı bir üyelik oluşturulmuştur. Tespit edilen ilk müfettiş Bursa müderrisliği reisi Necip Efendi’dir.¹⁴⁰ Maarif

¹³⁷ Arzu Meryem Nurdoğan, *Modernleşme Döneminde Osmanlı’da İlköğretim (1869-1914)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, s. 338.

¹³⁸ Nazım Yücelt, *Tarihte Bursa*, Bursa 1948, s. 16.

¹³⁹ H.V.S. 1324, s. 591.

¹⁴⁰ H.V.S. 1323, s. 69.

idareesi bünyesindeki ibtidai mektepler komisyonu ise şu üyelerden oluşmuştur.¹⁴¹

Bursa Mekatib-i İbtidaiye Komisyonu

Reis	Maarif Müdürü Azmi Bey
Aza	Şeyh Vahyi Efendi
Maarif Muhasebecisi	Mehmet Reşat Bey
Nukûd-u Mevkûfe Memuru	Abdurrahman Efendi
Kâtip	Mekatib-i İbtidaiye Müfettişi Necip Efendi

Komisyonun kurulduğu tarihin biraz öncesine gidildiğinde, Maarif Nezaretinin vilayetten ilgili komisyonun kurulması için talebi olduğu ortaya çıkmaktadır. Maarif Nezaretinden 17 Nisan 1899 tarihinde Hüdavendigar Vilayetine gönderilen yazıda, Hüdavendigar Vilayeti ve mülhakatında bazı hayır sahipleri tarafından bağışlanan paraların mahalli ibtidai mekteplerin masrafları ile yenilerinin inşasına sarf edilmek üzere eğitime tahsisi için vilayetçe bir komisyon kurulması istenmiştir. Böylece hem ibtidai mekteplerin ıslahı hem de mektep olmayan yerlere yeni ibtidai mekteplerin inşası için vilayet maarif müdürlüğü bünyesinde bir komisyon kurularak ibtidailer ile ilgili sorunları tespit edip çözüm yolları aranmaya çalışılmıştır.¹⁴² Bu yazışmadan yaklaşık yedi yıl sonra bahsi geçen komisyonun oluşturulduğu görülmektedir. Böyle bir komisyonun varlığı, vilayette ilköğretimin yapılandırılması ve güçlendirilmesi yönünde kararlı olduğunu ve bu meselenin ciddiye alındığını gösterir. Bu arada komisyonda muhasebeci ve nukûd-u mevkûfe memurunun bulunması, komisyonun bütçe ve finansman meselesi üzerine eğildiğini de göstermektedir.

¹⁴¹ H.V.S. 1324, s. 251.

¹⁴² BOA., MF. MKT., 444/48, 06 Z 1316/17 Nisan 1899.

İbtidailere Yerelin Desteği

İbtidailerin yapılması ve inşasında kaynaklar yerele bırakıldığı için bir yandan ahali diğer yandan maarif idaresi, ibtidailerin inşası ve gelişimi için gayret göstermiştir. Bursa’da karşılaşılan örnekler, ibtidailerin finansman meselesinin yerelde nasıl çözülmeye çalışıldığını ortaya koyar. Örneğin Bursa eşrafından olan Fabrikatör Buldurizade Osman Nuri Efendi, Molla Arap Camisinin doğu kısmındaki Molla Arap İbtidai Mektebini yeniden tesis etmiş bu mektebe karşılık olarak bir fırın, bir kahvehane ve iki dükkân vakıf eylemiştir.¹⁴³ İbtidailerin inşasında ahalinin yardımı ile ilgili başka örnekler de bulunmaktadır. Bursa’daki havlu tüccarlarından Hacı Hakkı Efendi tarafından Çelebi Sultan Mahallesinde, 100 talebeye yetecek büyüklükte ve iki kat olarak bir mektep inşa edilmiş ve resmi açılışı vilayet erkânı, memurlar ve eşraf hazır olduğu halde gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁴ Yine Bursa’nın hayır sahibi kişilerinden Şeyh Sabit Efendi, daha önceden yaptırdığı cami bitişiğindeki ibtidai mektebe maaşını da karşılamak üzere usul-i cedideye aşına olan Cemil Efendi isminde bir muallim bulmuş ve çocukların bu yeni öğretim usulüyle eğitim görmelerine imkân sağlamıştır. Sabit Efendi, bu hareketiyle takdir edilmiştir.¹⁴⁵

Bu gibi yerel eşrafın yardımlarının yanı sıra gelir getirecek teşebbüslere de girişilmiştir. Örneğin Hançerli İbtidai Mektebinin 7000 kûsur kuruş masrafla harap durumdan kurtarılacağı gibi mektebin altında yaptırılacak iki dükkânın kiraya verilmesi ile masrafin birkaç senede çıkacağı ve mektebe gelir olacağı için gerekli izinlerin verilmesi istenmiş ve neticede gerekli izin verilmiştir. Burada mektebin altına iki dükkânın inşa edilip kiraya verilmek istenmesini, eğitim harcamaları için kaynak oluşturma teşebbüsü olarak

¹⁴³ Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* (Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı Mustafa Kara- M. Asım Yediyıldız), c.4, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010, s. 23; Hasan Taib, *Hatıra Yahut Mirat-ı Bursa*, Hüdavendigar Vilayeti Matbaası, Bursa 1323, s. 41.

¹⁴⁴ BOA., MF. MKT., 625/31, 28 M1320/7 Mayıs 1902.

¹⁴⁵ Bursa, 109, 28 B 1310/15 Şubat 1893.

değerlendirmek gerekir. Böylece mektebin masrafları ve gerekli bakım ve onarımı bu iki dükkânın kirasıyla sağlanmış olacaktır.¹⁴⁶ Yerelde ahali ve eşraf dışında görev tanımında ibtidailere gelir bulmak olan maarif idaresi de faaliyet göstermiştir. Osman Gazi Türbesi yakınında olup inşasına başlanan ve padişahın cülus yıldönümünde resmi açılışı yapılması planlanan ibtidai mektep için maddi kaynak ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bölgedeki ahalinin maddi güçleri muallim maaşları tedarikine yetmeyeceği ve öğretim düzenli olarak devam edemeyeceği için vilayetten gereken masrafların ödenmesi ve öğretime başlanması talebinde bulunulmuştur. Ayrıca bu talebe, ibtidai mektep binasının türbeyi ziyarete gelenlerin de dikkatini çekeceği bir yerde olduğu da eklenmiştir. Neticede 250 kuruş muallim-i evvele, 150 kuruş muallim-i saniye ve 50 kuruş bevvara olmak üzere toplam 450 kuruş ile yıllık 300 kuruşun da ufak tefek harcamalar için olmak üzere vilayet gelirinden karşılanması kabul edilmiştir.¹⁴⁷

Yereldeki ibtidailere kaynak bulma konusundaki hassas davranışlar, zaman zaman ödüllendirilerek bir nevi eğitime yardım teşvik edilmiştir. Örneğin ahaliden İbrahim Ethem Efendi, Tuz Pazarı mahallesindeki herhangi bir geliri olmayan mektebi 27 lira sarf ederek tamir ettirmiştir. Ancak daha sonra çıkan yangında mektep hasar görmüştür. Bunun üzerine İbrahim Ethem Efendi 10 lira daha harcayarak mektebi yeniden inşa ettirmiştir. Böylece Tuz Pazarı Mektebi üç büyük derslane ve bir odaya kavuştuğu gibi mektebin altına bir de dükkân yaptırılmıştır. Cülus töreninde açılışı yapılan mektebe merkez Darümuallimin şubesi mezunlarından Hafız Mehmet Efendi tayin edilmiştir. Böylece Tuz Pazarı Mektebi hem yeniden öğretime açılmış hem de mektebe gelir getirecek kaynak oluşturulmuştur. Bu maarifperver davranışlarından dolayı İbrahim Ethem Efendi, beşinci rütbeden bir kıta mecidi nişan ile taltif

¹⁴⁶ BOA., İ. ŞD., 106/6368, 22 N 1308/30 Kasım 1904.

¹⁴⁷ BOA., MF. MKT., 799/62, 15 C 1322/27 Ağustos 1904.

edilmiştir.¹⁴⁸ Görüldüğü gibi Bursa’daki ibtidailer, şehrin ileri gelen idari erkânı, eşraf ve ahali tarafından desteklenmiştir. Hatta bu konu basın yoluyla da dile getirilmiştir. Bursa şehrinde teşkil ve tesis olunacak olan ibtidai mekteplerin inşası ve masrafları için yardımda bulunan kişilerin isimleri Bursa Gazetesinde yayınlanmıştır. Bu kişiler şehirdeki idari, tüccar ve çeşitli sosyal yapıya mensup 41 isimden oluşmaktadır. Bu yardımlarla toplam 2670 kuruş toplanmıştır.¹⁴⁹ Görüldüğü gibi Bursa’daki ibtidailer, şehrin idari, sosyal katmanları ve kamuoyu tarafından desteklenmiştir.

İbtidailerde Çocuklar

II. Abdülhamid dönemi Bursa’sında ibtidailerin nicelik ve nitelik olarak geliştirilmesi için adımlar atılmakla birlikte aynı zamanda ibtidailerdeki çocukların sağlığıyla ilgili çalışmalar da gerçekleştirilmiştir. Bunların başında çocukların aşılması gelir. İbtidailerde çocukların aşılması ile ilgili gelişmeler, yerel basın üzerinden takip edilebilmektedir. Buna göre, öncelikle ibtidai mekteplerin teftişi zamanında mekteplerdeki aşısız çocukların tespit edilerek, bu çocukların aşılması için vilayetin sıhhiye müfettişliğine durumun bildirileceği duyurulmuştur.¹⁵⁰ Bundan iki ay sonra vilayet sıhhiye müfettişi Rauf Bey ile belediye tabibi Bedros Efendi Bursa’daki Numune İbtidai Mektebine giderek mevcut olan öğrencileri muayene etmiş ve içlerinde aşısız olanlara aşı yapılmıştır. Aşı şahadetnamesi olmayanlara da ücretsiz olarak yazılı aşı şahadetnamesi verilerek mevcudu 320 kişiden ibaret olan okulda aşısız ve şahadetnamesiz öğrenci kalmadığı belirtilmiştir.¹⁵¹ Numune İbtidai Mektebini diğer ibtidailer izlemiştir. Sıhhiye müfettişi Rauf Bey tarafından, Reyhan Paşa, Hoca Hüsameddin Mektepleri ile Ermeni Erkek İbtidai Mektebinde çocuklar tek tek muayene edilerek aşı yapılmış ve ayrıca aşı şahadetnamesi verilmiştir. Neticede Reyhan

¹⁴⁸ BOA., MF. MKT., 863/55, 09 R 1323/13 Haziran 1905.

¹⁴⁹ Bursa, 2, 6 R 1308/19 Kasım 1890.

¹⁵⁰ Bursa, 7, 27 Ca 1308/18 Kasım 1890.

¹⁵¹ Bursa, 9,12 C 1308/23 Ocak 1891.

Paşa Mektebinde 120 öğrenci, Hoca Hüsameddin Mektebinde 60 öğrenci ve Ermeni Erkek İbtidai Mektebinde 307 öğrenciye aşı yapılarak bu okullarda aşısız ve şahadetnamesiz öğrenci kalmadığı bildirilmiştir.¹⁵²

Bursa'daki ibtidai mekteplerin öğrencileri resmî törenlerde boy göstererek sosyal faaliyetlere de katılmışlardır. Bu faaliyetlerin başında padişahın doğum günü kutlamaları gelir. Bursa Gazetesindeki habere göre II. Abdülhamid'in doğum gününün kutlanması ile ilgili törene şehir merkezindeki Numune ve Reyhan Paşa Mekteplerinin öğrencileri katılmış, diğer okulların öğrencileri ve ahali birlikte “*padişahım çok yaşa*” nidasında bulunmuşlardır.¹⁵³

İbtidailer Hakkında Görüş ve Düşünceler

İbtidailerden bahsederken, ibtidailerin sorunlarının teşhisi ve ıslahı noktasında yapılması gerekenler hakkında dile getirilen görüş ve düşünceler üzerinde de durmak gerekir. İbtidailer üzerine hem Bursa'daki yerel idareciler hem de Bursa'ya gelen müfettişler çeşitli raporlar hazırlamış, sorunları gözlemleyerek birtakım çözüm önerilerini sunmuşlardır. Bu konuda görüşlerini açıklayan ilk isim Ahmet Rıza Bey'dir. Ahmet Rıza Bey, Bursa maarif müdürüken Bursa'daki ilkokullar yani sıbyan mektepleri ve ibtidai mekteplerle ilgili izlenimlerini Maarif Nezaretine sunduğu raporunda ifade etmiştir. Raporun hazırlandığı tarihin 1889 yılı olduğu esas alınırsa Bursa'da 1889 yılı ve öncesinin ilkokullarının durumu hakkında fikir edinilmektedir.

Ahmet Rıza Bey'e göre, 1889 itibariyle Bursa'da 23 ilkokul olup burada 1200 öğrenci öğrenim görmektedir. Kızlar ise birtakım özel evlerde ve düzgün olmayan bir halde okumakta olup kızlara özgü bir ilkokul bulunmamaktadır. Mevcut 23 okuldan ikisi dışındaki okullar, eğitim için sağlıklı olmayıp, fiziki şartları kötü durumda durumdadır.

¹⁵² Bursa, 10, 19 C 1308/30 Ocak 1891.

¹⁵³ Bursa, 112, 17 Ş 1310/6 Mart 1893.

Her mahalleye göre okullarda öğrenci sayısı 12 ile 80 arasında değişmektedir. Okullarda eski yöntemde yani usul-i atika üzere öğrenim gerçekleşmekte olup “elifba, Kur’an-ı Kerim, tecvid, muhammediye, inşa” gibi dersler okutulmaktadır. Öğretmenler genellikle mahallenin imamlarından oluşmaktadır.¹⁵⁴

Ahmet Rıza Bey, ilkokulların sayı olarak yeterli olmadığını, fakir mahallelerindeki okulların ödenek olmadığı için kapalı durumda olduğunu, bazı öğrencilerin yarım saatlik mesafe ile açık olan okullara ulaştığını söyleyerek maddi şartların Bursa’daki ilkokul eğitimini bariz bir şekilde etkilediğine dikkat çekmiştir. Ayrıca, sıbyan mekteplerinin durumunun iç açıcı olmadığını hem çevrenin hem fiziki şartların hem de öğretmen ve öğretim yöntemlerinin oldukça yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Nihayetinde ise Bursa’daki ilkokulların nasıl ıslah edileceği ve neler yapılması gerektiğini içeren önerilerini sıralamıştır.

Ahmet Rıza Bey’e göre, mevcut okulları onarmak ıslah için yeterli değildir. Bunun yerine Müslüman mahalleleri belirli bir oranda 10 bölgeye ayrılıp her bölgeye yeni bir erkek ve kız okulu yaptırılmalıdır. Buralarda 150’şer öğrenci alacak birer büyük etüt salonu ile 50’şer kişilik iki derslik, öğretmenler odası ile yemek ve teneffüs için genişçe bir sundurma olması gerekir. Okullardaki idari işleyişin düzenlenmesi için rüşdiye ve idadide olduğu gibi giderleri maarif sandığından ödenmelidir. Öğrencilerden alınan haftalıklar düzenli bir şekilde mubassır¹⁵⁵ eliyle toplanmalı ve öğrencilere karşılında makbuz verilmelidir. Gelirler maarif sandığında her perşembe toplanarak aylıklar buradan düzenli olarak ödenirse ilkokul ıslahı için önem arz eden liyakatli öğretmenlerin istihdamında ve geçiminde kolaylık sağlanmış olur. Yine terbiyeli ve zeki çocuk yetiştirmek için mubassırlara dolgun aylık verilmelidir. Mubassırın görevinden de bu arada ayrıntılı olarak bahseden Ahmet Rıza Bey’e

¹⁵⁴ Su, *a.g.m.*, s. 5.

¹⁵⁵ Mubassır: Eskiden okullarda öğrencilerin sınıf dışındaki davranışlarını gözetleyen, onlarla meşgul olan ve düzeni sağlayan görevli. <http://lugatim.com/s/mubassır>.

göre ders ve teneffüs zamanlarının düzenlenmesi, okul sağlığı ve iç düzenin sağlanmasında mubassırlara büyük iş düşmektedir. 150 öğrenciyi bir muallim-i evvelin nitelikli bir şekilde okutamayacağından hareketle öğretmen ihtiyacı ortaya çıkacaktır. Bunun için de açılması planlanan Darülmualliminin ikinci sınıftaki öğrencileri, uygulamalarını yani stajlarını bu okullarda yapmalı ve bunlara teşvik olarak 50 kuruş aylık verilmelidir.¹⁵⁶

Ahmet Rıza Bey, Maarif-i Umumiye Nizamnamesine de atıf yaparak 9. 12. 13. ve 17. maddelerin aynen uygulanmasını ancak öğrenim yaşının 6-10 arası olmasını, aşısız, hastalıklı, 6 yaş altındaki çocukların okullara alınmamasını söylemiştir. Okullarda dayak kesinlikle yasak olmalıdır. Teşvik için öğrencilerden başarılı ve iyi ahlaktan tam puan alanlara güzel kitaplar ve tahsinname verilmelidir. Ahmet Rıza Bey, Maarif Nizamnamesindeki öğrenim süresinden farklı olarak ilkokul eğitimin üç yıla indirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Maarif Nizamnamesindeki ders programını esas alarak erkek ve kız ilkokulları için hazırlamış olduğu ders programını taslak olarak sunmuştur. Bu programa göre dersler, şu şekilde dağılım göstermiştir:

Birinci Sene: Elifba, okuma usulü, Kur'an-ı Kerim, yazı, sayma ve yazma

İkinci Sene: Tecvid, ilmihal, kıraat, ahlâk, yazı (sülüs), hesap, imla

Üçüncü Sene: Muhtasar sarf-ı osmani, imla, hesap, yazı (sülüs), muhtasar tarih-i osmani, imla, malumat-ı nafia, tarih-i tabii.¹⁵⁷

Ahmet Rıza Bey, ilkokulların ıslahında finansman meselesinin çözümü konusunda da önerilerini açıklamıştır. Yetimler için bir ıslahhane olduğunu, ayrıca bir de Darüşşafaka açılacağı için kız ve erkek 3000 öğrencinin ancak %10'unun muhtaç sayılarak kalan

¹⁵⁶ Su, a.g.m., s. 9, 10.

¹⁵⁷ Su, a.g.m., s.10-11.

2700’ünün üç bölüme ayrılarak 1000 çocuktan haftalık 20, diğer 1000 çocuktan 40 ve kalan 700’ünden de 60 para haftalık alınarak yıllık belirli bir gelir elde edileceğini hesaplamıştır. Ayrıca erkek ilkokullarına bakkal dükkânı yaptırılarak buralar kiraya verilmelidir. Bunların kirasına vakıflardan gelecek ödenek de eklendiğinde ilkokullar için ciddi bir gelir elde edilmiş olur. Ahmet Rıza Bey’e göre, elde edilmesi planlanan gelir öğretmen ve memur giderlerini karşılamaktadır ancak bunun uygulanması için 20 okulun yeniden yapılması gereklidir. Bu okullar için arsa satın alınmayacağı için yarı ahşap yapılacak okulların üç bin liraya mal olacağı, bunu gerçekleştirmek için de bir yıllık geliri tamamen bırakmak veya padişah’tan yardım istemekten başka çare olmadığını ifade etmiştir.¹⁵⁸

Ahmet Rıza Bey’in raporu değerlendirildiğinde, mevcut sorunlardan hareketle acil bir ıslah çalışmasının başlaması gerektiğine işaret ettiği göze çarpar. Ahmet Rıza Bey, Maarif Nizamnamesine esas olarak bağlı kalmakla birlikte ilkokullar söz konusu olduğunda nizamnamedeki bazı hükümlerin de tadil edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ahmet Rıza Bey’in raporunda üzerinde durduğu gibi nitelikli ilkokul eğitiminde en büyük sorun maddiyattır. Yani ilkokulların ıslahında finansman meselesinin öncelikle çözülmesi gerektiği konusu Bursa’daki ilköğretimin temel meselesi olmuştur.

Bursa’daki ibtidailerin durumunu değerlendiren diğer bir isim, Mekatib-i İbtidaiye Müfettişi Agâh Bey’dir. 1898’de Bursa’ya gelen Agâh Bey, ibtidai mekteplerin durumuyla ilgili bilgi ve gözlemlerini aktarmıştır. Raporunda gerek Dersaadet’te ve gerek taşrada bulunan mekatib-i ibtidaiyenin mevcudunun ıslah ve tanzim edilerek usul-i cedide ve terakkiyat-ı hazire ile uygun bir hale getirilmeye çalışıldığı bir yandan da kasaba ve nahiye merkezlerinden köylere varıncaya kadar pek çok mektep açıldığı ifade edilmiştir. Bununla beraber İstanbul’a en yakın ve en ziyade itina edilecek yerlerden biri olan Bursa’nın merkezinde de usul-i cedide uygulanan mektebin az

¹⁵⁸ Su, *a.g.m.*, s. 11.

olduğundan yakınmıştır. Bu durumun dönemin eğitim icraatlarıyla uygun olmadığı ifade edilerek Dersaadetçe tatbik olunan usul-i cedide'nin oralarda da uygulanması gerektiğini belirtmiştir. Müfettiş bunlara ek olarak Reyhan Mektebine haftada bir saat Kur'an-ı Kerim talim eden Hafız İbrahim Efendi'nin münavebeli olarak diğer mekteplerde de bu dersi vermesinin uygun olacağını önermiştir. Akabinde Maarif Nezaretinden Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdüriyetine gönderilen yazıda Bursa'daki bu durumun kabul edilemez olduğundan hareketle mevcut mekteplerin öğretim yöntemlerinin usul-i cedideye dönüşümü ve uygun olan yerlerde yeni mektepler açılması hususunda gerekenin yapılması istenmiştir.¹⁵⁹

Bursa'daki ilkokulların maddi sıkıntısının II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar devam ettiği görülmektedir. 1907 yılında Vali Mehmet Tevfik Bey, İstanbul'a resmi bir yazıyla Bursa'daki ibtidailerin durumunu anlatmış ve maddi sıkıntının aşılması için talepte bulunmuştur. Mehmet Tevfik Bey; Bursa'nın bulunduğu konum ve ticareten sahip olduğu önem ve nüfus yoğunluğuna nispetle mevcut ibtidailerin ihtiyacı karşılayamadığı, bazı mahallelerde mektep olmadığı gibi olan yerlerdeki bazılarının da harap durumda olduğunu, ayrıca ehil ve yetenekli muallimler istihdam edilemediği için de bu okullardaki eğitimin sıbyan mekteplerinin ilerisine geçemediğini ifade etmiştir. İbtidailerin maarifin esası olduğunu söyleyen Mehmet Tevfik Bey, bu okulların iyileştirilmesi için merkezden toplanan zebhiye¹⁶⁰ vergisinin ibtidailere kaynak olarak aktarılmasını talep etmiştir.¹⁶¹

Ahmet Rıza Bey, Agâh Bey ve Mehmet Tevfik Bey'in bahsettiği okullar Bursa merkez ve köylerini kapsamaktadır. Kaynaklardaki bilgilerden hareketle merkez dışındaki ibtidailerde usul-i atikanın, merkezde ise usul-i cedide üzere öğretimin daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Rıza Bey'in maarif müdürüyken hazırladığı

¹⁵⁹ BOA., MF. MKT., 405/50, 21 S 1316/11 Temmuz 1898.

¹⁶⁰ Osmanlı Devleti'nde kesilen kasaplık hayvanlardan hayvan başına alınan vergi. <http://lugatim.com/s/zebhiye>.

¹⁶¹ BOA., Y. MTV., 297/83, 18 Ra 1325/1 Mayıs 1907.

rapordaki maddi sıkıntının bütün dönem boyunca ilkokullar için devam ettiği görülmektedir. Ancak yerelde halkın ve idarecilerin bu soruna çözüm bulmaya çalıştıkları da görülmektedir. Tüm bunlar değerlendirildiğinde II. Abdülhamid dönemi Bursa’ında, ilkokulların nicelik ve nitelik olarak yeterli durumda olmadığı söylenebilir. Bunun başlıca sebebi ise öğretmen yetersizliği ve maddi sıkıntılardır.

Rüşdiyeler

Bursa Mülki Rüşdiyesi

Mülki Rüşdiye’nin Kuruluşu

Bursa Mülki Rüşdiyesinin tarihçesi Tanzimat dönemine uzanmaktadır. Keza Osmanlı Devleti’nde rüşdiyelerin yayılma sürecinde İstanbul’dan sonra rüşdiye açılması planlanan ilk yerlerden biri Bursa olmuştur. İstanbul’da açılan ilk rüşdiyelerden sonra Meclis-i Maarif-i Umumiye, tüm vilayetlerde rüşdiye açılmasını istemiş ancak bunun mümkün olmayacağı anlaşıncaya Bursa ve Edirne gibi yerlere açılması gündeme gelmiştir. Buraların tercih edilmesinde merkeze yakın ve devletin kadim payitaht merkezleri olmaları gibi nedenler etkili olmuştur. Böylece bu iki şehirde tesis edilecek rüşdiyelerin taşradaki diğer yerlere model olması amaçlanmıştır. Bu konudaki ilk öneri 1848’de gelmiş, akabinde Meclis-i Maarif-i Umumiye 1853’te ülke çapında 25 vilayet merkezinde rüşdiye mektebinin açılmasını kararlaştırmıştır.¹⁶² Ancak bu karardan sonra biraz süre geçtiği görülmektedir. Nitekim Kepecioğlu, 1853’te yapılması kararlaştırılan Bursa Rüşdiye Mektebinin, inşaatının bittikten sonra gereken muallimlerinin tayin edildiğini ve binanın döşenmesinin tamamlanarak 17 Temmuz 1860’ta ulema, memurlar, vilayet meclisi üyeleri ve sıbyan mekteplerinden seçilen öğrencilerin bulunduğu bir törenle resmen açıldığını ifade etmiştir.¹⁶³ 1860 tarihli bir arşiv belgesinde de Bursa’da irade gereği inşa edilen ve tamamlanan

¹⁶² Nurdoğan, *a.g.e.*, s. 60-62; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 94, 95.

¹⁶³ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c. 4, s. 59.

rüşdiyenin resminin gönderildiği kayıtlıdır.¹⁶⁴ Bu da rüşdiyenin proje ve inşasının daha önceden planlanmakla birlikte açılışı ve eğitim-öğretim faaliyetine başlamasının 1860'da gerçekleştiğini göstermektedir. Mahkeme hamamı karşısında tek katlı, üstü ahşap bir binaya sahip olan rüşdiye, 1892'ye değin burada varlığını devam ettirmiştir.¹⁶⁵ Neticede Bursa Mülki Rüşdiyesi, Tanzimat döneminde açılan ve eğitime başlanan ilk rüşdiyelerden biri olmuştur.

Bursa Mülki Rüşdiyesi, vilayette modern anlamda açılan ilk eğitim kurumlarından biridir. Bu bakımdan vilayetin memur ve bürokrat ihtiyacı ile yüksekokullara giden yol, bu okuldan geçmektedir. Bursa Mülki Rüşdiyesi 30 yıldan fazla bir süre eğitim kurumu olarak varlığını devam ettirmiştir. Ancak diğer vilayetlerde olduğu gibi, 1889 yılında çıkarılan bir irade ile mülki idadi bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin kapatılarak, öğrencileri ve öğretmenleri ile idadilere naklolunması kararlaştırılmıştır.¹⁶⁶ Böylece rüşdiye eğitimi, idadi bünyesinde bir alt müessese olarak devam etmiştir. Bu karardan Bursa'daki de nasibini almış, Bursa Mülki Rüşdiyesi, mülki idadiye eklenmiş ve alınan karar sonrası mülki rüşdiye binası Eylül 1892'de inas rüşdiyesine çevrilmiştir.¹⁶⁷ Ancak bu durum Bursa merkezdeki mülki rüşdiye için geçerli olmuştur. Şehirdeki inas rüşdiyesi ile merkezin dışındaki kazalarda mülki rüşdiyeler varlığını devam ettirmiştir. Keza 20. yüzyılın başına gelindiğinde Bursa Sancağında, sekiz erkek ve bir kız rüşdiyesi bulunmaktadır.¹⁶⁸

Mülki Rüşdiye'nin Gelişimi

Bursa Mülki Rüşdiyesi açıldıktan sonra, Maarif Nezareti tarafından desteklenmiştir. Nitekim Maarif Nezareti müfettişlerinden Mustafa Vehbi Efendi, 1860 yılında Hüdavendigâr Vilayetine

¹⁶⁴ BOA., A. MKT. MHM., 177/22, 21 B 1276/13 Şubat 1860.

¹⁶⁵ Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Cenkler Matbaacılık, İstanbul 1982, s. 86.

¹⁶⁶ Kodaman, *a.g.e.*, s. 101.

¹⁶⁷ BOA., MF. MKT., 373/65, 06 C 1315/2 Kasım 1897.

¹⁶⁸ Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 137.

görevlendirilmiş, Bursa’da yerli eşraftan topladığı paralarla rüşdiyenin eksikliklerini tamamlamış, elifba cüzü, tecvid risalesi, malumat-ı nafia risalesi, birgivi risalesi, gülistan, ahlâk risalesi, hesap risalesi gibi her kitaptan 30 ila 100 arası dağıtarak, öğretim kadrosuna mesleki eğitim vermiştir.¹⁶⁹ Rüşdiye, merkez tarafından daha sonra da desteklenmeye devam edilmiştir. Bu desteğin başını ders kitabı, araç-gereç vb. materyaller oluşturmıştır. Nitekim maarif kütüphanesi, rüşdiyelerin yaygınlaşmaya başladığı 1872-1884 yılları arasında rüşdiyelere ders araç ve gereçlerini temin eden bir lojistik merkezi konumunda olmuştur. Pek çok vilayet ve sancak rüşdiyesinin talep ettiği elifba cüzü, risale, küre harita, şahadetname, devam cetveli gibi materyalleri göndermiştir. Özellikle usul-i cedide üzere öğretim usulünün rüşdiyelere girmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte öğretim faaliyetlerinde ders araç ve gereçlerinin önemi artmıştır.¹⁷⁰ Bu bağlamda Bursa Mülki Rüşdiyesine maarif kütüphanesinden öncelikle harita gönderildiği görülür. Öğrenciler için gerekli olan birer mecdi değerindeki Asya ve Afrika haritalarıyla, yetmişer kuruş değerindeki Afrika ve Amerika haritaları okula gönderilmiştir.¹⁷¹ Bundan iki ay sonra da gönderilen yetmişer kuruş değerinde büyük Asya, Amerika ve Afrika kıtalarının haritaları demirbaş olarak kaydedilmiş, büyük Avrupa haritası ise maarif kütüphanesinde mevcudu kalmadığı için gönderilememiş, zikr-i cemil varakalarının ise ileride gönderileceği belirtilmiştir.¹⁷² II. Abdülhamid döneminin başında da, öğrencilerin derste kullanacakları kitap ve risalelerden maarif kütüphanesinde bulunan 480 adedi posta ile mülki rüşdiyeye gönderilmiştir.¹⁷³

Mülki Rüşdiyenin Öğretim Kadrosu ve Öğrencileri

30 yılı aşkın bir süre eğitim-öğretim faaliyetinde bulunan Bursa Mülki Rüşdiyesinin, açıldığı tarihten itibaren zaman içerisinde öğrenci

¹⁶⁹ Somel, *a.g.e.*, s. 87; Nurdoğan, *a.g.e.*, s. 66, 67.

¹⁷⁰ Bahri Ata, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Tarihin Peşinde*, 1, 2009, s. 27-36.

¹⁷¹ BOA., MF. MKT., 37/104, 20 Ca 1293 Ca/13 Haziran 1876.

¹⁷² BOA., MF. MKT., 41/85, 24 B 1293/15 Ağustos 1876.

¹⁷³ BOA., MF. MKT., 51/78, 25 S 1294/11 Mart 1877.

sayısı ve öğretim kadrosu artmıştır. Bu bağlamda vilayet salnamelerindeki bilgilerden hareketle aşağıdaki tabloda mülki rüşdiyenin öğretim kadrosu ve öğrenci sayıları verilerek dönem içerisindeki durumu ortaya konulmuştur:¹⁷⁴

Bursa Mülki Rüşdiyesi Öğretim Kadrosu ve Öğrenci Sayısı

Yıl	Öğretim Kadrosu	Öğrenci Sayısı
1294 (1877 ¹⁷⁵)	Muallim-i evvel Osman Hayri Efendi Muallim-i sani Mustafa Efendi Muallim-i salis Ahmet Efendi Riyazi hocası Tahir Efendi Rika hocası Tahir Bey Sülüs hocası Raşit Efendi	120
1296 (1879)	Muallim-i evvel Osman Hayri Efendi Muallim-i sani Mustafa Efendi Muallim-i salis Ahmet Efendi Sülüs muallimi Raşit Efendi Rika hocası Tahir Bey Riyaziye muallimi Tahir Efendi Resim muallimi Esad Efendi	-
1297 (1880)	Muallim-i evvel Osman Hayri Efendi Muallim-i sani Mustafa Rüştü Efendi Muallim-i salis Mustafa Efendi Muallim-i rabi Ahmet Fevzi Efendi Sülüs muallimi Raşit Efendi Rika hocası Tahir Bey Riyaziye muallimi Tahir Efendi Resim muallimi Esad Efendi	140
1301 (1884)	Muallim-i evvel Sadreddin Efendi (Müderris) Muallim-i sani Yusuf Efendi Muallim-i salis Mehmet Efendi Muallim-i rabi Ahmet Efendi Mubassır İsmail Ağa Rika muallimi Tahir Bey Hüsn-i hatt muallimi Raşit Efendi Fransızca muallimi Zahid Efendi Fransızca muallimi Muhiddin Efendi Resim hocası Esad Efendi	Sınıf-ı evvel:105 Sınıf-ı sani: 73 Sınıf-ı salis: 33 Sınıf-ı rabi 11 Toplam: 222
1302 (1885)	Muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi Muallim-i sani Yusuf Efendi Muallim-i salis Mehmet Efendi Muallim-i rabi Ahmet Efendi Rika muallimi Tahir Bey Hüsn-i hatt muallimi Raşit Efendi (Müderris) Fransızca muallimi Zahid Efendi	Sınıf-ı evvel:141 Sınıf-ı sani: 91 Sınıf-ı salis: 57 Sınıf-ı rabi: 27 Toplam: 316

¹⁷⁴ H.V.S. 1294, s. 116; H.V.S. 1296, s. 168; H.V.S. 1297, s. 148; H.V.S. 1301, s. 148-149; H.V.S. 1302, s. 494-495; H.V.S. 1303, s. 242; H.V.S. 1304, s. 132; H.V.S. 1305, s. 36; H.V.S. 1306, s. 66, 243; H.V.S. 1306-1307, s. 71-72; H.V.S. 1307-1308, s. 269; H.V.S. 1310, s. 134.

¹⁷⁵ Parantez içerisinde belirtilen tarihler ilgili yılın miladi tarihini göstermektedir.

II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim

	Diğeri (Fransızca) Muhiddin Efendi Resim hocası Esad Efendi Mubassır İsmail Ağa	
1303 (1886)	Muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi Muallim-i sani Yusuf Efendi Muallim-i salis Mehmet Efendi Muallim-i rabi Ahmet Efendi Rika muallimi Tahir Bey Resim hocası Esad Efendi Hüsn-i hatt muallimi Raşit Efendi (Müderres) Fransızca muallimi Muhiddin Efendi (Mülazım-ı evvel) Mubassır Yusuf Ağa	-
1304 (1887)	Muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi (Müderres) Muallim- sani Yusuf Efendi Muallim salis Mehmet Efendi Muallim-i rabi Ahmet Efendi (Müderres) Rika muallimi Tahir Bey Resim hocası Esad Efendi (Sağ kolağası) Hüsn-i hatt muallimi Raşid Efendi (Müderres) Fransızca muallimi Muhiddin Efendi (Mülazım-ı evvel) Mubassır Yusuf Ağa	-
1305 (1888)	Muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi (Müderres) Muallim-i sani Yusuf Efendi Muallim-i salis Mehmet Efendi Muallim-i rabi Ahmet Efendi (Müderres) Rika muallimi Tahir Bey Resim hocası Esad Efendi (Sağ kolağası) Hüsn-i hatt muallimi Raşit Efendi Fransızca muallimi Muhiddin Efendi (Mülazım-ı evvel) Mubassır İsmail Ağa	-
1306 (1889)	Muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi Muallim-i sani Yusuf Efendi Diğeri Mehmet Efendi (Müderres) Hatt-ı rika ve divani muallimi Tahir Bey Hatt-ı sülüs muallimi Raşit Efendi Lisan-ı fransevi muallimi Muhiddin Efendi (Yüzbaşı) Resim muallimi Mehmet Ali Efendi (Mülazım-ı evvel) Sermubassır İsmail Ağa	Birinci sınıf: 37 İkinci sınıf: 49 Üçüncü sınıf: 29 Dördüncü sınıf: 28 Toplam: 143
1306-1307 (1890)	Birinci Sene Medhal-i kavaid muallimi Mehmet Said Efendi (Müderres) Hesap muallimi Yusuf Efendi (Müderres)	

	İmla muallimi Yusuf Efendi Dürr-i Yektâ muallimi Mehmet Said Efendi Farisi muallimi Yusuf Efendi Bina muallimi Mehmet Said Efendi Hatt-ı rika muallimi Tahir Bey Vezaif muallimi Yusuf Efendi Hatt-ı sülûs muallimi Raşit Efendi İkinci Sene Maksud-ı kavaid-i Türkiye muallimi Mehmet Said Efendi Fransızca muallimi Muhiddin Efendi (Yüzbaşı) Kavaid-i Farisi muallimi Yusuf Efendi Coğrafya muallimi Arif Hikmet Efendi Hesap muallimi Arif Hikmet Efendi İmla ameliyatı muallimi Arif Hikmet Efendi Hatt-ı sülûs muallimi Raşit Efendi Resim muallimi Mehmet Ali Efendi (Yüzbaşı) Hatt-ı rika muallimi Tahir Bey Hatt-ı fransevi muallimi Muhiddin Efendi (Yüzbaşı) Üçüncü Sene Fransızca muallimi Muhiddin Efendi Kavaid-i Osmaniye muallimi Arif Hikmet Efendi Coğrafya muallimi Arif Hikmet Efendi Tarih-i Osmani muallimi Yusuf Efendi Hesap muallimi Arif Hikmet Efendi İzhar muallimi Mehmet Said Efendi Gülîstan Muallimi Yusuf Efendi İmla muallimi Arif Hikmet Efendi Resim muallimi Mehmet Ali Efendi Hatt-ı rika muallimi Tahir Bey Hatt-ı fransevi muallimi Muhiddin Efendi Dördüncü Sene Fransızca muallimi Muhiddin Efendi Tarih-i umumi muallimi muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi Hendese muallimi muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi Usul-i kitabet ve coğrafya muallimi muallim-i evvel Arif Hikmet Efendi Mantık, bina, vaz muallimi Mehmet Said Efendi Usul-i defter muallimi Arif Hikmet Efendi Gülîstan muallimi Yusuf Efendi	
--	---	--

II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim

	Hesap muallimi Arif Hikmet Efendi Resim muallimi Mehmet Ali Efendi (Yüzbaşı) Hatt-ı rika ve divani muallimi Tahir Bey Hatt-ı fransevi muallimi Muhiddin Efendi (Yüzbaşı)	
1307-1308 (1891)	Muallim-i evvel Hacı Ali Efendi (Müderris) Muallim-i sani Yusuf Efendi (Müderris) Muallim-i salis Mehmet Efendi (Müderris) Hatt-ı rika muallimi Tahir Bey Hatt-ı sülüs muallimi Raşid Efendi (Müderris) Fransızca muallimi Muhiddin Efendi (Yüzbaşı) Resim muallimi Zahid Efendi (Yüzbaşı)	-
1310 (1892)	Muallim-i Evvel Hacı Ali Efendi Muallim-i sani Yusuf Efendi Muallim-i salis Mehmet Efendi Hatt-ı rika muallimi Tahir Bey Hatt-ı sülüs muallimi Raşit Efendi Fransızca muallimi Rafael Efendi Resim muallimi Hacı Zahid Efendi	-

II. Abdülhamid döneminin başında altı kişilik bir öğretim kadrosuna sahip olan mülki rüşdiye kadrosunun zamanla genişlediği görülmektedir. Öğretim kadrosu içerisinde rika muallimi dikkati çekmektedir. Nitekim mülki rüşdiyeyle ilgili bilgilerin tespit edildiği dönemlerde rika muallimi öğretim kadrosunda mutlaka yer almıştır. Bu da rüşdiyelerin işlevinin ve açılma amacının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu arada mülki rüşdiyeye bir süre sonra resim ve Fransızca dersi eklenmiş hatta bazı yıllar okulda iki Fransızca muallimi görev yapmıştır. Mülki rüşdiyenin en kapsamlı ders programı ise dört yıla ayrılan tafsilatlı tabloda görülür. Burada teorik ve uygulamalı bir eğitimin verildiği ortaya çıkmaktadır. Yine dikkati çeken bir başka husus, muallimlerin müderris olmasıdır. Bu durum, ulemeden modern eğitimde istifade edildiği gibi ulemanın da aynı zamanda modern eğitimi ve rüşdiyeyi benimsediği şeklinde düşünülebilir.

Mektebin ğretim kadrosunda ulemadan müderrislerin yanı sıra yüzbaşı ve mülazım-ı evvel gibi aynı zamanda askeri personel mensubu olan kişiler de yer almıştır. Bunların aynı zamanda askeri kurumlarda veya okullarda görevli oldukları anlaşılmaktadır. Yine diğerk okulların ğretim kadrosundan da istifade edildiğigörülmektedir. Örneğın mülki idadi Fransızca muallimi Rafael Efendi, rüşdiyede de derse girmiştir. Bu arada rüşdiyede en fazla görev yapan muallimlerin başında Arif Hikmet Efendi dikkati çekmektedir. Arif Hikmet Efendi, bir süre muallim-i evvellik vazifesinde bulunduğu gibi daha sonra coğrafya, hesap, imla, tarih-i umumi gibi dersleri de vermiştir.

Dönemin arşiv belgelerinde de Bursa Mülki Rüşdiyesinin ğretim kadrosu hakkında bilgi edinilmektedir. Örneğın, rüşdiyelerin önemli bir eğitim kurumu olması nedeniyle Bursa Mülki Rüşdiyesine 500 kuruş maaşla bir Fransızca muallimi seçildiğig, ayrıca öğrencilerin henüz Fransızcaya başlamış olduklarından dolayı durumlarının tespit edilmesi gereğig dile getirilmiştir.¹⁷⁶ Buradan mülki rüşdiyeye ilk Fransızca mualliminin 1880’de atandığig anlaşılmaktadır. Ayrıca ğrencilerin durumlarının da tespit edilmesinin istenmesi, rüşdiyede Fransızca dersine ve yabancı dil ğretimi hususuna özen gösterilmeye çalışıldığını gösterir. Bundan başka mülki rüşdiyeye 1882 senesinde görevlendiren muallimler de arşiv belgesinden tespit edilebilmektedir. Örneğın, muallim-i saniliğeg Yusuf Efendi, muallim salisliğeg Mehmet Efendi, mubassırlığeg Ahmet Efendi ve Fransızca muallimliğegine de Hüsnü Efendi, vilayet meclis idaresince seçilerek memuriyete başlamışlardır. Ayrıca ilgili kişilerin asaletleri onaylanmış ve akabinde teakd sandığına da aidatları gönderilmiştir.¹⁷⁷ Rüşdiye muallimlerinin asaletlerinin onanıp tekaüd işlemlerinin başlaması, muallimlerin sosyal güvenceye de sahip olduğunu gösterir.

¹⁷⁶ BOA., MF. MKT., 65/51, 27 B 1297/5 Temmuz 1880.

¹⁷⁷ BOA., MF. MKT., 74/90, 04 R 1299/23 Şubat 1882.

II. Abdülhamid dönemin başında mülki rüşdiyeye rağbetin olduğu görülmektedir. Çünkü okulun öğrenci sayısı 150’yi aşmış ve bütçesi bu sayıya yeterli gelmemiştir. Bunun üzerine okulun bütçesine zam yapılarak 1500 kuruşa çıkarılmıştır.¹⁷⁸ Bundan kısa bir süre sonra öğrenci sayısı 160’a ulaşmış ve muallim ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Okuldaki muallim sayısı yeterli gelmediği için 600 kuruş maaşla Mahmudiye sabık muallim-i evveli Mustafa Efendi’nin Bursa’ya tayin edilmesi uygun görülmüştür.¹⁷⁹ 1880’lerin başından itibaren ise okulun öğrenci sayısı daha da artmaya başlamış hatta bir aralık 316’ya kadar ulaşmıştır. Ancak bu rakamın zaman içerisinde tekrar 200’lere düştüğü de olmuştur. Öğrenci sayısında yıllar içerisinde azalma ve artma olmakla beraber mülki rüşdiyeye olan rağbet, Bursa halkının modern eğitime karşı olan ilgisini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Okulda Disiplin

Öğrenci sayısı ve öğretim kadrosu zamanla gelişmesine rağmen okulun içindeki bazı huzursuzlukların dışarıya yansıdığı ve bunun okulun gelişmesini olumsuz etkilediği görülmektedir. Rüşdiye mektebindeki birinci ve ikinci muallim-i evvellerin iyi geçinememeleri, akabinde mektebin ahalinin rağbetinden uzaklaştığı ve gelişemeyeceği haberleri basına yansımış, bazı şikâyetlerin de gelmesi üzerine durum teyit edilmek istenmiştir. Bursa gibi bir şehrin merkezindeki rüşdiyesinin gelişememe endişesi merkezin dikkatini çekmiştir. Hatta Bursa şehrinde ahalinin öteden beri ilim ve maarif konularına muhabbet ve destekleyici olmalarıyla sıbyan mekteplerinin mevcuduna nazaran orada bir rüşdiye daha açılması gerektiği ve bunun için gerekenlerin de vilayetçe kararlaştırılıp neticesinin nezarete bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca Bursa’ya müfettiş Davud Efendinin gönderileceği de mekatib-i rüşdiye idaresinden bildirilmiştir.¹⁸⁰ Buradan hareketle sıbyan mekteplerinin fazla olmasının rüşdiyeye olan ihtiyacı meydana getirdiği ve bu nedenle bir

¹⁷⁸ BOA., MF. MKT., 52/109, 25 Z 1294/31 Aralık 1877.

¹⁷⁹ BOA., MF. MKT., 62/167, 04 B 1296/24 Haziran 1879.

¹⁸⁰ BOA., MF. MKT., 70/81, 04 Za 1298/28 Eylül 1881.

rüşdiyenin daha açılmasının gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Yine müfettişin şehre gönderilmesi rüşdiyedeki soruna müdahale etme amacı sergilendiğini gösterir. Ayrıca bu belgede, Bursa halkının maarife olan desteğine vurgu yapılmıştır. Buradan çıkartılacak bir başka husus da Bursa'ya mülki rüşdiyenin yeterli gelmediği hatta bir tane daha açılması gerektiği hakkındaki görüştür. Ancak bunun bir fikir olarak kaldığı zaman içerisinde görülmüştür.

Bursa Mülki Rüşdiyesi, idadiye eklenmesinden kısa bir süre önce tekrar disiplin meseleleri ile gündeme gelmiştir. Muallim Arif Efendinin kötü idaresi nedeniyle talebeler arasında adam yaralama, silah çekme gibi vukuat meydana geldiği ve bu nedenle değiştirilmesi gereği hakkında bir telgrafname gelmiştir. Bunun üzerine zikredilen vukuatın öğrencilerle olan ilgisi ve Arif Efendinin bu konuda dahil olup olmadığı ile idare tarzı hakkında araştırma yapılması istenmiştir.¹⁸¹ Yine okuldaki muallimler üzerindeki hassasiyet imtihan zamanlarında da kendisini hissettirmiştir. Örneğin, imtihan zamanlarında rüşdiye muallimlerinin İstanbul'a gitmelerine izin verilemeyeceği Maarif Nezaretinden bildirilmiştir.¹⁸²

Mülki Rüşdiyenin Kapanışı

Tanzimat döneminde rüşdiyelerin ilk kurulduğu yerlerden birisi olan Bursa Mülki Rüşdiyesi, Tanzimattan II. Abdülhamid dönemine tevarüs ederek, modern bir eğitim kurumu olarak varlığını, idadiye katıldığı 1892'ye kadar devam ettirmiştir. Zükûr rüşdiyesi özelliğine sahip olan okulun idadiye katılmasıyla sivil rüşdiye eğitimi, Bursa inas rüşdiyesinde ve özel okul statüsünde olan Hadîka-i İrfan mektebinde müstakil olarak devam etmiştir.

¹⁸¹ BOA., MF. MKT., 117/129, 14 L 1307/3 Haziran 1890; BOA., MF.MKT., 118/125, 21 Za 1307/9 Temmuz 1890.

¹⁸² BOA., MF.MKT., 48 /112, 26 R 1294 /10 Mayıs 1877.

Bursa İnas (Kız) Rüşdiyesi

İnas Rüşdiyesinin Kuruluşu

Bursa İnas Rüşdiyesinin açılma süreci II. Abdülhamid dönemi öncesine dayanmaktadır. 1870 yılında Hüdavendigâr Vilayetinden inas rüşdiyesi açılması ile ilgili talep gelmiş ve bunun üzerine Bursa merkezde bir adet inas rüşdiyesi açılarak muallimleri için aylık 560 kuruş ve okula da yıllık 1000 kuruş tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak aradan yedi yıl geçmesine rağmen okulun açılması ile ilgili herhangi bir gelişme yaşanmamış hatta bu durum nedeniyle Bursa’daki kız çocuklarının ilim ve hünlerden mahrum kaldıkları ifade edilmiştir. Bu süreçte Bursa’ya gelen Meclis-i Maarif Başkâtibi Aziz Bey de bu durumu teyit ederek mektebin açılış sürecinin hemen başlatılması gerektiğini belirtmiştir. Bu arada okulun muallimlerinin de tayin olunarak öğretime başlanması Maarif Nezareti tarafından istenmiştir.¹⁸³ Buradan da anlaşılabacağı üzere Bursa’da inas rüşdiyesi kurulması Tanzimat döneminde kararlaştırılmasına rağmen herhangi bir adım atılmadığı ortaya çıkmıştır. İşte Maarif Nezaretinin bu girişimleri inas rüşdiyesinin açılma sürecini hızlandırmıştır.

Bursa’da inas rüşdiyesinin açılması ve eğitim-öğretime başlaması ile ilgili ilk bilgi H. 1297 (1880) tarihli vilayet salnamesinden öğrenilmektedir. Burada, inas rüşdiyesinin bir müdire ve nakış hocasına sahip olduğu, bunun dışında şehirdeki diğer mekteplerde görevli olan iki muallime tarafından da desteklendiği belirtilmektedir.¹⁸⁴ Bu bilgiden yola çıkarak Bursa İnas Rüşdiyesinin II. Abdülhamid döneminde, ülkedeki ilk inas rüşdiyesinden yaklaşık 20 yıl sonra ve 1877-1880 yılları arasında açıldığı söylenebilir.

Başlangıçta Bursa İnas Rüşdiyesinin ilk binası hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. 1889 yılına gelindiğinde ise okulun yer ve bina sıkıntısıyla karşı karşıya olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü binası kabristan içerisindeydi. Bundan dolayı okulun başka bir

¹⁸³ BOA., MF. MKT., 46/14, 23 M 1294/7 Şubat 1877.

¹⁸⁴ H.V.S. 1297, s. 150.

yere nakli maarif meclisince kararlaştırılmış ancak bu sefer de 5,5 mecdiye kira bedeli ile karşılaşılmıştır. Askeri rüşdiye karşısında bulunan hanenin rüşdiyeye kiralınması için bu paraya ihtiyaç vardır. Bunun üzerine Maarif Nezaretinden yardım istenmiştir. Maarif Nezareti ise rüşdiye mekteplerinin tedarikinin ahaliye ait olduğundan bahisle bu kurala her tarafta uyulmakta iken Bursa gibi bir büyük bir şehirde inas rüşdiyesi olarak kiralınacak hanenin 5,5 mecdiye kirasına karşılık bulunamamasının yerel maarif idaresinin bir gayretsizliği nedeniyle olduğunu belirtmiştir. Akabinde de kira bedelinin tedarik edilmesini ya da Bursa'da kapalı olan okullardan birisine geçilmesini istemiştir.¹⁸⁵ Maarif Nezareti rüşdiyelerin sorumluluğunun mahalline ait olduğuna dikkat çektiği gibi Bursa'da böyle bir paranın tedarik edilememesini de yereldeki maarif idaresinin bir hatası olarak değerlendirmiştir. Yani bina işini Bursa, kendi içerisinde çözmelidir. Bu belgede geçen hadise Ahmet Rıza Bey'in maarif müdürlüğü esnasında yaşanmıştır. Keza Ahmet Rıza Bey hatıralarında okulun buradan taşınması için Maarif Nezaretine pek çok kez durumu yazdığını, ancak sonunda masrafını kendisinin karşıladığı bir yer tuttuğunu ifade etmiştir.¹⁸⁶ Bu olay Ahmet Rıza Bey'in Fransa'ya gidişinden beş ay önce yaşanmıştır.¹⁸⁷ Aynı tarihlerdeki vilayet salnamesinde de inas rüşdiyesinin Bursa'da İbrahim Paşa Camisi karşısında olduğu kayıtlıdır.¹⁸⁸ Taşınılan yeni hanenin burası olması muhtemeldir. Neticede inas rüşdiyesi binası kabristan içerisinden başka bir yere taşınmış, bundan üç yıl sonra da mülki rüşdiyenin idadiye eklenmesi nedeniyle mülki rüşdiyenin bulunduğu binaya nakledilmiştir.

Okulun Öğretim Kadrosu ve Öğrencileri

İnas rüşdiyesi ile ilgili genel bilgiler, öğretim kadrosu ve öğrenci sayıları vilayet salnamelerinden tespit edilmektedir. Bu bağlamda

¹⁸⁵ BOA., MF.MKT., 108/11, 07 S 1306/3 Ekim 1889.

¹⁸⁶ Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁸⁷ Saatçı Ata, *Ahmed Rıza Bey'in Kamunun Eğitimi Üzerine Görüş ve Faaliyetleri*, s. 34

¹⁸⁸ H.V.S. 1306, s. 67.

aşağıdaki tabloda Bursa İnas Rüşdiyesinin 1880-1907 yılları arasındaki öğretim kadrosunun isimleri ve öğrenci sayısı ortaya konulmuştur:¹⁸⁹

Bursa İnas Rüşdiyesi Öğretim Kadrosu ve Öğrenci Sayısı

Yıl	Öğretim Kadrosu	Öğrenci Sayısı
1297 (1880)	Bursa İbrahim Paşa Mektebi muallimesi Tevhide Hanım Bursa Üftade Mektebi muallimesi Sıdika Hanım Yazı ve Türki ve Arabi hocası Hacı İbrahim Efendi Müdiresi Rabia Hanım Nakış Üstadı Ana Tuti	Belirtilmemiştir
1304 (1887)	Muallime-i evveli Nefise Memduha Hanım	Belirtilmemiştir
1305 (1888)	Muallime-i evveli Kaniye Hanım Muallime-i saniye Fatma Zehra Hanım	Belirtilmemiştir
1306 (1889)	Muallime-i evveli Kaniye Hanım Muallime-i saniye Zehra Hanım Hatt-ı sülüs muallimi Hacı İbrahim Efendi	41
1306-1307 (1890)	Muallime-i evveli Kaniye Hanım Muallime-i sani Zehra Hanım Hatt-ı sülüs muallimi Raşit Efendi (müderres)	49
1307-1308 (1891)	Muallime-i evveli Seher Hanım Muallime-i sani Zehra Hanım Hatt-ı sülüs muallimi Raşit Efendi	57
1310 (1892)	Muallime-i evveli Seher Hanım Muallime-i sani Zehra Hanım Hatt-ı sülüs muallimi Raşit Efendi	57
1311 (1893)	Muallime-i evveli Seher Hanım Muallime-i saniye ve nakış muallimesi Ahdiye Hanım Muallime-i salise ve dikiş muallimesi Mehriye Hanım	41
1312 (1894)	Muallime-i evveli Seher Hanım Muallime-i saniye ve nakış muallimesi Ahdiye Hanım Muallime-i salise ve dikiş muallimesi Mehriye Hanım	64
1313 (1895)	Muallime-i evveli Emine Hanım Muallime-i saniye ve nakış muallimesi Ahdiye Saadet Hanım Muallime-i salise ve dikiş muallimesi Hasibe Hanım Yazı muallimi Ahmet Vehbi Efendi	108
1314 (1896)	Muallime-i evveli Nimet Hanım	96

¹⁸⁹ H.V.S. 1297, s. 150; H.V.S. 1304, s. 132; H.V.S. 1305, s. 36; H.V.S. 1306, s. 67; H.V.S. 1306-1307, s. 73-74; H.V.S. 1307-1308, s. 269; H.V.S. 1310, s. 134; H.V.S. 1311, s. 114, 306; H.V.S. 1312, s. 130, 359; H.V.S. 1313, s. 129, 175; H.V.S. 1314, s. 129, 414; H.V.S. 1315, s. 55, 303; H.V.S. 1316, s. 72, 434; H.V.S. 1317, s. 77, 79; H.V.S. 1318, s. 77, 327; H.V.S. 1319, s. 78, 339; H.V.S. 1320, s. 79, 353; H.V.S. 1321, s. 87, 355; H.V.S. 1322, s. 71, 331; H.V.S. 1323, s. 70, 343; H.V.S. 1324, s. 252, 590; H.V.S. 1325, s. 331, 369.

	Muallime-i saniye ve nakış muallimesi Fatma Zehra Hanım Muallime-i salise ve dikiş muallimesi Hasibe Hanım Yazı muallimi Ahmet Vehbi Efendi	
1315 (1897)	Muallime-i evveli Nimet Hanım Muallime-i saniye ve nakış muallimesi Fatma Zehra Hanım Muallime-i salise ve dikiş muallimesi Hasibe Hanım Yazı muallimi Ahmet Vehbi Efendi	111
1316 (1898)	Muallime-i evveli Nimet Hanım İkinci muallime ve nakış muallimesi Fatma Zehra Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Hasibe Hanım Yazı muallimi Ahmet Vehbi Efendi	121
1317 (1899)	Muallime-i evveli Fatma Zekiye Hanım İkinci muallime ve nakış muallimesi Pakize Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Hasibe Hanım Yazı muallimi Ahmet Vehbi Efendi	109
1318 (1900)	Muallime-i evveli Fatma Zekiye Hanım İkinci muallime ve nakış muallimesi Macide Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Zekiye Hanım Yazı muallimi Ahmet Vehbi Efendi	150
1319 (1901)	Muallime-i evveli Fatma Zekiye Hanım İkinci muallime ve nakış muallimesi Macide Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Zekiye Hanım Yazı muallimi Ahmet Vehbi Efendi	185
1320 (1902)	Muallime-i evveli Fatma Zekiye Hanım İkinci muallime ve nakış muallimesi Macide Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Zekiye Hanım Yazı muallimi Ahmet Vehbi Efendi	196
1321 (1903)	Muallime-i evveli Fatma Zekiye Hanım İkinci muallime ve nakış muallimesi Macide Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Zekiye Hanım Hat muallimi Ahmet Vehbi Efendi	126
1322 (1904)	Muallime-i evveli Fatma Zekiye Hanım İkinci muallime ve nakış muallimesi Macide Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Zekiye Hanım Hat muallimi Ahmet Vehbi Efendi	114
1323 (1905)	Muallime-i evveli Fatma Zekiye Hanım İkinci muallime ve nakış muallimesi Macide Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Zekiye Hanım Hatt muallimi Ahmet Vehbi Efendi	111
1324 (1906)	Muallime-i evveli Fatma Zekiye Hanım İkinci muallime ve nakış muallimesi Macide Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Zekiye Hanım Nakış muallimesi muavenesi ve resim muallimesi Rafael Hanım Hatt muallimi Ahmet Vehbi Efendi	110
1325 (1907)	Muallime-i evveli Fatma Zekiye Hanım İkinci muallime Zekiye Hanım Üçüncü muallime ve dikiş muallimesi Mahmure Ayşe Hanım Nakış muallimesi muavenesi ve resim muallimesi Rafael Hanım Hatt muallimi Ahmet Vehbi Efendi	137

Tablodaki bilgilerden hareketle, inas rüşdiyesinin ilk tespit edilen öğretim kadrosunda dışarıdan destek aldığı görülmektedir. Ayrıca ilk bilgilerde okulda müdire bulunmaktadır. Ancak müdireden daha sonraki yıllarda bahsedilmemiştir. Müdirenin, muallime-i evvel kadrosuna dönüşmüş olması muhtemeldir. İnas rüşdiyesinin öğretim kadrosu zamanla genişlemiş ve ikinci ve üçüncü muallimler kadroya eklenmiştir. Okul 1889’dan itibaren hatt-ı sülüs muallimine sahip olmuş ve bu kadro dört yıl devam etmiştir. Akabinde ise bunun yerini yazı dersi almıştır. 1895’ten itibaren Ahmet Vehbi Efendi, yazı muallimi olarak görev almış ve bu dersin hatt dersine dönüşmesiyle inas rüşdiyesinde, en uzun süre görev yapan kişi olmuştur. Okuldaki muallimler içerisinde ise en fazla Zekiye Hanımın görev yaptığı görülmektedir.

Öğrenci sayısı açısından bakıldığında ise ilk bilgiler, 1889’dan itibaren takip edebilmektedir. Bu tarihte 41 öğrencisi bulunan rüşdiyenin öğrenci sayısı zaman içerisinde gittikçe artmış hatta 1902’de 196’ya kadar çıkmıştır. Okuldaki öğrenci sayısının nüfusa oranla yeterli miktarda olmadığı fark edilmekle birlikte, Bursa halkının zaman içerisinde kızların eğitime ilgi göstermeye başladığı görülmektedir.

Okuldaki Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Dönemin diğer rüşdiyelerinde olduğu gibi Bursa İnas Rüşdiyesi de Maarif Nezaretinin müfredatına tabi olmuştur.¹⁹⁰ H.1310 (1892) tarihli vilayet salnamesindeki bilgilerden hareketle Bursa İnas Rüşdiyesinde haftada ikişer saat olarak şu dersler okutulmuştur: Ulum-ı diniye, Arabi, Farisi, hikâye-i müntehave, risale-i ahlâk, vezaif-i inas, kısas-ı enbiya, tarih-i osmani, coğrafya, hesap, kavaid-i osmaniye, imla, hatt-ı rika ve sülüs, nakış ve el işleri.¹⁹¹ Derslere bakıldığında inas rüşdiyesinde teorik ve uygulamalı eğitimin bir arada

¹⁹⁰ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 247; Zeki Salih Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s. 75.

¹⁹¹ H.V.S. 1310, s. 134.

verildiği ortaya çıkmaktadır. Hatta bu eğitimin dışarıya da yansımaları olmuştur. Örneğin 1906 yılında düzenlenen Bursa Sergisinde kız okulunun el işleri de sergilenmiştir.¹⁹² Bu arada rüşdiyede, uygulamalı müzik eğitiminin verilmesi konusunda bir talep gündeme gelmiş ve programda olmamasına rağmen piyano öğretimi istenmiştir. Ancak bu talebin yerine getirilemeyeceği Maarif Nezaretinden bildirilmiştir.¹⁹³ Mülki rüşdiyede olduğu gibi inas rüşdiyesinde de ders materyali olarak haritalar kullanılmıştır. Bu bağlamda Maarif Nezaretinden harita talebinde bulunulmuştur. Osmanlı Devleti ve Avrupa haritalarından istenmiş ancak ambarda yalnız Avrupa haritası mevcut olduğu, diğerinin de basıldığı zaman gönderileceği bildirilmiştir.¹⁹⁴

Bursa inas rüşdiyesi zaman içerisinde bir kez daha bina meselesi ile karşılaşmıştır. Bursa Askeri Rüşdiye binasının mevcut öğrencilere yetmediği için inas rüşdiye binasına nakledilmesi talebinde bulunulmuştur. Hatta bu talebin yanı sıra kızlara mahsus yeni birer rüşdiye ve ibtidai mektep kurulması maarif idaresine önerilmiştir. Ancak Bursa Maarif Müdürlüğü ve Maarif Nezareti bu duruma karşı çıkmış, mektepte yeterli miktarda öğrenci olduğunu, mektebin nezarete ait olması nedeniyle başka bir kuruma devredilemeyeceği ve terk edilemeyeceğini Seraskerliğe bildirmiştir. Ayrıca bütçenin de böyle bir talebi karşılamayacağına dikkat çekilmiştir.¹⁹⁵ Maarif idaresinin bu tavrının haklılığı kısa bir süre sonra ortaya çıkmış, inas rüşdiyesinin öğrenci sayısının 150'yi aşması nedeniyle mevcut binası yeterli gelmemeye başlamıştır. Hatta okula yeni müracaatlar da gelmiştir. Bunun üzerine Reyhan Mahallesi yakınlarındaki mektep binası tamir edilerek resmi açılışı yapılmıştır.¹⁹⁶ Buradan anlaşıldığı üzere inas rüşdiyesi ek bir binaya sahip olmuştur.

¹⁹² Raif Kaplanoğlu-Turgay Akkuş, “1906 Bursa Mamûlât ve Mahsûlât Sergisi”, *Bursa Araştırmaları*, 10, 2005 s. 9.

¹⁹³ BOA., MF. MKT., 548/33, 5 Ca 1318/31 Ağustos 1900.

¹⁹⁴ BOA., MF. MKT., 829/37, 25 Za 1322/31 Ocak 1905.

¹⁹⁵ BOA., MF. MKT., 373/65, 06 C 1315/2 Kasım 1897.

¹⁹⁶ BOA., DH. MKT., 2482/105, 22 M 1319/11 Mayıs 1901.

Bursa inas rüşdiyesinin zaman içerisinde göstermiş olduğu başarı, hükümetin dikkatini çekmiştir. Okulun düzenli idaresi, öğrencilerinin başarıları ve eğitimi noktasında maarif müdürü ile muallimlerinin gayretleri bariz olarak görüldüğü için bu kişiler taltif edilmişlerdir.¹⁹⁷ Buradan hareketle inas rüşdiyesi ve kızların eğitimi konusunda hem yerel maarif idaresinin hem de Maarif Nezaretinin hassasiyet gösterdiği söylenebilir. II. Abdülhamid döneminde Bursa’da kızların eğitimi, sanat ve hüner kazanması, becerilere sahip olması noktasında teorik ve uygulamalı eğitim verildiği inas rüşdiyesi kaynakları ve öğretim kadrosu sınırlı olmasına rağmen varlığını geliştirerek devam ettirdiği gibi Meşrutiyet dönemine intikal etmiş, 1911 yılında Malhatun mektebi adıyla faaliyetlerini sürdürmüştür.¹⁹⁸

Her ne kadar doğrudan inas rüşdiyesi ile ilgili olmasa da II. Abdülhamid döneminin sonlarında Bursa’da kızların eğitimi hususunda başka gelişmeler de yaşanmıştır. Nitekim Bursa’da kurulan Terakki-i İnas Cemiyeti, kızların eğitimi için rüşdiye dışında çaba sarf etmiştir. Bu cemiyetin programında idare-i beytiye (ev idaresi), mürebbiyelik, hizmetçilik, aşçılık gibi hizmetlerin öğretimi yer almaktadır. Ayrıca cemiyet, valide mektepleri ve sınıfları açma teşebbüsünde de bulunmuştur. Cemiyetin kızların eğitimi ve aile hayatı konusundaki bu faaliyetleri basında yer alarak tebrik ve takdir edilmiştir.¹⁹⁹

Bursa’nın Hususi Mektebi: Hadika-i İrfan

Okulun Kuruluşu ve Gelişimi

II. Abdülhamid döneminde hususi mektepler açılmaya ve İstanbul dışında da yaygınlaşmaya başlamıştır.²⁰⁰ Maarif alanında yaşanan bu gelişmeden Bursa da nasibini almış ve ilk hususi mektep açma teşebbüsü 1893 yılında yaşanmıştır. Bursa Mülki İdadisi eski

¹⁹⁷ BOA., BEO, 2649/198670, 22 C 1323/3 Eylül 1904.

¹⁹⁸ Ahmet Erdönmez, “Bursa Kız Lisesi”, *Bursa Araştırmaları*, 1, 2003, s. 27.

¹⁹⁹ Şûrâ-yı Ümmet, 135, 26 M 1327/18 Şubat 1909.

²⁰⁰ Nuri Güçtekin, *İstanbul’daki Hususi Mektepler (1873-1922)*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2015.

müdürü Mahmud Efendi, İstanbul'da “Şemsü'l Mekatib”²⁰¹ adlı bir hususi mektep açmış ve bu mektebin bir şubesini de Bursa'ya açmak istemiştir.²⁰² Ancak Mahmud Efendinin bu girişiminin sonuca ulaşamadığı görülür. Mahmud Efendi'den 12 yıl sonra ikinci bir girişim daha yaşanmış ve bu kez neticesini vermiştir. İbtidai ve rüşdi bölümlerinden oluşan “Hadika-i İrfan” adlı hususi mektep, 1905 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümünde açılmıştır.²⁰³

Mektebin açılış süreciyle ilgili bilgiler ve yaşanan gelişmeler, dönemin arşiv belgelerinden takip edilmektedir. Şöyle ki İstanbul Darülmuallimini mezunlarından Hilmi ve Ömer Efendiler, Bursa'da Hadika-i İrfan adlı ibtidai ve rüşdi kısımlardan oluşan hususi mektep açmak için maarif müdürlüğünden ruhsat talebinde bulunmuşlardır. Hususi mektebin Bursa şehrinin geniş ve nüfusunun çokluğu, mevcut mahallelerdeki mekteplerin de yetersizliğinden dolayı açılmasının uygun olacağı hakkındaki karar mekatib-i aliye ve hususiye müfettişliğine gönderilmiştir. Müfettişlik de okulun açılışı için ruhsatın vilayet maarif idaresi tarafından verileceğini ve Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde belirtilen hususlara göre aynen İstanbul'daki hususi mekteplerde olduğu gibi bazı yükümlülüklerin olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda Hadika-i İrfan mektebinin açılması için gerekli olan yükümlülükler şöyle sıralanmıştır:²⁰⁴

“-Resmi ibtidai ve rüşdiye mekteplerinde okutturulan kitap ve risaleler okutturulmalı ve resmi ibtidai ve rüşdi ders cetvellerine tatbiken öğretim yapılmalıdır.

-Fransızca okutturulması arzu edildiği halde mekatib-i idadiye için seçilen kitaplardan tedris ettirilmelidir.

-Mektep nehari suretiyle idare edilmelidir.

²⁰¹ Türk pedagoji tarihinin önemli isimlerinden olan İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu 1913'te bu okulda ders nazırlığı yapmış, okulun ders programlarını planlamıştır. Zafer Tangülü- Sabri Becerikli, *Baltacıoğlu'nun Halk Eğitimi Anlayışı*, Pegem Yayınları, Ankara 2021, s. 22.

²⁰² Bursa, 111, 15 Ş 1310/ 4 Mart 1893.

²⁰³ BOA., MF. MKT. 885/49, 1323 B 28, 28 Eylül 1905.

²⁰⁴ BOA., MF. MKT., 838/33, 07 M 1323/14 Mart 1905.

-Muallimlerin seçimi ve değiştirilmesinde maarif idaresine müracaat edilmeli ve memuriyetleri maarif idaresince tasdik ettirilmelidir.

-Mektep daima maarif müdürünün teftişinde bulundurulmalıdır.

-Mektep olacak hanenin genişliği uygun olmalıdır.

-Talebeden durumlarına göre aylık 5 kuruştan 40 (5-10-15-20-30 kuruş nisbetinde) kuruşa kadar tedris ücreti alınmalıdır.

-Fukara çocuklardan %20’si ücretsiz olarak kayıt ve kabul olunmalıdır.

-İlerde inas kısmı istenildiği takdirde zükûr kısmından ayrı bir dairede ve bir müdire veya muallime-i evveli idaresinde bulunmalı ve bunun için de ayrıca müracaat edilmelidir.”

Bu şartların yanı sıra mektebin kurucuları hakkında da bilgi verilmiştir. Kurucular Hilmi ve Ömer Efendilerin Darülmualimin-i İbtidai ve ve Rüşdiye şubesinden şahadetname almaya hak kazandıkları ve zükûr olarak açacakları her iki mektebin kuruculuğunda ortak olmakla birlikte Hilmi Efendinin müdür, Ömer Efendi’nin de ders nezaretini alacakları belirtilmiştir. Yine her ikisinin vasıflarının uygun olduğu da eklenmiştir. Hilmi ve Ömer Efendilerin aldıkları eğitim ve devletçe hayli fedakârlıkla yetiştirildiklerinden dolayı teklif olunacak resmi mektep muallimliklerinde de istihdam edilebilecekleri eklenmiştir. Mektepte öğrenim süresinin altı yıl olacağı ve mektebin, memleketin talim ve terbiyesine katkıda bulunma amacı taşıdığı vurgulanmıştır.²⁰⁵

Neticede maarif müdürlüğü mektebin açılışına onay vermiş, her nerede hususi mektep açıldıysa bunların destekleneceğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Bursa’da mevcut ibtidai mekteplerin yeterli gelmediği, mülki idadinin rüşdiye sınıfının da kalabalık olduğu için böyle bir tesisin lüzumu ifade edilmiş ve padişahın cülus yıldönümünde açılmak üzere ruhsat verildiği Maarif Nezaretine

²⁰⁵ BOA., MF. MKT., 838/33, 07 M 1323/14 Mart 1905.

iletilmiştir.²⁰⁶ Şehirdeki Müslüman kesimin ilk hususi mektebi olan Hadika-i İrfan'ın açılış süreci Maarif-i Umumiye Nizamnamesindeki ilkeler doğrultusunda, Maarif Nezareti ve bağlı alt kuruluşların denetim ve yönlendirmesiyle gerçekleşmiştir. Yereldeki ihtiyacın da bu süreci hızlandırdığı görülür. Bursanın eğitim hayatı açısından bakıldığında devlet okullarının yanına özel okulun eklemesi hem ihtiyacın karşılanması hem de eğitim-öğretim faaliyetlerine katkı sağlaması bakımından ciddi bir adım teşkil etmiştir.

Okulda Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Açılış sürecinden sonra Hadika-i İrfan mektebiyle ilgili en kapsamlı bilgiler okulun yayınlanan tevzi-i mükâfat cetvelinde bulunmaktadır. Bu cetveldен okulun öğrenim süresi, ders programı, idari ve öğretim kadrosu, kayıt ve kabul şartları gibi birtakım temel özellikler hakkında bilgi edinilmektedir. Buna göre, açıldığı süreçte erkeklere mahsus olan mektep, nehari yani gündüzlü eğitim vermektedir. Tahsil süresi ibtidai ve rüşdiye kısımlarından oluşmak üzere altı yıldır. Rüşdi dersleri mülki ve askeri idadilere öğrenci yetiştirmek üzere düzenlenmiştir. Mektebin öğretim programı Maarif Nezareti tarafından en son düzenlenen programa uygun olarak hazırlanmıştır. Çeşitli fenler, Arapça ve ticarete olan faydası nedeniyle Fransızca ve resmi lisan olan Türkçe öğretimine özel önem verilmiştir. İrade gereği olduğu üzere mektepte ahlâk ve terbiyeye ayrıca özen gösterildiğine dikkat çekilmiştir.²⁰⁷

Mektebe girmek isteyen öğrencilerin yanlarına aşî belgesi ve diğer mekteplerden gelenlerin iyi halini gösteren bir kâğıt getirmeleri aksi takdirde kabul edilmeyecekleri belirtilmiştir. Mektebe kaydolacak öğrenciler sınav yapılarak hak ettikleri sınıflara kabul edilecektir. Mektepte düzen ve başarının devam ile gerçekleşeceğinden bahisle velilerin bu konuda dikkatli olması ve

²⁰⁶ BOA., MF. MKT., 838/33, 07 M 1323/14 Mart 1905.

²⁰⁷ *Bursa'da Vaki Hadika-i İrfan Mektebi Tevzi-i Mükâfat Cetveli*, ikinci defa, 1322-1323 sene-i dersiyе, Vilayet Matbaası, Bursa, s. 12-13.

devam hususuna riayet edilmesi istenmiştir. Öğrenciler, mektep tarafından belirlenen muallim ve memurlara itaat etmekle sorumludur. Öğrencilerin hem kendi arkadaşlarına hem de büyüklerine hürmet etmeleri gerekir. Sıkı bir disiplinin hâkim olduğu anlaşılan mektepte öğrencilerin gözetim altında olduğu ve memurların öğrencinin dışarıdaki halini de araştırdığı görülür. Öğrencilerin başarıları, hal ve hareketleri ile ilgili bilgileri her ay düzenli olarak kaydedilmektedir.²⁰⁸

Mektebe kaydolmak isteyen öğrenciler için velilerinin maddi durumlarına göre yıllık bir ücret alınmaktadır. Kayıt ücretinde öğrencilere taksit veya aylık gibi kolaylık da sağlanmıştır. Ancak tatil günleri veya devamsızlık yaptıkları günlerde, öğrenciler ödeyecekleri ücretten muaf tutulmayacaklardır. Kayıt ücreti aylık, üç ayda bir ve senelik olarak üç kısım halinde alınmış olup rakamları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:²⁰⁹

Hadika-i İrfan Mektebi Kayıt Ücreti

	Senelik	Üç Ayda Bir	Aylık
Birinci kısım	480 [kuruş]	120 [kuruş]	40 [kuruş]
İkinci kısım	360 [kuruş]	90 [kuruş]	30 [kuruş]
Üçüncü kısım	240 [kuruş]	60 [kuruş]	20 [kuruş]

Altı yıllık tahsil süresi olan Hadika-i İrfan Mektebinin ders programının yıllara göre dağılımı ile öğretim ve idari kadrosu aşağıda sunulmuştur:²¹⁰

²⁰⁸ A.g.e., s. 12-13.

²⁰⁹ A.g.e., s. 13.

²¹⁰ A.g.e., s. 13-15.

Hadika-i İrfan Mektebi Senelik Ders Programı

Sene	Dersler
1	Kur'an-ı Kerim, İlm-i hal, Kıraat-ı Türki, İmla, Hesab-ı zihni ve tahriri, Talim-i hatt
2	Kur'an-ı Kerim, Tecvid, İlm-i hal, Hesab, Sarf-ı Türki, Kıraat ve imla, Lugat-ı Arabi, Hatt-ı sülüs, Hatt-ı rika
3	Kur'an-ı Kerim, Tecvid maa-tatbikat, İlm-i hal, İlm-i ahlak, Kıraat ve imla, Sarf-ı Osmani, Lugat-ı Arabi, Hesab, Coğrafya, Tarih-i osmani, Sülüs ve Rika
4	Kur'an-ı Kerim maa-tatbikat, Ulum-ı diniye, İlm-i ahlak, Kavaid-i lisan-ı Osmani, Kıraat ve imla, Sarf-ı Arabi, Mükâleme-i Arabi, Kavaid-i Farisi, Hesab, Fransızca, Coğrafya-yı Osmani, Malumat-ı nafia, Resim, Hüsn-i hatt
5	Kur'an-ı Kerim, Ulum-ı diniye, Nahv-ı Arabi, Mükâleme-i Arabi ve tercüme, Kavaid-i lisan-ı Osmani, Kavaid-i Farisi, Tercüme, Fransızca, Tarih-i islam, Coğrafya-yı umumi, Malumat-ı nafia, Hendese-i hattiye, Resim, Hüsn-i hatt, Kıraat ve kitabet-i hususiye
6	Kur'an-ı Kerim, Akaid-i İslamiye, Tatbikat-ı Arabi ve mantık, Tatbikat-ı Farisi, İlm-i ahlak, Nahv-ı Osmani, Kitabet ve usul-i tahrir, Hesab, Ziraat, Hıfzısıhha, Fransızca, Tarih-i Osmani, Coğrafya-yı umumi, Hendese, Usul-i defteri, Resim, Hüsn-i hatt

Programda yer alan derslere bakıldığında teorik ve uygulamalı derslerin bir arada yer aldığı dikkati çeker. Ayrıca dönemin eğitim anlayışı doğrultusunda din ve ahlâk eğitimi müfredatta ağırlığını hissettirmiştir. Ancak bununla beraber modern eğitim de yerini almıştır. Bir başka önemli husus da ziraat dersinin hususi mektep programında yer almasıdır. Yine ders programındaki yoğunluğun son üç yıl artması dikkati çekmektedir. Bu da mektebin son üç yılının rüşdiye kısmını kapsadığını göstermektedir. İlk yıldaki ders programı, dönemin diğer ibtidai mekteplerindeki programla örtüşmektedir. Hatta tevzi mükâfat cetvelinden öğrenildiğine göre birinci sene ilk üç ay elifba risalesi okunmaktadır. Ayrıca mektebin bünyesinde gerektiğinde öğrenciler için bir de ihtiyat şubesi bulunmaktadır.²¹¹

Hadika-i İrfan Mektebinin İdari Kadrosu

Müdür ve müessis-i mekteb	Hasan Hilmi Efendi
Müdür muavini	Mustafa Fahri Efendi
Muhasebe memuru	Osman Sırrı Efendi
Dâhiliye memuru	Hacı Salih Efendi

²¹¹ A.g.e., s. 13.

Hadika-i İrfan Mektebinin Öğretim Kadrosu

Hilmi Efendi	Akaid, Arabi, Farsî, Hesab ve Lisan-ı Osmani
Sadık Bey	Fransızca
Abdi Bey	Malumat-ı nafia ve Resim
Şevket Bey	Coğrafya, Tarih, Hendese
Fahri Efendi	Kitabet, Hesab, Lisan-ı osmani ve Coğrafya
Sırrı Efendi	Ulum-ı diniye, İlm-i ahlak ve Tarih
Hamdi Efendi	Hatt-ı sülûs ve Rika
Hafız Salih Efendi	Kur’an-ı Kerim
Abdülkerim Efendi	Kıraat-ı Türki ve İmla

Hadika-i İrfan Mektebinde, uygulanan müfredat bağlamında öğrenciler derslerdeki başarılarına göre çeşitli mükâfatlar almışlardır. R.1323-1322 (1906-1907) ders yılında heyet huzurunda yapılan imtihan sonucu mükâfat almaya hak kazanan öğrenciler ve başarılı oldukları dersler, örnek olması amacıyla tabloda birer tane sunulmuştur²¹²:

Hadika-i İrfan Mektebinin Başarılı Öğrencilerinden Örnekler

Beşinci Yıl	Tarih-i İslam 21 İsmail Nadir Efendi birinci mükâfat 4 Burhaneddin Efendi ikinci mükâfat 40 Tahir Efendi üçüncü mükâfat 65 Bekir Sıtkı Efendi birinci zikr-i cemil 26 Bahaddin Efendi ikinci zikr-i cemil 25 Kemal Efendi üçüncü zikr-i cemil
Dördüncü Yıl	Kur’an-ı Kerim 81 Nuri Efendi birinci mükâfat 61 İzzet Efendi ikinci mükâfat 9 Sabit Efendi üçüncü mükâfat 119 Halil Efendi birinci zikr-i cemil 137 Osman Efendi ikinci zikr-i cemil 67 Raif Efendi üçüncü zikr-i cemil
Üçüncü Yıl	İlm-i Ahlak 68 Kâmil Efendi birinci mükâfat 52 Muammer Efendi ikinci mükâfat 18 Lütfi Efendi üçüncü mükâfat 90 Hasan Efendi birinci zikr-i cemil 64 Hamid Efendi ikinci zikr-i cemil 128 Nihat Efendi üçüncü zikr-i cemil

²¹² A.g.e., s. 2, 4, 6, 8, 9.

İkinci Yıl	Hesap 74 Zekai Efendi birinci mükâfat 19 Mehmet Emin Efendi ikinci mükâfat 105 Tahsin Efendi üçüncü mükâfat 47 Fasih Efendi birinci zikr-i cemil 20 Hakkı Efendi ikinci zikr-i cemil 17 Hakkı Efendi üçüncü zikr-i cemil
Birinci Yıl	İlm-i Hal 45 Niyazi Efendi birinci mükâfat 58 Saim Efendi ikinci mükâfat 79 Nihat Efendi üçüncü mükâfat 71 Necdet Efendi birinci zikr-i cemil 54 Osman Zeki Efendi ikinci zikr-i cemil 129 Suphi Efendi üçüncü zikr-i cemil

Mektepte öğrencilerin yıl sonundaki başarıları bu şekilde sınıflandırılmış, bunun yanı sıra birinciler ayrı olarak mükâfatlandırılmıştır. Örneğin beşinci yıldan 4 numaralı Burhaneddin Efendi sınıf birinciliğinden dolayı fevkalade mükâfat, dördüncü seneden 61 numaralı izzet efendi sınıf birinciliğinden dolayı fevkalade mükâfat gibi. Bu arada Hadika-i İrfan, hususi Müslüman mektebi olmasına rağmen 15 numaralı Mıgırdiç Efendi adlı bir gayrimüslim öğrenci ibtidai şubesinden öğrenim görmüştür.²¹³ Müslüman öğrencilerin gayrimüslim mekteplere gitmelerinin yasakladığı bir dönemde gayrimüslim bir öğrencinin Müslüman hususi mektebinde öğrenim görmesi hayli ilginç bir örnek teşkil etmektedir.

Hadika-i İrfan Mektebinin öğrenci sayısı ile ilgili bilgiler, vilayet salnamelerinden öğrenilmektedir. Buna göre 1906 yılında mektepte 102 öğrenci varken ertesi yıl öğrenci sayısı 150'ye yükselmiştir.²¹⁴ Bu rakamlar, Bursalı Müslüman ahalinin hususi mektebi benimsediğini göstermektedir. II. Abdülhamid döneminin son yıllarında açılan bu mektep, Meşrutiyet döneminde de faaliyetlerine devam etmiş, uyguladığı öğretim yöntemleriyle Bursa'daki diğer bazı okullarla birlikte madalya ile ödüllendirilmiştir.²¹⁵

²¹³ A.g.e., s. 7.

²¹⁴ H.V.S. 1324, s. 594; H.V.S. 1325, s. 335.

²¹⁵ Bursa Sergisi, 10, 15 K.sani 1325/28 Ocak 1910, s. 118.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA ORTAÖĞRETİM

Bursa Mülki İdadisi

Kuruluşu ve Gelişim Süreci

II. Abdülhamid döneminde ülke sathında pek çok idadi açılmış ve bu dönem bir nevi idadiler dönemi olmuştur.²¹⁶ İdadilerin yaygınlaşmaya başladığı bu süreçte ilk idadi açılan şehirlerden biri de Bursa'dır. Devlet için gerekli olan bürokratik ve idari kadroyu yetiştirmek ve gençleri yüksekokullara hazırlamak amacı taşıyan Bursa Mülki İdadisi, 3 Ağustos 1885'te Velişemseddin Mahallesi Akif Paşa Konağında açılmıştır. Bu konak bir süre Aklievvelzade Necip Bey'in olduğu için Necip Bey Konağı olarak da anılmıştır. İlk açıldığı sene iki sınıftan ibaret olan okula iki sene sonra iki sınıf daha eklenmiş ve dört sınıflı iki devreli bir idadi halini almıştır.²¹⁷

Okulun gelişim göstermesi ve artan öğrenci sayısı nedeniyle yeni ve geniş bir binanın inşasının lüzumu hissedilmiştir.²¹⁸ Bu düşünce doğrultusunda harekete geçilerek vilayet ve Maarif Nezareti arasında çeşitli yazışmalar yapılmış ve mektebin yeni binasının inşası için hâlihazırda bulunduğu Akif Paşa Konağı ve arsası mirasçılarından satın alınmıştır. Akif Paşa'nın Hüdavendigâr Vilayetinin eski valilerinden Akif Paşa olduğu zannedilmektedir. İlk etapta Maarif

²¹⁶ Mehmet Öznur Alkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. VI, 2008, s. 34.

²¹⁷ H.V.S. 1325, s. 329; H.V.S. 1303, s. 30; Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, s. 88.

²¹⁸ Nursal Kumaş, "Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, c. 6, 2016, s. 140.

Nezaretine, mektep binasının üç katlı kâgir, 300 kişi kapasitesinde ve 703.600 kuruş mal olacak şekilde bir keşif defteri gönderilmiştir.²¹⁹ Ancak Maarif Nezareti, mektebin inşa masrafını çok bulmuş ve daha az masrafla yapılabileceğini, ayrıca arazi şartlarının da dikkate alınmasını istemiştir. Çünkü arazi deprem bölgesi olduğu için yapılacak idadide bunların göz önünde tutularak, iki katlı ve mahalli şartlar göz önünde bulundurularak yapılması gerektiği belirtilmiştir.²²⁰ Daha sonra Meclis-i Vükela’da alınan kararla, Bursa’da yapılacak idadinin iki katlı yarı kâgir olarak 300 kişi kapasiteli, 587.706 kuruş 13 para masrafla yapılması kabul edilmiş ve akabinde de keşif defteri ve resimler gönderilmiştir.²²¹ Burada da görüldüğü gibi hem maddi hassasiyet hem de okulun bulunduğu yerin mahalli şartları dikkate alınmıştır. Özellikle deprem konusundaki hassasiyet 1855’te meydana gelen büyük depremin etkisini ve hafızalardaki tazeliğini de göz önüne sermektedir. Neticede, sadareten 1888 tarihinde ruhsat alınmasıyla birlikte yeni idadi binasının inşaatına başlanmıştır.²²² Yeni binanın inşası nedeniyle mektebe çevrilmiş olan konak yıkılacağından talebeler için başka bir yer kiralanmıştır.²²³ Yani 1888’de Akif Paşa Konağından bir başka yere çıkılmış, 1893’e kadar orada kalınmıştır. Ertesi yıl inşa sürecindeki idadi arsasının genişletilmesi ihtiyacı üzerine, idadinin yanındaki 1200 zirâ arsa lüzumlu görülerek 12 bin kuruşa satın alınmıştır.²²⁴ İdadinin inşa süreci, Maarif Nezareti tarafından da takip edilmiştir, Mekatib-Âliye Müdürü Aziz Bey Bursa’ya geldiğinde idadiyle ilgili müzakerelerde bulunmuştur.²²⁵

İdadi binasının inşası sürecinde Vali Mahmud Celaleddin Paşa ve Bursa Maarif Müdürü Said Bey’in büyük gayretleri olmuştur. Hatta

²¹⁹ Atilla Çetin, “Bursa’da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdadisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 786.

²²⁰ BOA., MV., 21/79, 26 L 1304/18 Temmuz 1887.

²²¹ BOA., MV., 26/59, 08 Ra 1305/24 Kasım 1887.

²²² Kumaş, II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909), s. 140.

²²³ BOA., MF. MKT., 99/112, 1 Za 1305 Za/10 Temmuz 1888.

²²⁴ BOA., MV., 46/63, 28 Z 1306/25 Ağustos 1889.

²²⁵ BOA., MF. MKT., 99/2, 4 L 1305/14 Haziran 1888.

Mahmud Celaleddin Paşa bina tamamlanmadığı halde bir tarih manzumesi hazırlatmış, bittiğinde uygun bir yere konmasını istemiştir. Ancak inşaat uzun sürmüş, bu süreçte Mahmud Celaleddin Paşa Bursa'daki görevinden ayrılmış ve taş yazılı manzume yerine konulamamıştır.²²⁶ Bu mermer yazıt Bursa Türk-İslam eserleri müzesinde sergilenmektedir.²²⁷

Taşa yazılı manzumenin son beyiti şöyledir:

“*Celâl itmamına vali iken nazmeyledi tarih*

Bu âli mektebi Abdülhamid Han kıldı nev bünyad (1308)”

Bu arada mülki idadi, irade gereği leyliye çevrilmiş ve rüşdiyede idadının bünyesine dahil olmuştur.²²⁸ Böylece 1892'den itibaren rüşdiye kısmını da kapsayacak şekilde yedi yıllık bir idadi haline gelmiştir. Mektep leyli (yatılı) hale dönüştüğü için ödeneği de belirlenmiştir. Bu bağlamda 40.000 kuruş bütçe ayrıldığı ve bunun yerinde sarf edilmesi gerektiği belirtilerek fazla masraftan kaçınılması istenmiştir.²²⁹ 1888'de inşasına başlanan mülki idadi binasının tamamlanması 1893'ü bulmuş, II. Abdülhamid'in tahta çıkış yıldönümünde yeni binanın resmi açılışı vilayet erkânı huzurunda yapılmıştır. Akabinde de tevzi-i mükâfat töreni gerçekleştirilmiştir.²³⁰

25 Eylül 1893'te binanın müstemilatının geniş olmadığı düşünülerek etrafındaki 10 ev satın alınıp idadi bünyesine dahil edilmiştir.²³¹ Böylece mülki idadi bir yandan fiziki olarak genişletilirken diğer yandan mektebe olan rağbet artmaya devam etmiştir. Mektep leyliye dönüştükten sonra ücretli ve ücretsiz olarak öğrenci müracaatları artmıştır. Bu nedenle kapasitenin yetmeyeceği anlaşılarak mektebin leyli kısmının 150'ye çıkarılması ve bunun için gereken masraflar konusunda talepte bulunulmuştur. Ancak Maarif

²²⁶ Çetin, *a.g.e.*, s. 786.

²²⁷ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 88.

²²⁸ H.V.S. 1310, s. 478.

²²⁹ BOA., MF. MKT., 162/88, 20 S 1310/13 Eylül 1892.

²³⁰ Bursa, 136, 22 S 1311/4 Eylül 1893.

²³¹ Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü*, c. 3, s. 78.

Nezaretinden mektebin şimdiki haliyle idare edilmesi konusunda cevap alınmıştır.²³² Her ne kadar genişletilmesi konusunda ilk etapta yardım alınamasa da ilerleyen süreçte mektebin genişletilmeye çalışıldığı görülecektir. Nitekim mevcut derslikler zamanla yetmemeye başlamış ve bazı bölümler dersliğe çevrilmiştir. Mektebin büyümesi, bazı tadilat ve birimlerin inşası sürecinde Maarif Nezaretiyle mali konularda yazışmalar yapılmıştır.²³³ Böylece Bursa Mülki İdadisinin inşa edildikten sonra genişletildiği ve binada bazı tadilat ve yapılaşmalar gerçekleştirildiği ortaya çıkmaktadır. Bu da idadide zamanın şartları doğrultusunda hareket edildiğini gösterir. Nihayetinde bu şartları mektebe olan ilgi belirlemiştir.

Mülki idadi yeni binasında eğitime başladıktan sonra bir talihsizlik yaşamış, 1894’te çıkan yangında hasar görmüştür. Mektebin hasar gören yerlerinin tamiri için keşif defteri hazırlanmıştır.²³⁴ Bu arada mektep idareden destek görmeye devam etmiş, Vali Reşit Mümtaz Paşanın girişimiyle 1903-1906 yılları içerisinde idadi binasına, kimyahane kütüphane, yemekhane, teneffüşhane gibi kısımlar eklenmiştir. Böylece mülki idadi, o günün şartlarında bir nevi kampüs halini almıştır.²³⁵ Bu arada öğrencilerin temizliği için önem arz eden hamamın da inşaatına başlanmış ancak inşası 1911’de tamamlanmıştır.²³⁶

Bir eğitim kurumu olması hasebiyle mülki idadide işlevine uygun şekilde yapılan en önemli uygulama kütüphane ve kitaplık oluşturulmasıdır. Nitekim Bursa Maarif İdaresi mektepte bir kütüphane inşasına lüzum görmüş ve bu sebepten Bursa’nın Kayıhan çarşısında marangoz Ahmet Efendi ile görüşülmüştür. Ahmet Efendi’nin 585 kuruşla işe başlayabileceğini belirtmesi üzerine

²³² BOA., MF. MKT., 188/30, 19 Ca 1311/28 Kasım 1893.

²³³ BOA., ŞD., 216/27, 03 Z 1317/4 Nisan 1900.

²³⁴ BOA., MF. MKT., 198/32, 05 N 1311/12 Mart 1894.

²³⁵ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c. 3, s. 78; Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 88; Ersin Serdal Kaplan, *Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2001, s. 25.

²³⁶ BOA., MF. MKT., 1021/25, 2 N 1325/9 Ekim 1907; Kaplan, *a.g.e.*, s. 26.

belediyeye başvurulmuş ve daha uygun fiyatla yapılması için talepte bulunulmuştur. Belediye de yaptığı tetkik neticesinde daha ucuza yapacak bir usta olmadığını bildirmiştir. Neticede kütüphanenin mektep için elzem olduğundan hareketle Maarif Nezareti zuhûrat tertibinden karşılanmak üzere 585 kuruşla bu kütüphaneye onay vermiştir. Kütüphane ceviz ve çam ağaçlarından imal edilmiştir.²³⁷ Kütüphane konusunda tasarruf ve titizlikle hareket edildiği göze çarpmaktadır. Hem işin layıkıyla yapılması hem de maddi boyutu göz önünde tutulmuştur. Yine maarif müdürlüğü ile belediye arasında yazışmaların yapılması da yerelde eğitim alanında yöneticiler arasında karşılıklı bir destek ve iş birliği yapılmak istendiğini gösterir.

Bursa Mülki İdadisi eşya vb. lojistik bakımdan İstanbul'dan da destek görmüştür. Mülkiye Mektebinin yatılı bölümünün gündüzlüye çevrilmesi üzerine buradaki bazı eşyalar gümrük resminden muaf olarak vapurla Bursa Mülki İdadisine gönderilmiştir.²³⁸ Mülkiye'den Bursa İdadisine malzeme yardımı daha sonra da devam etmiş, birtakım çatal-bıçak, kaşık-kepçe takımları gönderilmiştir.²³⁹

Dönemin sonlarına gelindiğinde, mektep binası, yaşanması muhtemel kaza ve olaylar için sigortalanmıştır. Keza Bursa'da 1855 senesinde yaşanan depremin zihinlerdeki etkisi devam etmektedir. Hatta mektep binasının inşasında bu hassasiyete riayet edilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan 1894'te yangın tehlikesi yaşanmıştır. Hem yaşanan bu hadiselerin etkisi hem de dönemin genel politikası nedeniyle idadi binası ve aksamının Osmanlı Sigorta Kumpanyasınınca her yıl sigortalanması kararlaştırılmıştır.²⁴⁰

Bursa Mülki İdadisi bünyesine zamanla bir bölüm daha eklenmiş, Maarif müdürü Azmi Bey'in gayretleriyle 1 Eylül 1904'te idadi içerisinde "Müze-i Hümayun Bursa Şubesi" adıyla bir müze

²³⁷ BOA., MF. MKT., 335/10, 16 R 1314/24 Eylül 1896.

²³⁸ BOA., MF. MKT., 533/23, 08 B 1318/1 Kasım 1900.

²³⁹ BOA., MF. MKT., 681/71, 29 L 1320/29 Ocak 1903.

²⁴⁰ BOA., MF. MKT., 1029/72, 13 Za 1325/18 Aralık 1907.

açılmıştır. Müzenin içi koridorla, Müslüman ve gayrimüslim eserleri olmak üzere ikiye ayrılmış, önemli eski eserler camekân ve dolaplara yerleştirilmiştir. Müze içerisinde Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemine ait madeni para, mermer kitabe, heykel gibi çeşitli arkeolojik malzemeler yer almıştır. Ayrıca malzemelerin üzeri numaralandırılmış ve müzenin önünde düzenlenen bahçeye eski statü ve kitabeler konulmuştur. 1907 tarihi itibarıyla teşhir edilen eski eserlerin son sıra numarası 572, Osmanlı paraları ve Hristiyan eserlerinin ise 682’dir. Müze, 2 kuruş giriş ücretiyle herkesin ziyaretine açık olmuştur. Müze için 1908’de Profesör Mendel tarafından Fransızca bir katalog hazırlanmıştır. Müzenin açılmasında gayret gösteren Azmi Bey, aynı zamanda fahri müdürlüğünü de üstlenmiştir.²⁴¹

Okulun Gelir-Giderleri

Bursa Mülki İdadisinin gelir-giderleri konusunda hassas davranıldığı görülmektedir. Örneğin, okul idaresi okula bitişik olan dükkânlardan alınan kira gelirini bir süre okulun ihtiyaçları için kullanmıştır.²⁴² Yine okul içerisinde bulunan 4 metre genişliğindeki bakkal dükkânı kiraya verilerek gelir elde edilmeye çalışılmıştır.²⁴³ Ayrıca ihtiyaçların karşılanmasında tasarruf konusuna dikkat edilmiştir. Örneğin erzak alımında çarşı ve mahallede herhangi bir aldanmaya fırsat verilmemek için 1000 kiloya kadar tartan bir kantarlı baskül istenmiştir.²⁴⁴ Bundan başka dört yıl boyunca idadının et ihtiyacını çok ucuz karşılayan Kasap Mehmet Efendi’nin hem bu hareketini takdir hem de hayır hasenatının devamını temin etmek maksadıyla beşinci mecdi nişanla taltif edilmesi talep edilmiştir.²⁴⁵ Görüldüğü gibi eğitime destek verenler bu gibi taltiflerle teşvik edilerek, maddi sıkıntılar bir nebze de olsa hafifletilmeye çalışılmıştır.

²⁴¹ H.V.S. 1325, s. 338; Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü*, c. 3, s. 258.

²⁴² BOA., MF. MKT., 95/82, 26 S 1305/13 Kasım 1887.

²⁴³ BOA., MF. MKT., 871/57, 19 Ca 1323/22 Temmuz 1905.

²⁴⁴ BOA., MF. MKT., 510/40, 29 S 1318/28 Haziran 1900.

²⁴⁵ BOA., MF. MKT., 856/44, 17 Ra 1323/22 Mayıs 1905.

II. Abdülhamid döneminde gerçekleştirilen bu uygulama günümüzde dahi farklı şekillerde devam etmektedir.

Gıda dışında giyinme ve barınma konusunda da yukarıda bahsedilen hassasiyete devam edilmiştir. Örneğin mektebin leyli öğrencilerinin yatak örtüleri kışlık olması hasebiyle yazın öğrenci ısırap çekmektedir. Bu nedenle 100 adet bezden mamul yerli malı yorgan, mahallinden uygun bir şekilde tedarik edilmiştir.²⁴⁶ Ayrıca leyli öğrencilerin ihtiyacı için elbise imal ve tamirinde Doyran Usta mektep terziliğine tayin edilmiştir. Bunda hem elbise masrafının çok olması hem de terzilerin elbiseleri zamanında yetiştiremedikleri için öğrencinin zorluk çekmesi etkili olmuştur.²⁴⁷

II. Abdülhamid döneminin son yıllarında Hüdavendigar Vilayeti maarif bütçesinden Bursa Mülki İdadisine için harcanan meblağ ile mektebin bütçesi tespit edilebilmektedir. Bu bağlamda 1906 ve 1907 yılları içerisinde vilayetin genel maarif giderleri ile Bursa Mülki İdadisinin yıllık harcamaları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.²⁴⁸ Tablo incelendiğinde vilayetin genel maarif giderleri içerisinde mülki idadının payının oldukça yüksek olduğu görülür:

1906-1907 Yıllarında Vilayetin ve Mülki İdadinin Giderleri

Sene	Hüdavendigar Vilayeti	Bursa Mülki İdadisi
1324 (1906)	1.028.820 kuruş	297.810 kuruş
1325 (1907)	1.034.438 kuruş	305.010 kuruş

Okulun İdari ve Öğretim Kadrosu

II. Abdülhamid döneminin ilk idadilerinden biri olan Bursa Mülki İdadisinin, idari ve eğitimci kadrosu, yani müdür, müdür-i sani, muallim ve muavinleri İstanbul'daki yüksekokulların mezunlarından Maarif Nezareti tarafından seçilerek tayin edilmiştir.²⁴⁹ Bu bağlamda

²⁴⁶ BOA., MF. MKT., 404/17, 15 S 1316/5 Temmuz 1898.

²⁴⁷ BOA., MF. MKT., 816/37 25 N 1322/3 Aralık 1904.

²⁴⁸ H.V.S. 1324, s. 587; H.V.S. 1325, s. 329.

²⁴⁹ *Hüdavendigar Vilayeti Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli*, Sene-i Tedrisiye 1310-1311, Vilayet Matbaası, Bursa 1311, s. 2.

mektebin kadrosunun nitelikli, uzman isimlerden oluştuğu ve Maarif Nezareti tarafından mektebe önem verildiği görülmektedir. Mülki idadının idari kadrosuyla ilgili ilk bilgiler, H.1304 (1887) tarihli vilayet salnamesinden edinilmektedir. Mahmud Efendi, mülki idadının salnamelerdeki bilgilerden hareketle tespit edilen ilk müdürü olup ertesi yıl da müdürlüğe devam etmiştir. Mahmud Efendi ayrıca Arabi muallimliği görevinde de bulunmuştur.²⁵⁰ Mahmud Efendi’den sonra müdür olarak Said Bey gelir.²⁵¹ Said Bey’den sonra ise Mülkiye’den mezun olan Sami Bey ile Halim Bey müdürlük görevinde bulunmuşlardır.²⁵²

Mektebin idari kadrosu bünyesindeki görevlilerin isimleri ise H. 1311 (1893) tarihli vilayet salnamesinden dönemin son vilayet salnamesi olan H. 1325 (1907) tarihine kadar tespit edilebilmektedir.²⁵³ Aşağıdaki tabloda, ilgili tarihler arasında Bursa mülki idadisinin idari kadrosunda yer alanlar sunulmuştur:

²⁵⁰ H.V.S. 1304, s. 131; H.V.S. 1305, s. 35. Bu arada Ahmet Rıza Bey de 1887-1888 yılları arasında Bursa Mülki İdadisinde kimya muallimliğinin yanı sıra müdürlük görevinde bulunmuştur (Ahmet Rıza, *a.g.e.*, s. 13; Saatçı Ata, *a.g.e.*, s. 28, 29). Ancak vilayet salnamelerinde Ahmet Rıza Bey’in okul müdürlüğü hakkında bilgi verilmediği görülmüştür.

²⁵¹ H.V.S. 1306, s. 70.

²⁵² H.V.S. 1306-1307, s. 69; H.V.S. 1307-1308, s. 268; H.V.S. 1310, s. 133.

²⁵³ H.V.S. 1311, s. 112; H.V.S. 1312, s. 129; H.V.S. 1313, s. 174; H.V.S. 1315, s. 54; H.V.S. 1316, s. 71; H.V.S. 1318, s. 76; H.V.S. 1321, s. 86; H.V.S. 1325, s. 368.

Bursa Mülki İdadisi İdari Kadrosu

Sene	Müdür	Müdür-i sani	Muavin-i evvel	Muavin-i sani	Muavin-i salis	Katib ve mübâyya memuru	Mubassır ve erzak memuru	Hafız-ı kütüb ve depo memuru	Tabip	İmam
1311 (1893)	Alâeddin Bey	Müfid Bey	Şükrü Efendi	Nezihi Bey	Münhal	Ahmet Fehmi Efendi	Mehmet Naim Efendi	Ali Rıza Efendi	Bedros Efendi	Yusuf Efendi
1312 (1894)	Fehim Efendi	Müfid Bey	Nezihi Bey	Ahmet muhtar Bey	Abdullah Efendi	Ahmet Fehmi Efendi	Mehmet Naim Efendi	Ali Rıza Efendi	Bedros Efendi	Yusuf Efendi
1313 (1895)	Ahmet Ziya Bey	Müfid Bey	Ahmet Muhtar Bey	Tahsin Efendi	Mehmet Hilmi Efendi	Ahmet Fehmi Efendi	Mehmet Naim Efendi	Ali Rıza Efendi	Bedros Efendi	Yusuf Efendi
1315 (1897)	Mehmet Ziya Bey	Ahmet Muhtar Bey	Said Efendi	Tahsin Efendi	Hilmi Efendi	Ahmet Fehmi Efendi	Naim Efendi	Rıza Efendi	Bedros Efendi	Yusuf Efendi
1316 (1898)	Abdülhamid Hasan Can Bey	Ahmet Muhtar Bey	Said Bey	Tahsin Efendi	Hilmi Efendi	Ahmet Fehmi Efendi	Naim Efendi	Rıza Efendi	-	-
1318 (1900)	Hamid Bey	Ahmet Muhtar Bey	Sabri Efendi	Ali Rıza Efendi	Ziya Bey	Ahmet Fehmi Efendi	Salih Efendi	-	Bedros Efendi	Yusuf Efendi
1321 (1903)	Ahmet Hilmi Bey	Ahmet Muhtar Bey	Akil Efendi	Ali Rıza Efendi	Ziya Bey	Ahmet Fehmi Efendi	-	Rıza Efendi	Bedros Efendi	Yusuf Efendi
1325 (1907)	Ahmet Hilmi Efendi	Ahmet Şükrü Bey	Kadri Efendi	İbrahim Efendi	Alâeddin Efendi	Ahmet Efendi	Necip Efendi Hacı Nuri Efendi	Rıza Efendi	Bedros efendi	Yusuf Efendi

Tablodan hareketle II. Abdülhamid döneminde Bursa Mülki İdadisinde çok sayıda müdürün görev yaptığı anlaşılmaktadır. Müdür dışında müdir-i sani kadrosunda da farklı isimler yer almıştır. Bu arada, idari kadronun içinde terfi ve görev değişiklikleri yaşandığı görülmektedir. Örneğin muavin-i sani kadrosunda olan Nezihi Bey, ertesı yıl muallim-i evvel kadrosuna yükselmiştir. Aynı durum Ahmet Muhtar Bey için de yaşanmıştır. Ayrıca idari kadro içerisinde istikrarlı bir şekilde görevine devam eden isimler olmuştur. Örneğin kâtip ve mübayaa memuru Ahmet Fehmi Efendi, en uzun süre görev yapan isimdir. Aynı şekilde tabip Bedros Efendi ile İmam Yusuf Efendi uzun süre görev yapan isimlerdir. İdari kadrodaki bazı görevliler, aynı zamanda muallimlik vazifesini üzerlerine almıştır.

Mülki idadi müdürleri içerisinde bazı isimler dikkati çeker ki çeker ki bunlar Ahmet Rıza Bey, Sami Bey ve Mehmed Ziya Bey’dir. Sami Bey’den maarif idaresi bölümünde bahsedilmişti. Diğer ünlü isim Mehmed Ziya Bey ise “İhtifalci” namıyla kendinden söz ettirmiştir. Mehmed Ziya Bey, 1886’da Mekteb-i Sultaniden mezun olmuş, akabinde Sanayi-i Nefise Mektebinde üç yıl öğrenim görmüştür. 1889’da eğitimciliğe Gümölcine İdadisi tarih-i umumi ve hikmet-i tabiiyye muallimi olarak başlamıştır. Bu tarihten sonra sırasıyla Edirne, Tekirdağ, Halep, Konya, Bursa, Midilli İdadilerinde ve İstanbul’da Mahmudiye Rüşdiyesi ile Vefa, Numune-i Terakki ve Mercan İdadilerinde çeşitli dersler vermiştir. Bunlardan başka idarecilik ve müfettişlik görevinde de bulunmuştur. Mehmed Ziya Bey, Türk tarihindeki önemli olaylar ve iz bırakan kişiler ile ilgili anma törenleri düzenlemiştir. Bundan dolayı kendisine “İhtifalci” lakabı yakıştırılmıştır.²⁵⁴ Mehmed Ziya Bey, Bursa’daki mülki idadi müdürlüğü vazifesinde göstermiş olduğu başarı ve gayreti nedeniyle taltif edilmiştir.²⁵⁵ Hatıratında Bursa Mülki İdadisinden bahseden Mehmed Ziya Bey, idadi müdürlüğünde bulunduğu zaman

²⁵⁴ Semavi Eyice, “İhtifalci Mehmed Ziya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 21, 2000, s. 559.

²⁵⁵ BOA., MF. MKT., 457/1, 14 Ra 1317/23 Temmuz 1899.

Bursalıların eğitim öğretim konusundaki gayretlerinden oldukça memnun kaldığını, ayrıca okulda alanının erbabı ve tecrübeli isimlerden oluşan öğretim kadrosunun çalışmalarını takdir ettiğinden bahsetmiştir.²⁵⁶

İlk önce Bursa Mülki İdadisinde müdür, akabinde de Bursa Maarif Müdürü olan Ahmet Rıza Bey, idadinin açılışından dört yıl sonra hazırlamış olduğu raporda, görev yaptığı ve sorumluluk alanında olan mülki idadiyle ilgili bazı bilgiler vermiştir. Öncelikle mülki idadinin düzgün olduğunu, okula gidecek olan öğrencinin rüşdiye’de istenilen düzeyde eğitim alırsa okulun bir kat daha düzen kazanacağını belirtmiştir. Ahmet Rıza Bey, okulun hemen yatılıya dönüşmesini istemiştir. Ayrıca raporunda idadi öğrencisinin aldığı dersin önemine göre yılda birkaç defa muallim ve mubassırların kontrolünde ipek fabrikalarına, bitkiler, madenler ve harita çizimi için de dağlara gitmesi gereğinden bahsetmiştir. Yine üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinin aldıkları dersleri ailelerinin huzurunda konferans şeklinde sunmalarını önermiştir.²⁵⁷ Ahmet Rıza Bey idadi öğrencilerinin okulda aldıkları teorik bilgilerin hem çevrede hem de toplumsal alanda uygulamalı hale gelmesini istemiştir. Ahmet Rıza Bey’in okulun yatılıya dönüşmesi konusundaki önerisi kısa bir süre gerçekleşmiş; ancak kendisi bunu yakından görememiştir.

Ahmet Rıza Bey’in raporunda bahsettiği öğrencilerin harita çizimi vb. gibi uygulamalı işler konusundaki arzusunun mülki idadide gerçekleştiği görülür. Şöyle ki 1898’de okulun beşinci yıl öğrencilerinden Hasan Refet, 23,4x36 cm boyutlarında her iki tarafı kullanılmış kâğıda bir ödev yapmıştır. Ödevin ön sayfasında bir Bursa haritası bulunmaktadır. Haritanın sağında Bursa, Mudanya ve Gemlik haritası başlığında bazı bilgiler yer almış, solunda ise Bursanın nüfusu hakkında bilgiler verilmiştir. Arka sayfasında da Bursa’daki bazı köylerin nüfusları ile Bursa’ya olan uzaklıkları ve şehir merkezine

²⁵⁶ İhtifalci Mehmed Ziya, *a.g.e.*, s. 114.

²⁵⁷ Su, “Ahmet Rıza Bey’in Maarif Layihaları”, s. 15-16

olan konumları hakkında bilgiler verilmiştir. Ödevden Bursa’nın 1898’deki etnik yapısı hakkında da bilgi edinilmektedir.²⁵⁸ İdadi öğrencilerinin teorik bilgileri pratikte bir materyalde sunmaları ve bulundukları şehrin sosyal yapısı hakkında fikir vermesi hem aldıkları eğitimin niteliğini hem de kişisel başarı ve farkındalıklarını göstermektedir.

Okulun idari kadrosuna tekrar bakıldığında, Mehmed Ziya Bey’in dışında muavin-i salis ve aynı zamanda coğrafya muallimi olan İbrahim Ethem Efendi, vazifesinde göstermiş olduğu başarı nedeniyle rütbe-i salise ile ödüllendirilmiştir.²⁵⁹ İbrahim Ethem Efendi dışında üstün hizmetlerinden dolayı 1905 yılının idari kadrosundan müdür Ahmet Hilmi Bey, terfien rütbe-i saniye, müdür-i sani Şükrü Bey dördüncü rütbeden mecidi nişanı, muavin-i evvel Akil Efendi ise rütbe-i salise ile taltif edilmiştir.²⁶⁰

Okulun kurumsal yapısı bağlamında idari ve eğitimci kadrosu içerisinde de çeşitli tayin ve terfiler gerçekleştiği görülür. Müdür-i sani Şükrü Efendinin müdürlüğe terfisiyle, açık olan müdür-i saniliğe 910 kuruş maaşla muavin-i evvel Halil Kadri, muavin-i evvelliğe 500 kuruş maaşla mullim-i sani Alâeddin ve muavin-i saniliğe de muavin-i salis Abdullah İzzet Efendiler uhdelerindeki dersleri muhafaza etmek şartıyla tayin edilmişlerdir. Bu arada Fransızca muallimi olan Harun Efendi de terfien muavin-i salisliğe yükselmiştir.²⁶¹ Her ne kadar okulun içerisinde bu gibi gelişmeler yaşansa da öğretim kadrosu ihtiyacı karşılanamadığı için bugün görevlendirme olarak tarif ettiğimiz seyyar muallimlik olarak nitelendirilen bir çözüme gidildiği görülmektedir. Örneğin, hüsn-i hatt muallimi Mehmet Said Efendi, hıfzıssıhha ve tarih-i tabii muallimi Kolağası Hüsnü ve lisan-ı osmani muallimi İhsan Bey seyyar muallimlik yapmıştır.²⁶² Bundan başka

²⁵⁸ Osman Çetin, “1898 Tarihli Bir Okul Ödevi”, *Bursa Araştırmaları*, 5, 2004, s. 15.

²⁵⁹ BOA., İ.TAL., 352/22, 28 L 1322/5 Ocak 1905.

²⁶⁰ BOA., MF. MKT., 835/39, 27 Z 1322/ 4 Mart 1905.

²⁶¹ BOA., MF. MKT., 1076/80, 7 N 1326/3 Ekim 1908.

²⁶² BOA., MF. MKT., 222/36, 2 Ra 1312/3 Eylül 1894.

kadro dışardan da takviye edilmiş, Bursa'daki diğer okullarda görev yapan muallimler de derslere girmişlerdir. Bu bağlamda askeri rüşdiye ve askeri idadi muallimlerinin özellikle bazı teknik derslere girdikleri görülür.²⁶³ Bu arada, mülki idadide görev yapan eğitimciler içerisinde mülkiye mezunu da bulunmaktadır. Örneğin cebir, hikmet ve kozmografya dersleri muallimliklerine mülkiye mezunlarından Mehmet Tevfik Bey tayin edilmiştir.²⁶⁴ Mülki idadi öğretim kadrosu bünyesinde görev yapan eğitimcilerden eser kaleme alanlar da bulunmaktadır. Örneğin resim muallimi Kolağası Sabri Efendi'nin hazırladığı “Resim Ameliyatı Dersi” adlı eser, vilayet matbaasında basıldığı gibi gazetede reklamı da yapılmıştır.²⁶⁵ Yine Bursa İdadisi muallimlerinden Kolağası Münşi Efendi “Arsa Taksimi” adlı kitaptan 900 nüsha bastırmıştır.²⁶⁶ Bu örnekler, mülki idadide görev yapan muallimlerin o dönemde yayın hayatında yer alarak literatüre katkı sağlayacak çalışmalar yaptıklarını göstermektedir.

Okulun Müfredat Programı ve Dersler

Bursa Mülki İdadisinin ders programı hakkındaki ilk bilgiler H.1303 (1886) tarihli vilayet salnamesinde yer almakta olup, derslerin yanı sıra idari kadro ile belirli yıllarda okulda görev alan öğretim kadrosunun isimlerine ulaşılmaktadır. Buradan hareketle mülki idadi müfredat programının zaman içerisindeki gelişim seyri, yapılan eklemeler, açılan yeni şubelerle ilgili bilgiler kronolojik olarak verilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda mülki idadi açıldıktan sonraki yıl²⁶⁷ işlenen dersler ve muallimlerin isimleri aşağıda sunulmuştur:

²⁶³ Çetin, *a.g.e.*, s. 788.

²⁶⁴ Bursa, 126, 4 Z 1310/19 Haziran 1893.

²⁶⁵ Hüdavendigar, 1604, 27 S 1312/30 Ağustos 1894.

²⁶⁶ BOA., MF. MKT., 100/99, 20 Z 1305/28 Ağustos 1888.

²⁶⁷ H.V.S. 1303, s. 242.

1886 Yılında Okuldaki Dersler ve Muallimleri

Ders	Muallim
Lisan-ı Osmani	Behçet Efendi (Kolağası)
Arabi	Mahmud Efendi (Müderriş)
Farisi	Mustafa Efendi (Müderriş)
Fransızca	Zahid Efendi (Yüzbaşı)
Hesab ve Coğrafya-yı Osmani	Ali Efendi (Kolağası)
Tarih-i Osmani	Mehmet Nureddin Efendi (Mülazım-ı evvel)
Hendese	Münşi Efendi (Kolağası)
Hüsn-i Hatt-ı Türki	Mehmet Efendi
Resim	Zahid Efendi (Yüzbaşı)
Mebadi-i Tarih-i Tabii	Celal Efendi (Müderriş)

Bu programa bakıldığında on adet dersin bulunduğu ve öğretim kadrosunda müderrişlerin ve askeri rütbeye sahip muallimlerin ağırlıklı olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle rütbeli muallimlerin askeri rüşdiye veya askeri idadiden geldikleri anlaşılmaktadır. Mülki idadinin yeni açıldığı ve dönemin muallim ihtiyacı göz önüne alındığında bu isimlerin görevde olması gayet tabiidir. Daha sonraki yıllarda görüleceği üzere idadide derse giren müderriş ve askeri okullarda görevli muallim sayısı azalacaktır. Mülki idadi açıldıktan üç yıl sonraki müfredata bakıldığında, aradan geçen yıllar içerisinde derslerin sayısının arttığı görülmektedir.²⁶⁸

1888 Yılında Okuldaki Dersler ve Muallimleri

Ders	Muallim
Arabi	Mahmud Efendi (Müdür, Müderriş)
Mecelle	Kemal Bey
Farisi	Mustafa Efendi (Müderriş)
Hikmet	Derviş Efendi
Tarih-i Tabii	Celal Efendi (Müderriş)
Hendese	Münşi Efendi (Kolağası)
Cebir	Ali Efendi (Kolağası)
Mebadi-yi Kimya	Hüsnü Bey (Kolağası)
Hüsn-i Hatt	Mehmet Efendi (Kolağası)
Lisan-ı Osmani, Resim	Sabri Efendi (Yüzbaşı)
Tarih-i Osmani	Nureddin Efendi (Mülazım-ı evvel)
Coğrafya	Rıza Efendi (Mülazım-ı evvel)
Fransızca ve Hesap	Rafael Efendi

²⁶⁸ H.V.S. 1305, s. 35, 36.

Tabloya bakıldığında, ilk açıldığı yılın akabindeki programa nazaran derslerin sayısının oldukça arttığı görülmektedir. Bu programda derslerden en dikkat çeken ise “Mecelle”dir. Ayrıca Fransızca ve Hesap dersine de Rafael Efendi girmektedir. Rafael efendinin ismi, mülki idadının öğretim kadrosunda Fransızca muallimi olarak uzun yıllar boyunca geçecektir.

Okul açıldıktan dört yıl sonra uygulanan programa bakıldığında, ders isimleri ve muallimlerin yanı sıra derslerin yılda ve haftada kaç saat işleneceği de belirtilmiştir:²⁶⁹

1889 Yılında Okuldaki Dersler ve Muallimleri

Yılda	Haftada	Ders	Muallim	Rütbe
72	2	Farisi	Dağıstanlı Mustafa Efendi	Müderri
288	6	Arabi	Dağıstanlı Sadettin Efendi	Müderri
144	4	Kimya	Ahmet Rıza Bey	-
144	4	Hikmet-i Tabiiye	Müdür-i mekteb Said Bey	-
72	2	Heyet	Müdür-i mekteb Said Bey	-
72	2	İlm-i Servet	Müdür-i mekteb Said Bey	-
144	4	Hukuk	Vilayet-i celile maiyetine memur Ali Asaf Bey	-
72	2	Müsellesat	Vilayet-i celile maiyetine memur Ali Asaf Bey	-
32	1	Hıfzısıhha	Doktor Derviş Efendi	-
32	1	Hatt-ı Rika	Mehmet Efendi	-
288	8	Fransızca	Rafael Efendi	-
144	4	Hesap ve Usul-i Defteri	Rafael Efendi	-
288	6	Hendese	Münşi Efendi	Kolağası
240	5	Tarih-i Tabii	Doktor Hüsnü Bey	Yüzbaşı
144	4	Resim	Sabri Efendi	Yüzbaşı
72	2	Cerr-i Eşkâl	İdris Efendi	Sağkolağası
72	2	Cebir	İdris Efendi	Sağkolağası
288	6	Lisan-ı Osmani	İhsan Bey	Sağkolağası
288	6	Tarih	Nureddin Efendi	Yüzbaşı
144	3	Coğrafya	Zahid Efendi	Sağkolağası

Derslerin ve öğretim kadrosunun sayısının önceki yıla göre arttığı, rütbeli muallim sayısının ise azaldığı fark edilmektedir. Bunun yanı sıra okul müdürü Said Bey’in üç farklı derse girdiği görülmektedir. Ayrıca Ahmet Rıza Bey kimya dersi muallimliği yapmaktadır. Öğretim kadrosunda, vilayet idaresinde görevli

²⁶⁹ H.V.S. 1306, s. 70-72.

memurlardan da istifade edilmiş, Ali Asaf Bey, hukuk ve müsellesat derslerini yürütmüştür. Bunların yanı sıra müfredatta bulunan mecelle dersinin yerine hukuk dersinin geldiği dikkati çekmektedir. Haftalık ders saatlerine bakıldığında ise Fransızca başı çekmektedir. Yine hıfzısıhha, cerr-i eşkâl, hatt-ı rika ve heyet gibi yeni dersler müfredata eklenmiştir.

Bursa Mülki İdadisinin yatılı hale dönüşmeden ve rüşdiye kısmı eklenmeden önceki ders programı ise yıllara göre şu şekilde olmuştur:²⁷⁰

1891 Yılında Okuldaki Dersler ve Muallimleri

Birinci Yıl	Arabi, Farsî, Lisan-ı Osmani, Tarih-i Umumi, Fransızca, Coğrafya, Hesap, Hendese, Hatt-ı Türkî, Tarih-i Tabii, Resim
İkinci Yıl	Arabi, Farsî, Lisan-ı Osmani, Fransızca, Tarih-i Umumi, Coğrafya, Hesap, Hendese-i Cesime, Tarih-i Tabii, Hikmet-i Tabiiye, Tabakatülârz, Resim.
Üçüncü Yıl	Arabi, Lisan-ı Osmani, Fransızca, Hukuk, Tarih-i Umumi, Hikmet-i Tabiiye, Kimya, Fenn-i Mimari, Hendese-i Resmîye, Cebr-i Âdi, Resim
Dördüncü Yıl	Arabi, Lisan-ı Osmani, Kavanin, Fransızca, Cerr-i Eşkâl, Kimya, Müsellesat-ı Müsteviye, İlm-i Heyet, Fenn-i Tedbir, Hıfzısıhha, Resim

Tabloya bakıldığında Arabî, lisan-ı Osmani, Fransızca derslerinin her yıl müfredatta yer aldığı görülür. Ayrıca tabakatülârz, fenn-i mimari ile hendese dersinin türleri olduğu anlaşılan hendese-i resmîye ve hendese-i cesime gibi dersler müfredata dahil olmuştur. Buradan hareketle mülki idadide teknik ve fen bilimleri ile ilgili eklenen yeni derslerin ağırlığının artırıldığı söylenebilir. Mülki idadi yatılı hale dönüşüp rüşdiye kısmı eklendikten sonra yani 1892 yılından itibaren yedi yıllık bir programa sahip olmuştur:²⁷¹

²⁷⁰ H.V.S. 1307-1308, s. 246.

²⁷¹ H.V.S. 1310, s. 478, 479.

1892 Yılında Okuldaki Dersler ve Muallimleri

Birinci Yıl	Ulum-ı Diniye, Arabi, Türkçe, Hesap, Coğrafya, Hatt-ı Türki, Resim
İkinci Yıl	Ulum-ı Diniye, Arabi, Farsî, Lisan-ı Osmanî, Hesap, Coğrafya, Tarih, Hatt-ı Türki, Resim
Üçüncü Yıl	Ulum-ı Diniye, Arabi, Farsî, Türkçe, Fransızca, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hatt-ı Türki, Resim
Dördüncü Yıl	Akaid-i Fıkh, Arabi, Farsî, Türkçe, Fransızca, Hesab-ı Nazari, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hatt-ı Türki, Resim
Beşinci Yıl	Akaid-i Fıkh, Arabi, Türkçe, Fransızca, Coğrafya, Tarih, Malumat-ı Fenniye, Usul-i Defteri, Hendese, Hatt-ı Türki, Resim
Âla Sınıflar	
Altıncı Yıl	Akaid-i Fıkh, Edebiyat, Fransızca, Cebir, Hendese, Coğrafya-yı Zirai ve Sanayi ve Ticari, Tarih, Hikmet, Kimya, Kavanin, Resim
Yedinci Yıl	Fıkh-ı şerif, Edebiyat, Ahlak, Tarih, Fransızca, Cebir, Hendese, Müsellesat, Kozmografya, Makine, Hikmet, Kimya, İlm-i Mevalid, Kavanin, Resim

Bu yeni ders programında ilk üç yıl rüşdiye kısmını, diğer yıllar ise idadiyi kapsamaktadır. Derslerin dağılımına bakıldığında ise ilk üç yılda ulum-ı diniye dersi aralıksız devam etmiş, diğer yıllarda ise akaid-i fikh dersi üç yıl aralıksız programda yer almıştır. Ayrıca dönemin eğitim politikalarında ağırlığını artırmaya başlayan ahlak dersi de yedinci yılın dersleri içerisinde yer almıştır. Kozmografya ve makine gibi teknik dersler de ilk olarak idadi müfredatına girmiştir. Mülki idadideki bu ders programı uzun süre uygulanmıştır.

Diğer okullarda olduğu gibi idadilerde de zaman içerisinde değişiklikler yapılması gündeme gelmiş, 1894 yılından itibaren idadilerin programı ve işlevleri tartışılmaya başlanmıştır. Çünkü taşradaki mülki kadrolar idadi mezunları ile dolarken fazla devlet memuru yetiştirmenin ülke kalkınmasına katkı sağlayamayacağı görüşü dile getirilmeye başlamıştır. Keza bu sıralarda yüksekokullar sınırlı sayıda idadi mezunu kabul etmesine rağmen idadi mezunları devlet kadrolarında görev almak istiyor, böylece idadiler sadece devlet memuru yetiştirmeyi üstlenmiş oluyordu. Ancak bu durum bir süre sonra değişerek bireyleri mesleki yetkinlik kazandırmayı amaçlayan eğitim ve ekonomi politikası, idadiler için de söz konusu olmaya

başlamıştır.²⁷² Bu düşünce doğrultusunda, okullardaki programa el atılarak idadilerin Almanya’daki ve diğer ülkelerdeki gibi branşlara ayrılması ve devlet dairelerine lüzumlu olan miktarın ayrı bir sınıfta öğretim görmesi, kalanının da ticaret ve sanata yönlendirilmesi gündeme gelmiştir.²⁷³ Akabinde irade gereği vilayet merkezlerindeki bazı yatılı idadilerde ziraat şubesi ile ticaret ve sanat şubesi açılması kararlaştırılmıştır. Bursa Mülki İdadisi de bu yerlerden birisi olmuş ve ziraat ve sanat şubesi açılması kararlaştırılmıştır.²⁷⁴ Bundan sonra, açılması planlanan şubelerin programları ve açılacak yerlerdeki mahalli şartların göz önünde tutularak ilgili maarif müdürlerinden görüş istenmiştir.²⁷⁵ Belirli bir sistem dahilinde gerçekleştirilmeye çalışılan bu sürecin sonunda harekete geçilerek alınan bu kararın gereğinin yapılması ve şubeler açılması için maarif müdürlükleri ile idadiler haberdar edilmiştir.²⁷⁶ Neticede Bursa Mülki İdadisi ziraat, ticaret ve sanat şubesinin resmi açılışı 1903 yılında gerçekleştirilmiştir.²⁷⁷ Bu arada 1902 yılında idadilerin öğrenim sürelerine bir yıl ilave edilmiştir. Aynı durum Bursa için de geçerli olmuş yeni açılan şubelerle birlikte Bursa Mülki İdadisinin öğrenim süresi sekiz yıla çıkarılmıştır.²⁷⁸

Bursa Mülki İdadisine yeni şubelerin eklendiği ve öğrenim süresinin sekiz yıla çıkarıldıktan sonraki dersleri ve muallimleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır:²⁷⁹

²⁷² Mehmet Ali Yıldırım, “II. Abdülhamid Devri Taşra İdadilerinde Mesleki Eğitim Denemesi”, *History Studies*, 6/5, 2014, s. 250.

²⁷³ BOA., Y.EE., 5/127, 8 N 1317/10 Ocak 1900.

²⁷⁴ BOA., MF. MKT., 536/49, 27 B 1318/20 Kasım 1900.

²⁷⁵ BOA., MF. MKT., 545/35, 24 L 1318/14 Şubat 1901.

²⁷⁶ BOA., MF. MKT., 660/33, 16 C 1320 C /20 Eylül 1902.

²⁷⁷ BOA., MF. MKT., 753/84, 27 N 1321/17 Aralık 1903.

²⁷⁸ *Hüdavendigar Vilayeti Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli*, sene-i dersiye 1319-1320, Vilayet Matbaası, Bursa, s. 4.

²⁷⁹ H.V.S. 1322, s. 69-70.

Bursa Mülki İdadisinin 8 Yıllık Müfredatı, Şubeleri ve Muallim Kadrosu

Dersler	Muallim
Usul-i Tahrir, Usul-i Defteri, İlm-i Eşya, Türkçe ve İlm-i Servet	Ahmet Hilmi Bey
Tarih, Kozmografya ve Makine ve Kitabet	Ahmet Şükrü Bey
Hüsn-i Hatt	Mehmet Said Efendi
Kimya, Mevalid, Fizik ve Kavanin	Akil Efendi
Türkçe	Ali Rıza Efendi
Coğrafya	İbrahim Ethem Efendi
Hesap, Müsellesat, Cebir ve Hendese	Tevfik Bey
Ulum-ı Diniye ve Ahlâkiye	Mustafa Efendi
Farisi	Yusuf Efendi
Ulum-ı Diniye ve Ahlâkiye	Yusuf Efendi
Ulum-ı Diniye, Ahlâkiye ve Hesap	Musa Kazım Efendi
Resim	Nafiz Efendi (Kolağası)
Resim	Servet Efendi (Yüzbaşı)
Arabi	Hacı Ali Efendi
Fransızca	Rafael Efendi
Malumat-ı Ziraiyye ve Sıhhiye	Mehmet Nusret Efendi
Ziraat Şubesi	
Mevalid ve Coğrafya-yı Ziraiyye	Avni Efendi
Ameliyat-ı Ziraiyye ve Usul-i Defteri-i Zirai	Nusret Efendi
Coğrafya-yı Zirai	Ethem Efendi
Ticaret ve Sanat Şubesi	
Fransızca	Fahreddin Bey
Usul-i Defteri-i Ticari ve Emtia-i Ticariye	İzzet Bey

İdadi bünyesindeki ziraat, ticaret ve sanat şubeleri yeni oluşturulduğu için henüz birer sınıftan ibarettir. Bu şubeler için bir sınıf daha oluşturulacağı belirtilmiştir. Ayrıca ilgili şubelerin öğrencileri alan dersleri dışındaki derslerde asıl idadi programını takip etmişlerdir.²⁸⁰

1903'te eğitim-öğretime başlanan mülki idadının ziraat, ticaret ve sanat şubeleri hakkında arşiv belgelerinde ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.²⁸¹ Bu bağlamda ilgili şubelerde işlenen dersler ve muallimleri aşağıdaki tabloda tasnif edilmiştir:

²⁸⁰ H.V.S. 1322, s. 71.

²⁸¹ BOA., MF. MKT., 755/58, 16 L 1321/5 Ocak 1904.

İdadinin Ziraat, Sanat ve Ticaret Şubeleri Dersleri ve Muallimleri

Esami-i Dürus	Dersin Ait Olduğu Şube	İntihab Olunan Muallim	Mülâhazat
Fransızca Mevalid	Sanat ve Ticaret Ziraat	Ahmet Hulusi Efendi	Vilayet maarif müdürü olup, Mekteb-i Mülkiye-i Şahanelden mezun olup telifatı bulunmak hasebiyle mezkûr dersleri okutmaya muktedirdir
Usul-i Defteri Zirai Usul-i Defteri	Sanat ve Ticaret Ziraat	Mehmet Reşit	Vilayet maarif muhasebe memuru olup muhasebe memurluğundan hin-i tayininde mezkûr fûnun nezaret-i celilece imtihanı icra kılınmıştır.
Ameliyat-ı Ziraiyye	Ziraat	Nusret Efendi	Halkalı Ziraat Mektebinden mezun olup mekteb-i idadının malumat-ı ziraiye ve sıhhiye muallimliğini ifa etmektedir
Hendese-i Ameliye-i Ziraiye	Ziraat	Mehmet Tevfik	Mekteb-i Mülkiye-i Şahanelden mezun olup mekteb-i idadının hendese muallimliğini ifa etmektedir.
Coğrafya-yı Sanayi ve Ticari	Sanat ve Ticaret	Mahmud Ziya	Darülmuallimin-i Âliye’den mezun olup mekteb-i idadının coğrafya muallimliğini ifa etmektedir.
Coğrafya-yı Zirai	Ziraat	Halim	Vilayet nafia muhasebecisi olan bu kişi Bursa İdadisi müdürlüğünün ve Bursa Ziraat Mektebi muhasebeciliğinden hizmeti sebk ve mekteb-i ahir mezkûrede bu dersi okutmuştur
Emtia-i Ticariye	Sanat ve Ticaret	Abdurrahman	Daire-i maarif kitabetinden olup uzun müddet ticaret kitabetinden istihdam olunmuş ve hususi tahsil görmüş olmakla bu derste malumat hasıl etmiştir

Tablodaki açıklama kısmında da görüldüğü üzere idadi bünyesinde oluşturulan yeni şubelerin muallimleri alanında uzman, ihtisas görmüş veya tecrübe edinmiş kişilerden seçilmiştir. Yine hem Bursa bürokrasisinde hem de diğer kurum ve mekteplerde görev alan isimler muallimlik vazifesini üstlenmişlerdir. Bu durum mektepteki eğitim-öğretim faaliyetlerinde ihtiyaç ve şartlar doğrultusunda hareket edildiğini göstermektedir. Yeni oluşturulan bu şubelerin yaklaşık bir eğitim-öğretim sezonu aktif olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda arşiv belgeleri ışığında²⁸² ziraat, sanat ve ticaret şubelerinin birinci yıl dersleri aşağıda sunulmuştur:

²⁸² BOA., MF. MKT., 755/58, 16 L 1321/5 Ocak 1904.

Ziraat, Sanat ve Ticaret Şubeleri Birinci Yıl Dersleri

Ziraat Şubesi	Sanat ve Ticaret Şubesi
Mevalid-i Salise	Fransızca
Ameliyat-ı Ziraiyye	Coğrafya-yı Sanayi ve Ticari
Zirai Usul-i Defteri	Usul-i Defteri
Coğrafya-yı Zirai	Emtia-i Ticariye

Bursa Mülki İdadisinin tevzi-i mükâfat cetvelinde de bu iki şube hakkında bilgi verilerek şubelerdeki alan dersleri dışındaki derslerin mülki idadideki sınıflarla birlikte işlendiği belirtilmiştir. Örneğin ticaret şubesi altıncı sınıftan başladığı için, ulûm-u diniye, ilm-i ahlâk, coğrafya, hendese, kitabet, hüsn-i hatt ve resim dersleri, mülki idadideki altıncı sınıf dersleri ile ortak olarak işlenmektedir. Ziraat şubesi de dördüncü seneden başladığı için ulûm-u diniye, ilm-i ahlak, Fransızca, hesap, Türkçe, hüsn-i hatt ve resim dersleri dördüncü sınıf ile ortak yapılmaktadır.²⁸³

Bursa Mülki İdadisi müdürlüğü, bu şubelere olan rağbetin artırılması için uğraş vermiştir. Şöyle ki ziraat şubesi mezunlarının sınavsız olarak Halkalı Ziraat Mektebine kabul edilmesi, sanat ve ticaret şubesi mezunlarının ise Düyun-ı Umumiye ve Reji idarelerinde görevlendirilmeleri gibi talepte bulunmuştur. Maarif Nezareti de ziraat şubesi mezunlarının Halkalı Ziraat Mektebine kabul edilebileceğini ancak sanat ve ticaret şubesi konusunda aynı durumun geçerli olmayacağını; çünkü Düyun-ı Umumiye ve Reji’de görev alacak olanların Fransızca’yı konuşup yazacak kadar iyi derecede bilmeleri gerektiğini cevabını vermiştir.²⁸⁴

Açıldıktan sonra birinci yıl derslerini tamamlayan bu şubelerin ikinci yıl derslerinin de ertesi ders döneminde açılması planlanmış hatta ikinci yıl işlenecek dersler dahi belirtilmiştir.²⁸⁵

²⁸³ Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli, sene-i dersiye 1319-1320, s. 6, 8.

²⁸⁴ BOA., MF. MKT., 676/53, 26 N 1320/27 Aralık 1902.

²⁸⁵ H.V.S. 1322, s. 71.

Ziraat, Sanat ve Ticaret Şubeleri İkinci Yıl Dersleri

Ziraat	Sanat ve Ticaret
Ameliyat-ı Ziraiye	Usul-i Defteri
Zirai Usul-i Defteri	Fransızca
Hikmet-i Kimya ve Ahval-i Cevv	Coğrafya-yı Sanayi ve Ticari
Hayvanat ve Hıfzısıhhat	Usul-i Mesaha
Nebatat-i Ziraiye	İstatistik

İşte bu planlama doğrultusunda öğretim kadrosu ihtiyacı olduğuna dikkat çekilerek Maarif Nezaretinden talepte bulunulmuştur. Şöyle ki bu şubelerin derslerini Hamidiye Ziraat Mektebi muallimleri ile vilayet maiyet memuru olan Mekteb-i Mülkiye mezunları okutabilecektir. Ancak bu kişilerin vazifelerinin çokluğu nedeniyle ders saatlerinin tayininde zorluk çekilmekte ve derslere muntazaman devam edememektedirler. Bu sebepten iki muktedir muallimin bir an evvel tayin edilmesi istenmiştir. Bu gibi teşebbüslere rağmen şubelerde eğitim gören talebe sayısı sınırlı olmuştur. Hatta bazı teşvikler ve yatılı-ücretsiz talebeler için getirilen zorunlu devam uygulamasına rağmen arzu edilen verim alınamamış,²⁸⁶ ülke genelindeki idadilerde olduğu gibi Bursa Mülki İdadisinde de özellikle sanat ve ticaret şubesine rağbet gösterilmemiştir.²⁸⁷ Neticede yeni bir düzenleme yapılarak idadilerin ziraat, sanat ve ticaret şubeleri diğer derslerle birleştirilmiştir Bu karar Bursa Mülki İdadisini de etkilemiş, Maarif Nezareti Bursa Maarif İdaresine, programların tekrar tadil olduğu ve bu şubelerin derslerinin idadi dersleriyle birleştirildiğini iletmiştir.²⁸⁸ Böylece Bursa Mülki İdadisinin ziraat, sanat ve ticaret şubeleri yaklaşık bir yıl eğitim-öğretime devam edebilmiştir. Belirli bir plan ve düşünce doğrultusunda gerçekleştirilen bu adım kısa süreli uygulanmış ve akabinde yatılı idadilerin öğrenim süresi tekrar eski haline yani yedi

²⁸⁶ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 257.

²⁸⁷ BOA., MF. MKT., 805/45, 15 B 1322/25 Eylül 1904.

²⁸⁸ BOA., MF. MKT., 805/751, 15 B 1322/25 Eylül 1904; BOA., MF. MKT. 805/49, 15 B 1322/ 25 Eylül 1904.

yıla indirilerek, meslek şubelerinde görevli olan muallimler de eski görev yerlerine dönmüşlerdir.²⁸⁹

II. Abdülhamid döneminin sonlarına gelindiğinde yatılı kısmı yedi, gündüzlü kısmı beş yıldan oluşan ve aynı zamanda üç yıllık rüşdiye kısmını da içerisine alan Bursa mülki idadesinin son ders programı kısımlara göre şu şekilde tasnif edilmiştir:²⁹⁰

Bursa Mülki İdadisinin Kısımlara Göre Ders Programı

Yatılı İdadi Kısmı	Gündüzlü İdadi Kısmı	Rüşdiye Kısmı
Altıncı ve Yedinci Yıllarda	Dördüncü ve Beşinci Yıllarda	Birinci, İkinci ve Üçüncü Yıllarda
Ulum-ı Diniye, Ahlak	Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniye	Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniye
Edebiyat, Kitabet-i Resmîye	Türkçe, Ahlâk	Türkçe, Ahlâk
Arabi, Fransızca	Arabi, Farişi	Arabi, Farişi
Kavanin, Usul-i Defteri	Fransızca, Hesap	Fransızca, Hesap
Cebir, Müsellelat	Kitabet, Hendese	Hendese, Coğrafya
Hendese, Kozmografya	Coğrafya, Tarih	Tarih, Hüsn-i Hatt
Mihanik, Fizik	Ziraat, Hüsn-i Hatt	Resim
Kimya, Mevalid		
Hıfzıssıhha, Coğrafya		
Tarih, İlm-i Servet		
Hüsn-i Hatt, Resim		

II. Abdülhamid dönemi Bursa Mülki İdadisinin idari ve öğretim kadrosu ile dersleri hakkında genel bir bilgilendirme yapıldıktan sonra bu derslerin gün içerisinde nasıl işlendiği ve mektepte talebenin bir gününün nasıl geçtiği üzerinde durmak gerekir. Öncelikle mülki idadının ilk yıllarında derslerin günlük durumu ve işlenişi hakkında herhangi bir bilgi edinilememiştir.²⁹¹ İdadi, yatılı ve yedi yıllık hale gelmeden önce derslerin günlük durumu hakkında ilk bilgiye 1891 tarihli arşiv belgesinden ulaşılmaktadır. Buna göre Bursa'daki mülki idadının ilk yıllarında günde üç ders işlenmektedir. Ancak idadi programlarında bütünlük sağlanmak istenmiş ve İstanbul'daki idadilerde günde dört ders işlendiğinden hareketle aynı durumun

²⁸⁹ H.V.S. 1324, s. 588; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 258.

²⁹⁰ H.V.S. 1325, s. 330.

²⁹¹ Kaplan, *a.g.e.*, s. 80.

vilayetlerde de uygulanması gerektiği Maarif Nezareti tarafından bildirilmiştir. Bunun üzerine Bursa Mülki İdadisinde de günde dört ders işlenmeye başlamıştır.²⁹²

Mülki idadide talebelerin bir günlük programı ve bu program içerisinde ders saatleri, talebelerin çalışma durumları ve vakitlerini nasıl geçirdikleri ile ilgili bilgilere ise Mahmud Cevad’ın eserinden ulaşılabilmektedir.²⁹³ Burada ülkedeki leyli idadi talebesinin mektepteki bir günü şöyle tasnif edilmiştir:

Mülki İdadide Talebenin Bir Günü

Süre	Program
2 saat	Müzâkere (giyinme ve yıkanma bu zamana dâhildir. Kısa günlerde bir buçuk saat)
30 dk.	Teneffüs ve süt (nehari talebe bu teneffüs esnasında toplanacak ve yoklama edilecektir)
1 saat	Birinci ders
30 dk.	Teneffüs
1 saat	İkinci ders
1 saat 30 dk.	Namaz ve taam ²⁹⁴ ve teneffüs
1 saat	Üçüncü ders
30 dk.	Teneffüs
1 saat	Dördüncü ders
30 dk.	Namaz ve teneffüs (nehari talebe hanelerine avdet ettirilir)
1 saat 30 dk.	Müzâkere
1 saat 15 dk.	Namaz ve taam ve teneffüs
2 saat	Gece müzâkeresi (gecelerin uzunluğunda üç saattir. Bundan sonra yatsı namazı kılınıp yatakhaneye gidilecektir)

Mahmud Cevad, bu tabloyu 1892-1893 yılları arasındaki gelişmeler içerisinde göstermiştir.²⁹⁵ Ayrıca daha önce bahsedilen 1891 tarihli arşiv belgesi de bununla örtüşmektedir. Bu nedenle tablodaki programın idadilerin leyliye dönüştürüldüğü tarih sonrası uygulandığı ve aynı durumun Bursa Mülki İdadisi için de geçerli olduğu söylenebilir. Yine tabloyla ilgili açıklamada bulunan Mahmud Cevad, talebenin mevsime göre öğleden beş veya altı saat önce

²⁹² BOA., MF. MKT., 128/16, 16 N 1308/25 Nisan 1891.

²⁹³ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 366, 367.

²⁹⁴ Taam: Yemek, aş, yemek yeme. <http://lugatim.com/s/taam>.

²⁹⁵ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 307.

yataktan kaldırılarak yarım saat içerisinde giyinip yıkandıktan sonra mütâlaahaneye indirildiğini ifade etmiştir.²⁹⁶ Tabloda görüldüğü gibi leyli idadide bir öğrenci günde dört saat derse girmekte ve dört kez de teneffüse çıkmaktadır. Yine teneffüsler namaz saatiyle birlikte değerlendirilmiş, nehari kısımda olanlar günün sonunda evlerine gönderilmiştir. Geceleri müzakere yapılması, mektebin leyli kısmının bir özelliği olup, eğitim-öğretim faaliyetlerinin akşam da devam ettiğini gösterir. Programda namaz hususu dikkati çeken bir başka durumdur. Dönemin eğitim politikalarında din eğitimi ve dini hassasiyet öne çıkmış²⁹⁷ hatta görüldüğü gibi idadilerde imam kadrosu dahi oluşturulmuştur. Programda belirtilmesiyle namazın, idadi talebesinin gündelik hayatında yer aldığı dikkati çekmektedir.

İdadideki dersler çeşitli materyal ve araçlarla desteklenmiş, Maarif Nezareti, Bursa Mülki İdadisinin bu konudaki taleplerini karşılamaya çalışmıştır. Örneğin eğitim-öğretimde kullanılmak üzere farklı yıllar içerisinde fen dersleriyle ilgili Avrupa'dan çeşitli alat ve edevat getirilmiştir.²⁹⁸ Bu gelen araç gereçlerin öğretim faaliyetlerine mükemmel katkı sağlayacağı basın yoluyla da duyurulmuştur.²⁹⁹ Yine coğrafya ve tarih derslerinde kullanılmak üzere Fransızca altı büyük kıta haritası ve Avrupa-yı Osmani ile Asya-yı Osmani haritalarından mektep müdürlüğüne gönderilmiştir.³⁰⁰ İdadideki harita ihtiyacı ve talebi zaman zaman devam etmiş, Maarif Nezareti, istenilen haritalardan mevcudu bulunanları gönderip diğerlerinin sonradan gönderileceğini belirtmiştir.³⁰¹

İdadi müfredatı yıllar içerisinde değerlendirildiğinde beden eğitimi ve sporla ilgili derslerin olmadığı görülür. Nitekim bu eksiklik

²⁹⁶ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 366.

²⁹⁷ Ahmet Vurgun, *II. Abdülhamid Dönemi İlköğretimde Ahlâk Eğitimi ve Rehnüma-yı Ahlâk*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 41.

²⁹⁸ H.V.S. 1307-1308, s. 246; BOA., MF. MKT., 125/3, 01 C 1308/12 Ocak 1891.

²⁹⁹ Bursa, 2, 6 R 1308/19 Kasım 1890.

³⁰⁰ BOA., MF. MKT., 120/70, 23 M 1308/8 Eylül 1890; BOA., MF.MKT., 127/45, 13 S 1308/28 Eylül 1890.

³⁰¹ BOA., MF. MKT., 648/35, 25 R 1320/1 Ağustos 1902.

fark edilmiş ve ülkedeki bütün leyli idadilerde jimnastik dersi yapılması konusunda bir irade çıkmıştır. Bunun üzerine Bursa Maarif Müdürlüğü ve idadi müdürlüğü nezarete yazdığı yazıda bu konuda uzman bir muallim tayini, alat ve edevatın tedariki ve jimnastik mahalli ve de bu dersin müfredatı konusunda yardımcı olunmasını istemiştir.³⁰² Ancak bu yazışmaya rağmen jimnastik dersi müfredata dahil edilememiştir.

İdadi programındaki derslerin, talebeleri düşünsel açıdan, siyasi ve sosyal hareketler bağlamında etkilediği görülür. Bu derslerin başını ise tarih çekmiştir. İdadinin leyli, nehari ve rüşdi bütün kısımlarının programında tarih dersi yer almıştır. Tarih dersinin talebe üzerindeki bu etkilerini dönemin yatılı talebelerinden Yahya Sezai Efendi şöyle ifade etmiştir “*Mektebin son sınıfında umumi tarih ve Osmanlı tarihi okuyor, zamanın siyasetine, devlet ve hükümet idaresine akıl erdirmeye çalışıyorduk. Umumi tarih okudukça devlet idaresinin kaç türlü olduğunu, hür idarenin ne demek olduğunu öğreniyorduk. Gerçi bize bunları yazan tafsilatlı tarihler okutmazlar ve kısaltılmış tarih okuturlardı. Ama biz saklı olarak yasak olan tarihleri ve edebi eserleri okumaya çok hevesli idik.*”³⁰³

İdadi müfredatındaki bazı derslerin yerel dinamikler ve sosyo-ekonomik açıdan da etkisi olmuştur. Örneğin Fransızca dersi bu bağlamda değerlendirilebilir; çünkü bu ders Bursa için ayrı bir önem ifade etmektedir. Keza ipekçilik gelirleri ve Fransız sermayesinin şehirdeki etkisi dikkate alındığında Bursalı gençlerin iş bulmalarında Fransızcanın önemi ortaya çıkmaktadır.³⁰⁴ Bu durum ders programlarının hazırlanıp uygulanmasında farklı etkenlerin bir araya geldiğini gösterdiği gibi Bursa Mülki İdadisinin yereldeki önemini de artıran bir faktör olmuştur.

³⁰² BOA., MF. MKT., 818/44, 8 L 1322/16 Aralık 1904.

³⁰³ Yahya Sezai Uzay, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sancılı Yıllar* (Der. Lale Uzay Akalın), Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 51.

³⁰⁴ Kumaş, “Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Kuruluşu ve Faaliyetleri”, s.145.

Okula Kayıt Süreci

Bursa Mülki İdadisinde eğitim-öğretim faaliyetleri planlı ve programlı olarak yapılmak istenmiştir. Bunun da esasını öğrencilerin okula giriş süreci oluşturmuştur. Bu bağlamda idadiye öğrenci seçilmesi ve kabulü konusunda birtakım esaslar bulunmakta olup bu esaslar ile ilgili ayrıntılı bilgilere tevzi-i mükâfat cetvelinden ulaşılmaktadır.³⁰⁵ Bu esaslar, maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

-Bursa Mülki İdadisi, beşi idadi ve ikisi âli olmak üzere yedi sınıftan oluşmaktadır. Mektebin ilk iki yılında rüşdiye öğretimi yapıldığından, mektebe gelmek isteyen talebelerden idadi diplomasına sahip olanlar altıncı yıla, rüşdiye diplomasına sahip olanlar üçüncü yıla, ibtidai diplomasına sahip olanlar da birinci yıla kabul edilecektir. Gayrimüslimlerden özel eğitim alanlar, imtihanla hak ettikleri sınıfa kabul olunacaktır.

-Mektebe gelmek isteyen talebe memleket tabibinden sağlık ve aşı belgesini, mezun olduğu mektebin şahadetnamesini getirmelidir. Ayrıca birinci sınıfa başlayacaklar 11-15 yaş aralığı içerisinde olmalıdır.

-Ücretsiz alınacak leyli talebe miktarı, mektebin leyli kısmının yarısı kadar olacaktır. Ücretsiz talebe miktarı bu sınırı aşamaz.

-Öğretim ücreti istisnasız 12 Osmanlı lirasıdır. Ücretli talebe başlangıçta 4 lira verecek akabinde kalan ücreti üç ay veya altı ay sonra ödeyecektir.

-Bir taksiti ödeyen talebe taksit süresi dolmadan mektebi terk eder veya nehari kısmına geçerse vermiş olduğu taksitten iade alamaz. Talebeden alınacak ücret maarif sandığına teslim edilir, karşılığında maarif müdürü ve muhasebe memuru tarafından koçanlı makbuz verilir.

³⁰⁵ *Hüdavendigâr Vilayeti Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli*, Sene-i tedrisiye 1310-1311, s. 4, 5.

-Mektebe talebe kabul zamanı ile leyli talebe miktarı iki ay önce vilayet gazeteleri ile vilayet tarafından resmi yazı ile yerleşim yerlerine bildirilecektir.

-Ücretsiz olarak mektebe girmek isteyen talebe bulunduğu yerdeki hükümet temsilciliğine başvuracak akabinde bu talebenin ihtiyaç sahibi olup olmadığı, ailesinin maddi durumu tespit edilip araştırılıp tasdik edildikten sonra dilekçesini maarif idaresine onaylatacaktır. Eğer ücretsiz mektebe giren talebenin maddi durumu düzelirse bu talebe için ücret hakkı doğacaktır. Bunun tersi olarak durumu bozulan ücretli öğrenciden de ücret alınmayacaktır.

-Mektep ücretini ödeyemeyecek derecede fakir olduğunu kanıtlayamayan talebe ücretsiz kabul edilemeyecektir.

-Mektebe ücretsiz kabul edilecek talebenin zeki ve hali hareketleri gözetilmekle birlikte her kaza ahalisinden olmasına dikkat edilecektir.

-Ücretsiz olarak müracaat edenlerin sayısı o yıl açık olan yerlerden fazla ise bir imtihan düzenlenecektir. Bu imtihan müdür ve muallimlerden oluşan bir komisyon tarafından yapılacaktır. Maarif müdürünün tezkeresi olmadan mektep müdürü ücretli ücretsiz hiçbir talebeyi leyli olarak kabul edemez.

-Talebeler leyliiden nehariye ve nehari kısmından leyli kısmına yalnız bir kere geçebilecektir. Dersler başladıktan 15 gün sonra mektebe yeniden talebe kabul olunmaz.

Bu maddelerden hareketle mektebe talebe kabulü süreci basın yoluyla da duyurulmuştur. Buna göre mektebin 1894-1895 ders yılı için ağustosun 15. günü olan pazartesi açıldığı, leyli talebenin birinci taksit olan 4 lirayı yatırarak mektebe başlaması, yeni kaydolmak isteyenlerin de ibtidai veya rüşdiye şahadetnameleriyle aşı şahadetnamesini yanında bulundurarak eylül başına kadar mektep idaresine müracaat etmeleri gerektiği ilan edilmiştir. Şahadetnameleri

yoksa kendilerini ilgilendiren sınıf ve bölümlerden sınav yapılarak buna göre ilgili bölüm veya sınıflara girme hakkı verilmiştir.³⁰⁶

Dönemin talebelerinden Yahya Sezai Efendi hatıratında, idadiye kayıt sürecinden de bahsetmiştir. Yatılı olarak mektebe gitmek isteyen Yahya Sezai Efendi, kayıt zamanı geçip ders zamanı yaklaştığı sırada Bursa'ya gidip mektebi bulmuş ve akabinde yaşanan gelişmeleri şöyle anlatmıştır: “*Maarif müdürü Süleymanpaşazade Sami Beydi. Mektebin müdürü Ziya Beydi. Şahadetnamemi gördüler her dersim numaralı idi. İkinci müdür Müfid Bey ile fizik muallimi Abdülfeyyaz Tevfik Bey beni derslerden yoklama ettiler. Beğenmiş olmalılar ki çok iyi çok iyi dediler. Hatta maarif müdürlüğü taksit yatırma muamelem o gün tamamlanmadığı halde beni o gece mektepte alıkoydu. Mektebe gece yatılı girdim. Ben o gün Bursa mülkiye idadisinin dördüncü sınıf talebesinden 13 numaralı Yahya Sezai Efendi olmuştum. Bütün kitaplarıma ve defterlerimin kaplarına bunu yazmıştım. O zaman mektepte gece yatılı olanlardan ücret olarak 12 Osmanlı altını alırlardı ve üç taksitle verilirdi. Artık mektebe girdiğime tamamıyla emin idim. Ertesi gün hemen pederime dört beş sayfalık uzun bir mektup yazdım. Mektebin ne kadar büyük olduğunu muallimleri, müdürler, gece yatakhanelerini, mektep sıralarını, bahçeyi, yemekhaneyi, yemekleri her şeyi bütün tafsilatıyla yazıyordum.*”³⁰⁷

Mülki idadiye kayıt sürecinde, yukarıda belirlenen esasların yanı sıra dönemin eğitim politikasının yansımaları da olmuştur. Bu politikanın esasını; Osmanlı sınırları dışından, daha önce Osmanlı sınırları içerisinde yer alan bölgelerden, durumu tartışmalı olan stratejik bölgelerden, Türk dünyası ve Müslüman topluluklardan birçok talebenin getirilerek İstanbul ve çeşitli vilayetlerdeki idadi ve yüksekokullarda öğrenim görmesi oluşturur.³⁰⁸ Nitekim Bursa Mülki

³⁰⁶ Hüdavendigar, 1604, 27 S 1312/ 30 Ağustos 1894.

³⁰⁷ Uzay, a.g.e., s. 38-39.

³⁰⁸ Vurgun, *Maarifperver Sultan*, s. 25; Vahdettin Engin-Ahmet Vurgun, “19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlılık-Türkçülük Algısı ve 19. Yüzyılın Başlarında Modernleşme Çabası”, *TÜRKLER Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar*, Arvana Yayınları, İstanbul 2014, s. 187.

İdadisine Hüdavendigâr Vilayeti dışından gelip kaydı yapılan öğrencilerin geldiği yerlere bakıldığında bunların bir kısmının, dönemin politikaları için önem arz eden bu yerlerden geldikleri görülür. Bosna-Hersek, Bulgaristan, Şarki Rumeli, Girit gibi yerler, devletin bağıını korumak ve sürdürmek istediği bölgelerdir. Bunların dışında Rusya Türklerinin kabulü de bu politikanın bariz bir örneğini oluşturur. Böylece Bursa Mülki İdadisi dönemin eğitim politikalarının uygulandığı bir örnek okul olarak yerini almıştır.

Bu politikanın yansımaları ve Bursa Mülki İdadisine öğrenci kabulüyle ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin Kafkasya muhacirlerinden Govimze, mülki idadide öğrencilik yapmaktadır. Yatılı kısma nakledilinceye kadar masrafları için mahalli belediye tarafından kendisine 30 kuruş maaş verilmesi uygun görülmüştür.³⁰⁹ Burada iki husus dikkati çeker; birincisi dönemin eğitim politikası doğrultusunda Kafkasyalı Govimze Bursa Mülki İdadisinde eğitim görmektedir. İkincisi ise mahalli belediyenin eğitim konusunda verdiği destektir. Bir nevi yakın zamanda kadar devam eden belediye bursu sisteminin burada bir asır önce uygulandığı görülmektedir. Bir başka örnek ise Bosna-Hersek’ten gelen öğrencilerdir. Her yıl Bosna-Hersek ahalisi Müslüman çocuklarından uygun miktarda olanının İstanbul ve taşradaki mekteplere kabul edilmeleri gerektiği irade gereğidir. Bu nedenle Bosna-Hersek ahalisi çocuklarından İsmail bin Mustafa, Hasan bin Salih, Ömer bin Zülfikar’ın Bursa Mülki İdadisine kaydedilmeleri ve tahsillerinin ikmali için, 2100 yiyecek-içecek için, 1200 de elbise için olmak üzere toplam 3300 kuruş bütçeye ilave edilmiştir.³¹⁰ Burada da dönemin eğitim politikasının bariz yansıması görülmektedir. Nitekim önemli görülen bölgedeki Müslüman ahalinin çocuklarının merkez ve taşradaki okullarda eğitim görmeleri teşvik edilmiştir. Yani bu da eğitimle tahkim politikasının bir tezahürü olmuştur. Bu politika doğrultusunda öğrencilerin geldiği bir başka bölge ise Bulgaristan ve Şarki Rumeli’dir. 1902 yılında Bulgaristan ve

³⁰⁹ BOA., BEO, 73/5454, 28 S 1310/21 Eylül 1892.

³¹⁰ BOA., MF. MKT., 888/58, 15 S 1323/21 Nisan 1905.

Şarki Rumeli’den gelen Ahmet Şevket Efendi (Varna), Ömer Efendi (Ziştovi), Hayri Efendi (Aydos), Hakkı Efendi (Eski Zağra), Osman Efendi (Kızanlık) Bursa Mülki İdadisine kaydedilmiştir.³¹¹ Dönemin sonlarına gelindiğinde bile bu uygulamanın devam ettiği görülür. Örneğin Şarki Rumeli etfalinden olan Mehmet Kemal Efendi ve Ömer Efendi Bursa Mülki İdadisine kaydedilmiştir. Tabi bu çocukların mektepten şahadetname alan Bursa ahalisinden beş çocuğun ikisinin yerine kaydedildiklerini de eklemek gerekir. Bu çocukların masrafları diğerleri gibi nezaret bütçesinden karşılanmıştır.³¹²

Bahsedilen politikanın yansımasının olduğu bir başka yer ise Girit’tir. 1898’de Girit’ten Bursa’ya gelen Hanyalı Ahmet b. Cemal, Seyyid b. Abdullah, Mustafa b. Demir ve Kandiyeli İbrahim b. Ahmet adlı çocuklar ıslahhanede kalmışlar ve ibtidai dersleri tahsil ederek idadının birinci sınıfına devam edecek derecede oldukları anlaşılmıştır. Bu çocukların geceleri yine ıslahhanede kalmak üzere nehari olarak Bursa İdadisine eğitime devam etmeleri uygun görülmüştür.³¹³ Kısa bir süre sonra Girit’ten gelen beş öğrenci daha mülki idadiye ücretsiz olarak kaydedilmiştir.³¹⁴

Bu gibi örnekler dışında stratejik olarak önem arz eden toplulukların çocuklarının okullara kaydedilmesinde de kolaylık gösterilmiştir. Örneğin Aziziye kazası Kabartay kabilesi reisi Hasan Bey’in yeğenleri olan ve yüksek dereceyle rüşdiyeyi bitiren Celal ve Cemal Beylerin Bursa’da akrabaları da olması hasebiyle idadiye leyli ve meccanen kaydedilme isteği kabul edilmiştir.³¹⁵ Burada esas dikkati çeken, arşiv belgesinde de vurgulandığı gibi Çerkes aşiretlerinin taltif ve maarif yoluyla vayedar edilmeye çalışılmasıdır. Bu da dönemin eğitim politikalarının özelliklerinden birisi gösterir.

³¹¹ BOA., MF. MKT., 648/21, 24 R 1320/31 Temmuz 1902.

³¹² BOA., MF. MKT., 1023/40, 25 N 1325/1 Kasım 1907.

³¹³ BOA., MF. MKT., 410/15, 20 Ra 1316/8 Ağustos 1898.

³¹⁴ BOA., MF. MKT., 413/59, 16 R 1316/3 Eylül 1898.

³¹⁵ BOA., MF. MKT., 747/64, 14 S 1321/12 Mayıs 1903.

Bursa’daki mülki idadiye yabancı devlet tebaasından olan öğrenciler de kayıt yaptırmıştır. Örneğin Almanya Devleti tebaasından Dr. Helesman’ın iki oğlu, idadiye nehari olarak müracaat etmiştir. Ancak yabancı devlet tebaasından olan bu çocukların mektebe kabul edilmesi konusunda tereddüt yaşanmış, idadi talimatında bir açıklık olmadığı fark edilmiştir. Bunun üzerine uygulamaya bakılarak Avrupa’daki okullara Osmanlı tebaası çocukların kabul edildiği ve benzer olayın Selanik’te yaşanıp başvuran talebenin kabul edildiği dikkate alınmıştır. Böylece Dr. Helesman’ın iki çocuğunun leyli kısmına ücretle ve nehari kısmına da meccanen kayıt ve kabul edilmeleri uygun görülmüştür.³¹⁶ Gayrimüslim okulları hatta yabancı okullar da mevcut olduğu halde Dr. Helesman’ın çocuklarını Bursa İdadisine kaydettirmek istemesi, okulun eğitim-öğretim kalitesi hakkında fikir vermekte ve yabancılara da cazip geldiğini göstermektedir.

Mülki idadi leyli hale geldikten sonra okula olan ilgi artmaya başlamıştır. Özellikle ücretsiz leyli öğrenci sayısının artacağından hareketle bu sayının kaç olması gerektiği sorusu gündeme gelmiş ve Maarif Nezaretine bu durum sorulmuştur. Nezaret de idadiye, öğrenci kabul edilirken idadiler talimatnamesine göre hareket edilmesi gerektiğini, Bursa’daki idadinin 100 leyli öğrenci kapasiteli olduğunu ve bunun yarısının ücretsiz olması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca ücretsiz talebe alınırken fukara çocukları olmasına dikkat edilmesini istemiştir. Yine ücretsiz talebe alınırken ihtiyatlı davranılmasına ve ücretli teminine gayret edilmesi gereğine vurgu yapılmıştır.³¹⁷ Buradan hareketle okulun yatılı kısmının yarısının ücretsiz talebeye ayrıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu da belli şartlar çerçevesinde olacaktır. Ayrıca Maarif Nezaretinin bütçe hassasiyetinden olsa gerek bu hak saklı kalmak kaydıyla ücretli kısmının teminine öncelik vermek istediği görülür.

³¹⁶ BOA., MF. MKT., 184/48, 03 R 1311/14 Ekim 1893.

³¹⁷ BOA., MF. MKT., 182/82, 19 Ra 1311/30 Eylül 1893.

Bir süre sonra mülki idadının leyli kısmındaki ücretsiz oranı düşürülmüş ve sayı 35'e indirilmiştir. Mektebe ücretsiz olarak kaydolmak isteyen öğrenci sayısında yaşanan artış nedeniyle tekrar Maarif Nezaretine başvurularak bu sayının 50'ye çıkartılması ve masraflar için de ek bütçe talebinde bulunulmuştur. Maarif Nezaretinden Hüdavendigar Vilayetine verilen cevapta ise önceden toplam öğrencinin yarısı kadar öğrenci leyli ve ücretsiz talebe alınırken idadi mektepleri için yapılan 1313 tarihli düzenleme neticesinde ücretsiz öğrencinin üçte bir olarak alınması gerektiği ve bütçelerin buna göre düzenlendiği belirtilmiştir. Bu nedenle Bursa Mülki İdadisinin talebi uygun görülmemiştir.³¹⁸ Bu karar doğrultusunda leyli kısma vilayet genelinden başvuru yapan altı öğrenci mektebe kaydedilmiş olup bu isimler şunlardır: “*Kütahya idare meclisinin emirnamesiyle müracaat eden Lütü Efendi, Vilayet idare meclisinin emirnamesiyle müracaat eden Münir Efendi, Maarif Nezaretinin emirnamesiyle müracaat eden Nail Efendi, Ertuğrul idare meclisinin mazbatasıyla müracaat eden Mehmet Efendi, Mudanya idare meclisinin mazbatasıyla müracaat eden Mehmet Efendi, Sandıklı idare meclisinin mazbatasıyla müracaat eden Hüseyin Efendi.*” Bu isimlere bakıldığında yatılı kısma müracaat edenlerin Hüdavendigar Vilayetine bağlı sancak ve kazalardan olduğu görülmektedir. Keza idadilerin yatılıya çevrilmesinde merkeze bağlı sancak ve kazalardan gelecek öğrencilerin durumu göz önünde tutulmuştur. Bu hassasiyetin Bursa Mülki İdadisinde uygulandığı buradan anlaşılmaktadır.

Bursa Mülki İdadisine ücretsiz kaydedilen talebelerin fukara olması kuralında hassasiyet gösterildiği ve herhangi bir kimseye ayrıcalık tanınmadığı görülür. Örneğin Bilecik Mevlevihanesi şeyhinin oğlu Selahaddin Efendi'nin Bilecik'te rüşdiyeyi bitirdikten sonra Bursa Mülki İdadisine leyli ve ücretsiz kabulü konusunda Ertuğrul Sancağı Meclisi talepte bulunmuştur. Ancak Maarif Nezareti,

³¹⁸ BOA., MF. MKT., 476/20, 1 B 1317/5 Kasım 1899.

idadiler talimatnamesinin 52. maddesi uyarınca ücretsiz kaydedilecek talebenin fukara olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Ayrıca mektep idaresi de ücretsiz öğrenciye ayrılmış boş yer olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Bilecik’ten gelen istek kabul edilmemiştir.³¹⁹

Okulun Öğrenci Sayısı

Mülki idadının öğrenci sayısı ile ilgili derli toplu bilgilere vilayet salnamelerinden ulaşılmaktadır. Buna göre aşağıdaki tabloda H.1303 (1886) ve H.1324 (1906) yılları arasında mülki idadideki öğrenim gören öğrenci sayısı verilmiştir.³²⁰

Bursa Mülki İdadisi Öğrencileri

Yıl	Sayı	Toplam
1303 (1886)	Birinci sene: 129 İkinci sene: 18	147
1306 (1889)	Birinci sınıf: 20 İkinci sınıf: 21 Üçüncü sınıf: 16 Dördüncü sınıf: 5	62
1311 (1893)	Leyli: 80 Nehari: 120	200
1312 (1894)	Leyli: 76 Nehari: 120	196
1313 (1895)	Leyli: 76 Nehari: 120	196
1314 (1896)	Leyli: 89 Nehari: 126	215
1315 (1897)	Leyli: 79 Nehari: 115	194
1316 (1898)	Leyli: 79 Nehari: 144	223
1317 (1899)	Leyli: 79 Nehari: 144	223
1318 (1900)	Leyli: 80 (ücretli) Leyli: 43 (ücretsiz) Nehari: 280	403
1319 (1901)	Leyli: 84 (ücretli) Leyli: 37 (ücretsiz) Nehari: 285	406
1320 (1902)	Leyli: 84 (ücretli) Leyli: 37 (ücretsiz) Nehari: 285	406

³¹⁹ BOA., MF. MKT., 746/3, 09 S 1321/7 Mayıs 1903.

³²⁰ H.V.S. 1303, s. 30; H.V.S. 1306, s. 66; H.V.S. 1306-1307, s. 71; H.V.S. 1311, s. 112; H.V.S. 1312, s. 130; H.V.S. 1313, s. 174; H.V.S. 1314, s. 413; H.V.S. 1315, s. 54; H.V.S. 1316, s. 72; H.V.S. 1317, s. 77; H.V.S. 1318, s. 77; H.V.S. 1319, s. 78; H.V.S. 1320, s. 78; H.V.S. 1321, s. 87; H.V.S. 1324, s. 589; H.V.S. 1325, s. 330.

1321 (1903)	Leyli: 84 (ücretli) Leyli: 41 (ücretsiz) Nehari: 210	335
1322 (1904)	Leyli: 151 Nehari: 255	406
1324 (1906)	Leyli: 140 Nehari: 302	442

Yukarıdaki tablodan hareketle, mülki idadının ilk olarak 1303 (1886) yılında iki sınıftan, 1306 (1889) yılına gelindiğinde ise dört sınıftan oluştuğu görülmektedir. Okulun leyli öğrenci sayısı da 1311 (1893) yılından itibaren takip edilebilmektedir. Bu tarihten itibaren okuldaki öğrenci sayısı leyli ve nehari olarak iki kısım halinde sunulmuş, daha sonra leyli öğrencinin sayıları ücretli ve ücretsiz olarak ayrıca verilmiştir. Başlangıçta okulun leyli öğrenci kapasitesinin 100 olduğu yukarıda belirtilmişti. Ancak 1318 (1900) yılından itibaren leyli öğrenci sayısı 123’e, daha sonra 140’a kadar çıkmıştır. Bu da okulun leyli kapasitesinin artırıldığını göstermektedir. İlk döneminde 147 öğrencinin öğrenim gördüğü mülki idadide, sayıda bazen azalmalar olmakla birlikte zaman içinde büyük artış yaşandığı ve dönemin sonlarında öğrenci sayısının 442’ye yükseldiği görülmektedir. Bu rakam, Bursa Mülki İdadisine olan ilgi ve talebi göstermektedir.

Okulda İmtihanlar

Bursa Mülki İdadisinde gerçekleştirilen imtihanlar ve sınıf geçme ile ilgili ilgili ayrıntılı bilgilere tevzi-i mükâfat cetvelinden ulaşılmaktadır. Buna göre idadideki imtihanlar şu kurallar ışığında uygulanmıştır:³²¹

-Her sene derslerin tatilini müteakiben genel imtihan ve sene ortasında da bir hususi imtihan gerçekleştirilecektir. İmtihan günleri ile imtihanlar için gelen mümeyyizler maarif müdürü tarafından belirlenecektir. Vilayet merkezi idadilerindeki imtihanlar maarif

³²¹ *Hüdavendigar Vilayeti Mekteb-i İdadî-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli*, 1311, s. 8.

müdürü, liva idadilerinin imtihanları ise idadi müdürleri gözetiminde icra olunur.

-İmtihanalarda numaraların dereceleri şu şekilde ayrılmıştır: On ve dokuz aliyyü'l-âlâ, sekiz âlâ, yedi karib-i âlâ, altı vasat, beş karib-i vasat, dört ve üç zayıf ve bundan aşağı sıfır sayılır.

-Sınıf geçmek için her dersten beşer numara almak ve ve üss-i mizan olarak tam numaralar toplamının yarısını geçmek lazımdır. Üss-i mizanı doldurup bilâkis bir dersten beşten aşağı numara alanlar, sene başında 15 gün içerisinde o dersten tekrar imtihan yapılır.

-Leyli ve nehari talebeden belirlenmiş günlerde imtihanalara gelmeyenlere imtihandan dönmüş nazarıyla bakılacaktır. Ancak imtihan günü mektebe gelmeyecek derecede hastalık gibi manisi olanlar mazur sayılacaktır. Mazeretini ispat edemeyenler o imtihandan döndürülür. Övrünün de sayılması için mektebe o gün veya ertesi gün yazılı olarak bilgi vermek zorundadır.

-Övrü kabul edilen talebeler, hazır bulunmadıkları imtihanları sene başında dersler başladıktan 15 gün içerisinde tamamlamak zorundadır. Yoksa bir üst sınıfa geçemeyeceklerdir. Yine imtihanlarda kazanılan numaralar, derslere göre taksim edilerek numaralandırılır ve diplomada derecesi olarak belirlenir.

-Bütün talebelere mektep idaresinin tutacağı sicil-i vukuat üzerine sene sonunda ayrıca ahlâk hal ve hareket numarası verilir. Ders döneminde beşten fazla devamsızlık yapanlar imtihana kabul olunmaz.

Bu şekilde belirli bir sistem içerisinde gerçekleştirilen imtihanlar, basın üzerinden de Bursa kamuoyuna duyurulmuştur: *“Bursa mekteb-i idadi ve rüşdi-i askeriyesi imtihan hususiyelerine bu Cuma ertesi günü bed’ edileceği gibi temmuz ibtidasında mekteb-i*

*idadi mülkiyenin de imtihan umumiyelerine mübaşeret olunacağı istihbar olunmuştur.*³²²,

Ders dönemi sonunda başarısız olan öğrencilere bir üst sınıfa geçmeleri için fırsat da tanınmıştır. Bu da ikmale kalan öğrenciler ayrı bir imtihan yapılması ile gerçekleştirilmiştir. Maarif Nezaretince alınan karar gereği, ikmale kalan öğrencilere, okulda oluşturulacak komisyon huzurunda imtihan yapılacağı, eğer komisyon oluşmayacaksa her dersin imtihanının hocası tarafından yalnız olarak yapılacağı bildirilmiştir.³²³

Okulda Disiplin, Ödül ve Ceza

Mülki idadide gerçekleştirilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin bir ayağını disiplin ile ödül ve ceza oluşturmaktadır. Bu faaliyetler ile ilgili bilgilere de tevzi-i mükâfat cetvelinden ulaşılabilmektedir.³²⁴

-Derslerine devam eden ve güzel ahlâkla hareket eden talebeye aferin, tahsin ve imtiyaz namıyla üç çeşit mükâfat verilir. Bunlar yazılı olup üzerine talebenin ismi ve hangi dersten aldığı yazılacak ve müdür ya da müdür muavini tarafından imzalanacaktır.

-Bir tahsin varakası dört aferine, bir imtiyaz varakası iki tahsin yerine geçmektedir. Beş imtiyaz varakası kazanan talebe bunları mektebe bırakırsa kendisine bunun karşılığında bir kitap verilir.

-Mektebe devamsızlık eden ve derslerinde gayretsizlik gösteren, mektep içinde ve dışında edep ve düzene aykırı hareket eden ve ahlâksızlığı görülen talebe hakkında amirleri tarafından verilen tenbih ve tekdirden başka altı çeşit ceza bulunmaktadır. Bunlardan birincisi nişâne-i tevbîh, ikincisi tevkif, üçüncüsü izinsizlik, dördüncüsü tekdird-i alenî, beşincisi ihrâc-ı muvakkat, altıncısı ihrâc-ı kâti cezalarıdır.

³²² Bursa, 128, 26 Z 1310/11 Temmuz 1893.

³²³ BOA., MF. MKT., 1082/8, 21 L 1326/16 Kasım 1908.

³²⁴ *Hüdavendigar Vilayeti Mekteb-i İdadî-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli*, 1311, s. 6

-Talebeler hakkında ceza ve ödül uygulaması yalnızca mektep müdürüne aittir.

Ceza almayan talebelerin ise ödül yoluyla teşvik edildiği görülür. Örneğin 1895-1896 ders yılında hiçbir ceza almayarak idare ve muallimlerin takdirini kazanan talebelerin isimleri iftihar levhasına geçmiştir.³²⁵

1895-1896 Ders Yılında İftihar Öğrencileri

Yedinci Sene	120 Hüseyin Hüsnü Efendi
Altıncı Sene	36 Nuri Efendi 92 Nafiz Efendi 56 Abdulkadir Efendi 118 Fevzi Efendi
Beşinci Sene	38 Mehmet Efendi 141 İzzet Efendi 138 Nesim Efendi

Disiplin ve ceza konusunda talimat ve kurallar dışında uygulamada yaşanan örnekler, Bursa Mülki İdadisinde bu konuda hassas davranıldığını göstermektedir. Okul, leyliye dönüştükten gece nöbetçilerinin belli vakitlere kadar koğuş ve diğer yerleri kontrol etmesi gerektiği, bunun yapılmadığı takdirde emniyetin sağlanamayacağı belirtilmiştir. Bu görevin hakkıyla yapılması için de Maarif Nezaretinden bir kontrol saati talep edilmiştir.³²⁶ İdadide disiplin boyutunda yaşanan ve günümüzü doğrudan ilgilendirmesi nedeniyle ayrı bir önem taşıyan durum ise sigara içilmesi hadisesidir. Şöyle ki Bursa Maarif Müdürü, nezarete yazdığı yazıda mekteplerdeki talebelerin bazılarının tütün içmekte olduğunu, alenen içmelerine müsaade olunmamasına rağmen girilmemesi gereken yerlere üşüşerek sigara içtiklerini, bu konuda mektep idarelerince itina gösterilmeye çalışıldığını ancak sigara hususunun talimatnamede açıkça

³²⁵ *Hüdavendigar Vilayeti Merkez Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli*, Sene-i dersiye 1311-1312, Vilayet Matbaası, Bursa 1312, s. 18.

³²⁶ BOA., MF. MKT., 190/4, 09 C 1311/18 Aralık 1893.

belirtilmediğinden hareketle çok da ileriye gidilemediğinden yakınmıştır. Maarif Nezaretine önerilerde bulunan maarif müdürü, okullara sigara gönderilmesinin menedilmesini, aleni ve gizli sigara içilmemesini ve ısrar edenlere gereken cezanın verilmesini, memur, muallim ve müstahdemlerin dahi aleni talebe karşısında sigara içmemelerine dair talimatnameye bir madde ilave edilmesini talep etmiştir. Maarif Nezareti de verdiği cevapta memur ve muallimlerin koridorlarda ve talebelerin görebileceği yerlerde sigara içmelerinin talimatnamenin 24. maddesinde menedildiğini ve bu hususun talebeyi de ilgilendirdiğini, bu sebepten ayrıca bir madde ilavesine gerek olmadığını, talebenin bu durumda uyarılarak hassas davranılması gerektiğini ifade etmiştir.³²⁷

İdadide ceza sisteminde belirlenen kuralların bizzat uygulandığı durumlar da meydana gelmiştir. Örneğin beşinci sene öğrencilerinden 54 numaralı Kâzım Efendi, 64 numaralı Tahsin Efendiyi yere çarparak yaralanmasına sebep olduğu için, idadi talimatnamesinin 61. maddesi gereğince derhal okuldan uzaklaştırılmış, Tahsin Efendi de zabıta vasıtasıyla Kırkağaç'taki velisinin yanına gönderilmiştir. Kâzım ve Tahsin Efendilerin bir gün aralarında münakaşa ettikleri ve bu durumun muallim ve müdürün raporuyla da anlaşılması nedeniyle Kâzım Efendinin bu fiili kasten yaptığı ortaya çıkmıştır.³²⁸ Yine benzer şekilde davranışlarıyla mektep düzenini bozan mühtedi Enver Efendi'nin okuldan atılması gerektiğine karar verilmiştir. Hâlbuki Enver Efendi mektebe ücretsiz kaydedilmiştir.³²⁹

Okulda, kimsesiz ve fakir çocukların boş zamanlarında da faaliyetleri kontrol edilmek istenmiş, Bulgaristan ve Şarki Rumelili çocuklardan kimsesiz olanların memleketlerine gitmelerine müsaade edilmemiştir.³³⁰ Ancak ücretsiz olarak mektebe kaydedilen Giritli talebelerden İstanbul'da velilerinin yanına gitmek için izin isteyenlere

³²⁷ BOA., MF. MKT., 1043/61, 10 S 1326/14 Mart 1908.

³²⁸ BOA., MF. MKT., 384/38, 2 S 1315/3 Temmuz 1897.

³²⁹ BOA., MF. MKT., 550/26, 19 Z 1318/9 Nisan 1901.

³³⁰ BOA., MF. MKT., 718/10, 15 R 1321/11 Temmuz 1903.

ise müsaade edilmiştir.³³¹ Bu arada izin verilenlerin de durumu takip edilmiştir. Nitekim bir öğrenci, pederinin vefatı nedeniyle bazı işlerini hal etmek için dört ay izinle Hicaz’a gittiği halde izin müddetini geçirmiş ve haber alınmadığı için kaydı silinmiştir.³³² Bunların yanı sıra yatılı öğrencilerin okuldan çıkmasına cuma günleri izin verilmiştir.³³³ Nasıl ki öğrencinin disiplin içerisinde hareket edilmesi istenmişse aynı durum öğretim kadrosu için de geçerli olmuştur. Özellikle ahlak konusunda hassas davranılarak gerektiğinde ceza metotları işletilmiştir. Örneğin uygunsuz hareketleri tespit edilen Arapça muallimi Sadeddin Efendi okuldan ihraç edilerek yerine başka birinin tayini istenmiştir.³³⁴

Bursa Mülki İdadisinde disiplin ve cezanın yanı sıra ödül ve mükâfat uygulamaları da eğitim-öğretim faaliyetlerinin bir parçası olmuştur. Bu bağlamda okulda ödül dağıtım törenleri gerçekleştirilmiştir. Mülki idadide gerçekleştirilen ödül dağıtım törenleri ve akabinde bu süreçte mezun olan öğrenciler ile ilgili ayrıntılı bilgilere de tevzi-i mükâfat cetvellerinden ulaşılabilmektedir. Araştırma esnasında üç eğitim-öğretim dönemiyle ilgili yani 1310-1311 (1894-1895), 1311-1312 (1895-1896), 1319-1320 (1903-1904) yıllarını kapsayan cetveller temin edilmiştir. Bu cetvellerde talebelerin dönem içerisindeki derslerdeki başarı durumları, derslerden aldıkları dereceler ve aldıkları mükâfatların yanı sıra mezun olan talebeler ve bunların diploma dereceleri takip edilebilmektedir.

Okuldaki ödül törenleri ders yılı sonunda gerçekleştirilmiştir.³³⁵ Gerçekleştirilen bu törenlerden birisi olan 1310-1311 (1894-1895) ders yılı dokuzuncu seneye mahsus olarak resmi tevzi ve mükâfatları, Hüdavendigâr Gazetesinde tafsilatıyla anlatılmıştır. Buna göre, mektebin dış ve iç kapıları “padişahım çok yaşa” levhaları, tuğra ve

³³¹ BOA., MF. MKT., 718/40, 17 R 1321/13 Temmuz 1903.

³³² BOA., MF. MKT., 296/61, 18 C 1313/6 Aralık 1895.

³³³ Uzay, *a.g.e.*, s. 43.

³³⁴ BOA., MF. MKT., 108/128, 16 N 1306/16 Mayıs 1889.

³³⁵ BOA., MF. MKT., 723/9, 09 Ca 1321/3 Ağustos 1903.

saltanat arması ile öğrencilerin hazırladığı çeşitli tarihi levhalarla ve zemin de küçük halılarla süslenmiştir. Öğrenciler iki sınıf şeklinde sıraya girmişler, mızıkalarla bir miktar askeri zabıtlar ve polis erleri de onlara iştirak etmiştir. Vali Münir Paşa Mudanya’da olduğu için yerine vekili muavin bey ile vilayet erkânı ve Bursa redif fırka-yı askerisi kumandanı Hakkı Paşa, mülki memurlar, askeri personel ve eşraf, saat 5 sıralarında tören alanına gelmişlerdir. Daha sonra müdür Ziya Bey konuşma yapmış, ardından üç öğrenci şiirler okumuştur. Birinci olan Balıkesirli Mustafa Şefik Efendi tarafından eğitim ve öğretim ile ilgili Türkçe bir makale okumuştur. Yine tören bitmeden beşinci sene öğrencilerinden Şevket Efendi de Fransızca bir makale okumuştur. Ardından mükâfat almaya hak kazananlar birer birer çağrılarak bunlardan sınıf birinciliğini kazananlar birer saatle taltif ve diğerlerine dahi hak kazandıkları mükâfatlar ve zikr-i cemilleri verilmiştir. Ayrıca maarif müdürü Sami Bey ve ardından vali vekili muavin bey tarafından ülkede bu dönemde ilim ve maarifin nasıl yayıldığı ve yapılanlar hakkında bir konuşma yapılmıştır. Konuşmaların sonunda müftü tarafından dua edilmiştir. Törenin sonunda da mızıka takımı tarafından selam havasıyla ve nağmeleriyle beraber bütün hazır bulunanlar tarafından üç defa “padişahım çok yaşa denmiş” ve resmî tören saat 7’de son bularak katılanlar dağılmaya başlamıştır.³³⁶

Mülki idadide daha sonra gerçekleştiren bir başka töreni dönemin talebelerinden Yahya Sezai Efendi şöyle anlatmıştır: “Mektepte müthiş bir hazırlık başlamıştı. Bütün vilayet erkânı ve talebe velileri gelecek, resmi mükâfat dağıtımı olacak ve mektebin son sınıfını bitirenlere diplomaları verilecekti. Haziran ayı olduğu için merasim mektebin bahçesinde yapılacaktı. Mükâfat günü Vali Mahmud Celaleddin Paşa, diğer vilayet erkânı ve davetli zevat gelmişlerdi. Konuşmalar yapılmış sonra son sınıf mezunlarına Vali Paşa tarafından diplomaları ve hediye olarak birer saat, derslerden kazandıkları birincilikler için birer ciltli ve yaldızlı kitaplar verilmiş,

³³⁶ Hüdavendigar, 1650, 8 S 1313/31 Temmuz 1895.

*alanlar alkışlanmıştı. Diğer sınıf talebesine de sınıf birinciliklerine ve ders birinciliklerine ve sene içinde aldıkları aferin kâğıtlarına karşılık mükâfat olarak kitaplar verilerek alkışlanmışlardı. Ayrıca her dersten birinci olanlara da mükâfat olarak yaldızlı kitap verildiğini öğrendim.*³³⁷

Mülki idadi öğrencileri, gördükleri derslerden başarı durumlarına göre çeşitli mükâfat dereceleri almıştır. Örneğin yedinci sene talebelerinden tarih-i umumi ve edebiyat-ı osmaniye derslerinden başarılı olanların aldıkları mükâfatlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:³³⁸

1894-1895 Yıllarında Başarılı Öğrencilerden Bir Örnek

Yedinci Sene	Edebiyat-ı Osmaniye	Tarih-i Umumi
Muallimi Şakir Efendi	31 Maksud Efendi mükâfat	
	41 Mustafa Şefik Efendi 2 zikr-i cemil	
	3 Rıfat Efendi 2 zikr-i cemil	
	34 Mehmet Cemil Efendi 2 zikr-i cemil	
Muallimi Ahmet Bey		31 Maksud Efendi mükâfat
		109 Avram Efendi zikr-i cemil
		41 Mustafa Şefik Efendi zikr-i cemil
		193 Viktor Efendi zikr-i cemil

Ayrıca öğrencilerin çalışmaları, gayretleri ve güzel hallerine göre ders döneminde almış oldukları aferin varakalarına bedel olarak mükâfat verilmiştir örneğin yedinci senede; 41 Mustafa Şefik Efendi yüz yirmi aferine bedel iki mükâfat, 193 Viktor Efendi altmış aferine bedel bir mükâfat, 47 Naci Efendi elli aferine bedel bir mükâfat... gibi.³³⁹ Yapılan bu törenlerde ödül olarak kitap da dağıtılmıştır. Nitekim bir tören için İstanbul’daki Karabet Efendi’den kitap satın alınmıştır.³⁴⁰

³³⁷ Uzay, a.g.e., s. 46, 47.

³³⁸ *Hüdavendigar Vilayeti Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli*, 1311, s. 9.

³³⁹ A.g.e., s. 20.

³⁴⁰ BOA., MF. MKT., 362/37, 29 S 1315/30 Temmuz 1897.

Mezuniyet

Mülki idadiden sene sonunda başarılı olan öğrenciler mezun edilmiştir. Mülki idadiden mezun olma durumu ve şahadetname verilmesi sürecinde şu hususlara dikkat edilmesi esastır:

“-Mektebin beşinci sınıfa kadar terfi-i malumat edenlere idadi şahadetnamesi ve sınıf-ı mezkure fevkinde bulunan iki sınıf idadisini ikmal edenlere dahi mekatib-i leyliye şahadetnamesi verilir.

-Evvelki şahadetname liva merkezlerinde bulunan mekatib-i idadi şahadetnamesine muadil olduğu gibi idadi-i leyliye şahadetnamesi dahi Mekteb-i Sultani derecesindedir.

Mektebin iş bu şahadetnamesini ahraz edenler, devletin her nevi mekatib-i aliye-i resmiyesine bilaimtihan duhule ve vilayat-ı şahane aklamı hidemat-ı kalemiyesiyle nahiye müdürlüklerinde ve münasib sair memuriyetlerde ahirlerine tercihen hakk-ı istihdama malik olur.”³⁴¹ Bu maddelere bakıldığında, Bursa Mülki İdadisinde iki çeşit şahadetname verilmektedir. Okul leyliye dönüştüğü için de şahadetname derecesinin Mekteb-i Sultani derecesinde olduğu vurgulanmıştır. Yine idadi mezunlarının devlet kurumlarında çeşitli görevler alarak istihdam edileceği beyan edilmiştir.

Bursa Mülki İdadisi, rüşdiye kısmı eklendikten ve leyliye dönüştükten sonra üç kısımdan oluşmuş ve talebelere bu duruma binaen şahadetname verilmiştir. Mektebin rüşdiye kısmı üç, nehari kısmı iki ve leyli kısmı dört sınıftan oluşmuştur. Her üç kısmın sonunda tahsil derecesine uygun olarak birer şahadetname verilmiştir. İlk üç sınıfı tamamlayanlara rüşdiye, dördüncü ve beşinci sınıflarda muvaffak olanlara nehari idadi ve altıncı ve yedinci sınıf derslerini tamamlayanlara da tam idadi şahadetnamesi verilmiştir.³⁴²

Araştırma sürecinde tevzi-i mükâfat cetvellerinden üç tanesine ulaşılabilmektedir. Okuldaki mezuniyet süreci hakkında fikir vermesi

³⁴¹ *Hüdavendigâr Vilayeti Mekteb-i İdadî-i Mülkîsi Tevzi-i Mükâfat Cetveli*, 1311, s. 2

³⁴² H.V.S. 1324, s. 588.

hasebiyle üç farklı yılda mülki idadide derslerini başarıyla tamamlayarak mezun olan ve şahadetname almaya hak kazanan öğrencilerin hem okuldaki hem de diplomalarındaki dereceleri aşağıda tablolar halinde sunulmuştur:³⁴³

Tevzi Mükâfat Cetvellerine Göre Mülki İdadi Mezunları

1310-1311 (1894-1895)

Derecat	Numro	Esami	Şahadetname Derecesi
1	41	Mustafa Şefik Efendi	Aliyülâlâ
2	31	Maksud Efendi	Aliyülâlâ
3	193	Viktor Efendi	Aliyülâlâ
4	109	Avram Efendi	Aliyülâlâ
5	32	Babayan Efendi	Âlâ
6	47	Naci Efendi	Âlâ
7	3	Ahmet Rıfat Efendi	Âlâ
8	34	Mehmet Cemil Efendi	Âlâ
9	67	Helvacıyan Mıgırdıç Efendi	Karib-i âlâ

1311-1312 (1895-1896)

Numro	Esami	Derecesi	Şahadetname Numrosu
120	Hüseyin Hüsnü Efendi	Aliyülâlâ	47
188	Mukbil Efendi	Aliyülâlâ	48
26	Şefik Efendi	Aliyülâlâ	49
1	Memduh Efendi	Âlâ	50
64	Osman Efendi	Karib-i âlâ	51

1319-1320 (1903-1904)

Derece	Numro	Esami	Şahadetname Derecesi
1	39	Muhtar Efendi	Aliyülâlâ
2	417	Rıfat Efendi	Aliyülâlâ
3	654	Hafız Mehmet Efendi	Aliyülâlâ
4	76	Mustafa Efendi	Aliyülâlâ
5	58	Ahmet Efendi	Aliyülâlâ
6	352	Ahmet Efendi	Âlâ
7	342	Hamid Efendi	Âlâ
8	110	Ziya Efendi	Âlâ
9	54	Mehmet Hulusi Efendi	Karib-i âlâ

³⁴³ Hüdavendigar Vilayeti Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli, 1311, s. 9; Hüdavendigar Vilayeti Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli, 1312, s. 10; Hüdavendigar Vilayeti Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli, sene-i dersiye 1319-1320, s. 2.

Bursa Mülki İdadisinden mezun olan öğrencilerin mezuniyet sonrası durumları 1311-1312 (1895-1896) ders yılına ait cetvelden tespit edilebilmektedir.³⁴⁴ Bu bağlamda 1305 (1889)-1310 (1894) yılları arasında mezun olanların isimleri ve hâlihazırda bulundukları yer ve memuriyetleri aşağıda tablo halinde sunulmuştur:

Bursa Mülki İdadisi Mezunları

Şahadetname Numarası	İsim	Hangi Senede Şahadetname Aldıkları	Elyevm bulundukları mahal ve memuriyet
1	Hafız Halil Efendi	305 senesinde	Konya'da merkez baytarı
2	Mehmet Emin Efendi	305 senesinde	Hüdavendigar vilayeti maiyetinde memur
3	Said Efendi	305 senesinde	Cezzar Mustafa Paşa'da baytar memuru
4	Rıza Efendi	305 senesinde	Balıkesir'de baytar
5	Hakkı Efendi	305 senesinde	Bursa'da pederi nezdinde
6	Şefik Zihni Efendi	306 senesinde	Topçu mektebinden mülazım-i sani olarak neşet etmiştir
7	Ali Niyazi Efendi	306 senesinde	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de
8	Hasan Kâşif Efendi	306 senesinde	Mekteb-i Mülkiye-i Şahanedan şahadetname alarak Erzurum idadisine memur olmuş iken vefat etmiştir
9	Salim Sıdkı Efendi	306 senesinde	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de
10	Rıfât Fehmi Efendi	306 senesinde	Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de
11	İbrahim Şevki Efendi	306 senesinde	Dersaadet'te
12	Hüseyin Maşuk Efendi	306 senesinde	Hendese-i Mülkiye Mektebinde iken vefat etmiştir
13	Mustafa Rahmi Efendi	306 senesinde	Mektebi Harbiye-i Şahane'de
14	Ahmet Hayri Efendi	306 senesinde	Baytar mektebinden mezun olarak Beyrut baytarlığında iken vefat etmiştir
15	Mehmet Garib Efendi	306 senesinde	Merkez Vilayet Mektubi kaleminde
16	Mehmet Kâmil Efendi	306 senesinde	Edirne'de başçavuş
17	Hamdi Efendi	306 senesinde	Edirne'de asker
18	İbrahim Şevki Efendi	307 senesinde	Mektebi Harbiye-i Şahane'de

³⁴⁴ Hüdavendigar Vilayeti Mekteb-i İdadî-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli, 1312, s. 9-10.

II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim

19	Arif Hilmi Efendi	307 senesinde	Bursa telgrafhanesinde memur
20	Hüseyin Hayati Efendi	307 senesinde	Mekteb-i Hukuk-i Şahanede
21	Mehmet Şevki Efendi	307 senesinde	Mektebi Harbiye-i Şahane’de
22	Mehmet Enver Efendi	308 senesinde	Kütahya İdadi-i Mülkiyesi muallimliğinden müstafî
23	Mustafa Vehbi Efendi	308 senesinde	Merkez Vilayet Mektubi kaleminde memur
24	İstavri Efendi	308 senesinde	Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye’de
25	Yerasimos Efendi	308 senesinde	İzmir Düyun-ı Umumiye İdaresinde memur
26	Mehmet Said Efendi	308 senesinde	Bolu’da baytar memuru
27	Anagosti Efendi	308 senesinde	Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye’de
28	Dimosten Efendi	308 senesinde	Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye’de
29	Ziya Efendi	308 senesinde	Halkalı Ziraat Mektebinde
30	Mehmet Hilmi Efendi	309 senesinde	Mektebi Tıbbiye-i Şahanede iken vefat eylemiştir
31	Nikolaki Efendi	309 senesinde	Halkalı Ziraat Mektebinde
32	Leonidas Efendi	309 senesinde	Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye’de
33	Rupen Efendi	309 senesinde	Dersaadet’te eczacı
34	Mehmet Said Efendi	309 senesinde	İzmit’te kâtip
35	Artin Efendi	309 senesinde	Halkalı Ziraat Mektebinde
36	Karabet Efendi	309 senesinde	Adapazarı reji kol memuru
37	Ahmet Rıfat Efendi	310 senesinde	Dersaadet’te Tıbbiye-i Askeriyede
38	Mehmet Şerif Efendi	310 senesinde	Mektebi Hukuk-ı Şahanede
39	Cemil Efendi	310 senesinde	Hüdavendigar muhasebe kalemine memur Ermeni Mektebi’nde Lisan-ı Osmani muallimi
40	Maksud Efendi	310 senesinde	Kütahya İdadisinde muallim
41	Bıygya Efendi	310 senesinde	Dersaadet’te doktor
42	Şefik Efendi	310 senesinde	Dersaadet Darülmualliminde
43	Naci Efendi	310 senesinde	Dersaadet’te Baytar Mektebinde
44	Mıgırdıç Efendi	310 senesinde	İzmit’te ticaretle meşgul
45	Avram Efendi	310 senesinde	Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye’de
46	Viktor Efendi	310 senesinde	Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye’de

Tablodaki bilgilerden hareketle okulun mezunlarının çoğunluğunun yüksekokullara devam ettiği anlaşılmaktadır. Bunlardan bir kısmı Tıbbiye, Mülkiye, Baytar, Hukuk ve Halkalı Ziraat Mektebi gibi yüksekokullarda öğrenime devam etmekte bazıları ise yüksekokullardan mezun olarak eczacı, doktor, baytar olarak görev yapmaktadır. Mezunlardan çeşitli devlet kademelerinde memurluk

yapan isimler de vardır. Ayrıca mezunlardan Harbiye’de öğrenime devam eden ve askerlik görevini icra eden isimler de bulunmaktadır. Yine mezun isimlerden Darülmualliminde okuyan ve muallimlik yaparak eğitim-öğretim faaliyetlerinde aktif olarak görev alanlara da rastlanmıştır. Bütün bunlar bir araya konulduğunda Bursa Mülki İdadisinin kuruluş amacı ve misyonuna uygun şekilde hareket edildiği ve mezunlarının devlet kademelerinde, çeşitli bürokratik kadrolarda ve meslek gruplarında istihdam edildiği görülmektedir.

Bursa Mülki İdadisinde gayrimüslim öğrenciler de bulunmakta olup gayrimüslimlerin okula ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim tabloya bakıldığında 46 mezundan 13’ünün gayrimüslim olduğu görülür. Gayrimüslim öğrencilerin eğitim-öğretim sürecinde ve notlarının işlenmesinde Müslümanlarla herhangi bir karışıklığa ve haksızlığa mahal verilmemeye özen gösterilmiştir. Maarif Nezaretinin tebliğiyle idadi mekteplerinde din dersi gören Müslüman öğrencilerle, görmeyen gayrimüslim öğrencilerin okudukları ders nispetinde derecelerinin beyan edilmesi usulünün Hüdevandigar Maarif Müdüriyetince de uygulanması istenmiştir.³⁴⁵ Yani her iki grubun aldıkları derslere göre dereceleri belirlenmiş, iki taraf arasında not hususunda bir eşitsizlik oluşmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ayrıca gayrimüslimlere kendi özel günlerinde hassas davranılmıştır. Örneğin, İstanbul’da Hristiyan idadi öğrencilerine paskalya günlerinde izin verildiği dikkate alınarak Bursa İdadisinde öğrenim gören Hristiyanlara da bu gibi günlerde izin verilmesi Maarif Nezaretince uygun görülmüştür.³⁴⁶

Mülki İdadinin Sosyal Yönü

Mülki idadının yatılı kısmında öğrenciler sosyalleşme ortamı bulmuş ve aynı zamanda ortak bir okul kültürü edinmişlerdir. Bunun için öncelikle kıyafet konusunda işe başlanmış, öğrencilerin okulda

³⁴⁵ BOA., MF. MKT., 182/46, 19 Ra 1311/30 Eylül 1893.

³⁴⁶ BOA., MF. MKT., 285/30, 07 R 1313/27 Eylül 1895.

giymeleri için tek bir tarzda elbise dikilmiştir.³⁴⁷ Mektepte talebelerin giydiği elbiseyi Yahya Sezai Efendi şöyle anlatmıştır: “*Aradan bir iki ay geçtikten sonra yeni elbiselerimizi verdiler. Dik yakasının iki tarafında mektebin ismi ve numara yazılı ve kollarında bulunduğu sınıfın derecesi kadar kırmızı şerit dikili ve parlak sarı maden düğmeli ve redingot gibi arkası yırtmaçlı uzun siyah ceket ve kenarları kırmızı zırlı siyah pantolon mektebin resmi üniforması idi. Altıncı sınıfın kollarında beş kırmızı bir sarı, yedinci yani son sınıfkilerde beş kırmızı iki sarı şerit vardı. Pek şık ve süslü elbise idi bunlar.*”³⁴⁸ Yine okula kaydolanlara numara verilmiş ve öğrenciler birbirlerine numara ile hitap etmişlerdir. Yine Yahya Sezai Efendinin anlatımından okulun leyli kısmında, dersler bittikten sonra bir arada olmanın verdiği bir sosyalleşme ortamı yaşandığı anlaşılmaktadır: “*Gece yatılı talebe 150’yi geçtiğinden geçen vakitler zevkle devam ediyordu. Yatılılar gece ve gündüz yemekte, yatakhane çalışırken, oynarken hep bir arada hep aynı çatı altında ve aynı bahçede hayatları bir arada geçtiğinden birbirine daha yakın ve sanki aynı ailenin efradı gibi idiler. 24 saatlik günün yalnız 8 saati uykuyla ve dinlenmekle, 16 saati derslere çalışmakla ve hocalardan ders dinlemekle geçiyor ve nasıl geçtiği anlaşılmıyordu.*”³⁴⁹

Öğrencilerin dini günlerde ibadetlerini aksatmamaları için de hassas davranılmıştır. Gayrimüslimlere özel günlerinde izin verildiği gibi Müslümanlara da ramazan ayında iftariye verilmiştir.³⁵⁰ Ayrıca idadideki yatılı öğrencilerden kimsesiz ve fakir olanların ders kitabı, kalem, kâğıt vb. araç gereç masraflarının okul idaresi tarafından karşılanması istenmiştir.³⁵¹ Okulda öğrencilerin sağlığına da dikkat edilmeye çalışılmış, kullandıkları yorganlar, çarşaf vb. malzemeler zaman zaman yenilenmiştir. Örneğin yorganların pamuklarının az olduğu ve bu nedenle yeteri kadar ısıtmadığı fark edilince 150 kişi için

³⁴⁷ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 357.

³⁴⁸ Uzay, *a.g.e.*, s. 41,42.

³⁴⁹ Uzay, *a.g.e.*, s. 40, 41.

³⁵⁰ BOA., MF. MKT., 169/18, 07 Za 1310/23 Mayıs 1893.

³⁵¹ BOA., MF. MKT., 172/92, 15 Z 1310/30 Haziran 1893.

yorgan ve çarşaf talebinde bulunulmuştur.³⁵² Bu arada okulda muallimlik görevinde bulunanlar da unutulmamış, mülki idadide ve Bursa'daki diğer okullarda uzun süre Fransızca muallimliği görevinde bulunan ancak vefat eden Rafael Efendi'nin eşi ve kızına emekli maaşı bağlanmıştır.³⁵³

Mülki idadi mensupları, aynı zamanda Bursa'nın sosyo-kültürel hayatının içerisinde bulunmuştur. Bursa'da "Mamulat ve Mahsulat Sergisi" olarak adlandırılan modern anlamdaki ilk sergi II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 30. yıldönümü nedeniyle 19 Ağustos 1322 (1 Eylül 1906) tarihinde mülki idadi binasında açılmış³⁵⁴ ve mülki idadi binası bu organizasyonun merkezini oluşturmuştur. Yine okul mensupları, Bursa'da bazı önemli yerlerin fotoğraflarını çekmiş ve bu fotoğraflar II. Abdülhamid'e takdim edilmiştir.³⁵⁵ Bundan başka II. Abdülhamid'in doğum günü kutlamalarına diğer okullarla birlikte mülki idadi öğrencileri de katılmış, kutlamalarda öğrenciler ve toplanan binlerce ahali tarafından "padişahım çok yaşa" sesleri yükselmiştir.³⁵⁶ Ayrıca Bursa Mülki İdadisi, şehirdeki diğer alt kademedeki okullara hamilik yapmış, kütüphanesinde bulunan ve yasaklı olmayan kitaplar sıbyan mekteplerindeki fakir çocuklara ücretsiz olarak dağıtılmıştır.³⁵⁷

Bursa Mülki İdadisinde yapılan çalışmalar sadece kendi bünyesi ve binası içerisinde sınırlı kalmamıştır. Nitekim okulda gerçekleştirilen bazı bilimsel faaliyetler, şehrin sosyo-ekonomik hayatına katkı sağlamayı amaçlamıştır. Bunlardan birini okul içerisinde kurulan rasathane oluşturur. Rasathanenin ne zaman açıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber 1890'da idadiye birtakım astronomi aletleri alınmış olduğuna bakılırsa, ilgili tarihte

³⁵² BOA., MF. MKT., 771/25, 09 M 1322/26 Mart 1904.

³⁵³ BOA., ŞD., 1059/61, 24 Ca 1325/5 Temmuz 1907.

³⁵⁴ Kaplanoğlu-Akkuş, *a.g.m.*, s. 8.

³⁵⁵ BOA., MF. MKT., 111/58, 23 Z 1306/20 Ağustos 1889.

³⁵⁶ Bursa, 112, 17 Ş 1310/6 Mart 1893.

³⁵⁷ BOA., MF. MKT., 842/33, 22 M 1323/29 Mart 1905.

rasathanenin aktif olduğu anlaşılr. İdadide gerçekleştirilen bu faaliyet ile vilayetin hava durumu hakkında bilgi edinilmiş ve böylece rasathane, şehrin ve yörenin iklim ve meteoroloji istasyonu vazifesini görmüştür. Bundan dolayı Bursalılar, tarımsal ve bazı ekonomik faaliyetlerini mülki idadide düzenlenen haftalık tahmin cetvelleri ile yapma imkânına kavuşmuştur.³⁵⁸ İdadi bünyesinde kurulan rasathanenin hava durum cetvelleri basın yoluyla da duyurularak Bursalılarla paylaşılmıştır. Aşağıdaki tablolarda idadide düzenlenen ve rasathane-i amireye günlük olarak bildirilen hava durumu cetveli sunulmuştur.³⁵⁹

Hava Durum Cetveli (7 Mart 1317 Çarşamba Gününden 13 Mart 1317 Salı Gününe Kadar)

Ahval-i Hava	Yağmur veya Kar	Rüzgârın İstikameti	Mikyasü'l Hava İrtifai Milimetre	Mikyasü'l Harare Santigrad	Tarih	Gün
Açık	.	Şimal	757	11	7 Mart 1317	Çarşamba
Kapalı	.	Lodos	746	19	8 Mart 1317	Perşembe
Kapalı	.	Lodos	757	17	9 Mart 1317	Cuma
Kapalı	Yağmur	Lodos	755	15	10 Mart 1317	Cumartesi
Açık	.	Karayel	755	10	11 Mart 1317	Pazar
Kapalı	Yağmur	Poyraz	759	8	12 Mart 1317	Pazartesi
Açık	.	Poyraz	757	13	13 Mart 1317	Salı

³⁵⁸ Kumaş, *a.g.m.*, s. 147; H.V.S. 1324, s. 217.

³⁵⁹ Hüdavendigar, 1941, 7 Z 1318/28 Mart 1901; Hüdavendigar, 1948, 3 S 1319/22 Mayıs 1901.

Hava Durum Cetveli (2 Mayıs 1317 Çarşamba Gününden 8 Mayıs 1317 Salı Gününe Kadar)

Ahval-i Hava	Yağmur veya Kar	Rüzgârın İstikameti	Mikyasü'l Hava İrtifai Milimetre	Mikyasü'l Harare Santigrad	Tarih	Gün
Kapalı	Yağmur	Lodos	758	12	2 Mayıs 1317	Çarşamba
Kapalı	.	Gün doğrusu	756	10	3 Mayıs 1317	Perşembe
Kapalı	.	Poyraz	757'5	16	4 Mayıs 1317	Cuma
Kapalı	.	Gün doğrusu	760'5	17	5 Mayıs 1317	Cumartesi
Kapalı	.	Keşişleme	763	14	6 Mayıs 1317	Pazar
Kapalı	.	Keşişleme	763	17,5	7 Mayıs 1317	Pazartesi
Kapalı	.	Karayel	760	20	8 Mayıs 1317	Salı

Mülki idadide kurulan bu rasathane, alet, araç gereç vb. lojistik bakımdan desteklenmiştir. Örneğin, hava durumu cetvelinde görülen mikyasü'l-mıstar ile mikyasü'l-harare adlı aletlerin gümrükten alınarak mahalline gönderilmesine müsaade edilmiştir.³⁶⁰ Ertesi yıl da Maarif Nezaretinden gelen yazıda mülki idadi içinde bulunan rasathane için alınan aletlere ilaveten harcanacak paranın sene-i haliye bütçesi taşra kısmı tesisat tertibinden harcanması istenmiştir.³⁶¹

Mülki idadi öğrencileri, okul dışındaki sosyal faaliyetlere de katılmışlardır. Bunlardan biri okul gezileridir. Nitekim Mayıs 1901'de mülki idadi öğrencileri ile sanayi mektebi öğrencilerinin bir kısmı Bursa'ya 16 km'lik mesafede bulunan Kuru adlı mesire yerine trenle giderek piknik yapmışlardır. Öğrenciler, maarif müdürü ve mektep müdürleri ile mektebin idarecileri ve memurları hep birlikte şimendifer kumpanyası tarafından tertip edilen hususi trenle sabahleyin Bursa'dan hareket etmiş, Kuru'da oyunlar tertibiyle neşe içinde vakit geçirmişlerdir. Akşamüzeri de nefis bir şekilde pişirilen

³⁶⁰ BOA., MF. MKT., 902/36, 01 Za 1323/28 Aralık 1905.

³⁶¹ BOA., MF. MKT., 950/2, 05 B 1324/25 Ağustos 1906.

kuzularla yemeklerini yedikten sonra toplanıp mektebin Arabi muallimi tarafından dua edilmiştir. Ardından sanayi mektebi mızıkası resmi selam çalmış ve katılanlar üç kez “padişahım çok yaşa” diye seslenmişlerdir.³⁶²

Bursa Mülki İdadisi öğrencileri, dönemin siyasi ve sosyal gelişmelerinden haberdar olup etkilenmişler. Dönemin öğrencilerinden Yahya Sezai Efendi’nin hatıralarında naklettiği üzere hem maarif idaresi hem eğitimcilerin bir kısmı Sultan Hamid idaresine aleyhtar durumdadır: “*Sultan Hamid mütefekkir hürriyetperver olanları hapsederdi veya sürerdi. Maarif müdürü Sami Bey, mektep müdürü Hamid Hasan Can Bey hep aynı fikirde idiler. Son sınıfta derslerimizin ve hocalarımızın telkinleri icabı memleketin idare sistemine merak sarmıştım. Aynı fikirde olan arkadaşlar bir araya geldikçe hep siyasetten konuşur padişahın hükümetin memleketi idaresini tenkit ederdik. Ben Murat Bey’in umumi tarihini tedarik etmiştim. Gizleyerek okurdum. Müthiş Sultan Hamid düşmanı olarak yetişiyorduk.*³⁶³” Hatta bazı öğrenciler bu fikirlerini eyleme de geçirmişler, Yahya Sezai Efendi, Eskişehirli Aziz Efendi ve Kaşgarlı Abdullah Efendi gizlice okuldan çıkarak gündüz hazırladıkları imzasız beyannameleri resmi ve gayri resmi binalara asmışlardır. Beyannameler hükümet ve idare aleyhindedir. Bu olay üzerine İstanbul’dan hafiyeler gelerek olayı tetkik etmişlerdir.³⁶⁴

Mülki idadinin bazı öğrencileri ücretsiz kabul etmesi ve yatılı özelliğe sahip olması, zeki, başarılı ancak maddi durumu elverişli olmayan gençlere okuma imkânı sağlamıştır.³⁶⁵ Mülki idadi bu özelliğiyle hem II. Abdülhamid dönemi, hem de Meşrutiyet ve Cumhuriyet Türkiye’sine ciddi anlamda insan yetiştiren bir kurum olmuştur. Bu bağlamda II. Abdülhamid döneminde Bursa Mülki İdadisinden mezun olan pek çok isim, daha sonra devlet bürokrasinde

³⁶² Hüdavendigâr, 1948, 3 S 1319/22 Mayıs 1901.

³⁶³ Uzay, *a.g.e.*, s. 50, 51, 55.

³⁶⁴ Uzay, *a.g.e.*, s. 58.

³⁶⁵ Çetin, *a.g.e.*, s. 794.

çeşitli görevler almış, valilik, bakanlık yapmış, siyaset ve edebi alanda etkinlik göstermişlerdir. Örneğin hem Meşrutiyet döneminde mebus hem de Cumhuriyet döneminde Vekil ve Bakan olan Refet Canitez, Valilik yapan Yahya Sezai Uzay, Vali Halil Kâmil Sipahi, Vali ve Yazar Cemal Bardakçı, Gazeteci ve Yazar İsmail Habib Sevük bu isimlerden bazılarıdır.³⁶⁶

Neticede II. Abdülhamid döneminde açılan ilk mülki idadilerden biri olan Bursa Mülki İdadisi, fiziki özellikleri ve işleyişi bakımından zaman zaman çeşitli değişikliklere uğrasa da Meşrutiyet Türkiye'sine ve oradan Cumhuriyete intikal etmiştir. Bursa Mülki İdadisi, 1910'da Sultani'ye çevrilmiş, 1923-1924'te önce Lise akabinde Bursa Erkek Lisesi adını almıştır.³⁶⁷ Yunan işgali sırasında dahi eğitime ara verilmeyen³⁶⁸ okul, günümüzde II. Abdülhamid döneminde inşa edilen tarihi binasının ayakta olduğu, Bursa Erkek Lisesi olarak eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir.

³⁶⁶ Mehmet Selim Sivritepe, *Bursa İdadisi'nin Kuruluşu ve Gelişimi (1885-1980)*, Gaye Kitabevi, İstanbul 2006, s. 99, 100.

³⁶⁷ Fatih Demirel, "II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Orta Öğretim: Sultâniler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVII, sayı 2, 2012, s. 343; Çetin, *a.g.e.*, s. 785.

³⁶⁸ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 89.

BEŞİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BURSA'DA MESLEKİ EĞİTİM

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi

Bursa, II. Abdülhamid döneminde Anadolu'daki en zengin ikinci vilayet olan Hüdavendigâr Vilayetinin merkez şehri olmasının yanı sıra iktisadi bakımdan da Osmanlı Devleti'nin önemli yerleşim yerlerinden biri olmuştur.³⁶⁹ Bursa'nın iktisadi hayatında zirai faaliyetler başı çekmiştir. Uludağ'ın eteğinde geniş bir ovaya sahip olan Bursa'da tarım, her dönem önemini koruduğu gibi, uzun yıllar İstanbul'u tarım ürünleriyle beslemiştir. Bursa'da buğday, arpa, mısır gibi tahılların yanı sıra sebze-meyve, haşhaş, tütün, keten gibi tarım ürünleri ile ipekçilik, zeytincilik, bağcılık, dutçuluk, gülcülük, gibi tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmiştir.³⁷⁰ Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Bursa'daki tarımsal üretimde önemli miktarda artış görülmüştür. Bunu o sıralarda şehirde görev yapan İngiliz, Fransız ve İtalyan konsoloslarının kayıtları ile yerli ve yabancı seyyahların verdiği bilgilerden de tespit edebilmek mümkündür. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Bursa'da üretim fazlası tarım ürünleri sadece iç pazarda hareketliliğe neden olmamış aynı zamanda limanlar üzerinden dış dünyaya açılmıştır.³⁷¹ II. Abdülhamid döneminde zirai anlayışın ve ziraat politikalarının eğitim alanına doğrudan yansımaları olmuş ve bu kapsamda ziraat mektepleri

³⁶⁹ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1909* (Çev. Nilay Özok Gündoğan- Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 92.

³⁷⁰ Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 105.

³⁷¹ Yusuf Oğuzoğlu, "Bursa Hamidiye Ziraat Mektebi ve Bir Uygulaması", *Bursa'nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Ziraat Mektebi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010, s. 5, 6.

açılmıştır.³⁷² Ziraat mekteplerinin açıldığı yerlerden biri de tarımsal üretim ve zirai faaliyetlere müsaid araziye sahip olan Bursa’dır.

Okulun Kuruluşu ve Gelişim Süreci

II. Abdülhamid döneminde vilayetlerde Edirne ve Selanik’ten³⁷³ sonra diğer bir ziraat mektebi, 1891 yılında Bursa’da açılmıştır. Hüdavendigar Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi olarak adlandırılan bu mektebin ve yanındaki çiftliğin kuruluş amacı: “Hüdavendigar Vilayeti dâhilinde bulunan çiftlik, bağ, bahçe ve tarla sahipleri velhasıl ziraatla uğraşan kimselerin çocuklarına ziraatı fenni usullerle doğrudan doğruya talim ettirerek çiftçi yetiştirmek” olarak belirlenmiştir.³⁷⁴ Bununla birlikte kurulmasında sadece modern tarımı bilen çiftçilerin yetiştirilmesi değil aynı zamanda tarımsal faaliyetlere yatkın olan vilayetin gelecekte bu konuda ihtiyaç duyacağı memur ve uzmanları yetiştirme düşüncesi ile II. Abdülhamid’in ülkedeki ziraatı geliştirme konusundaki arzusu da etkili olmuştur.³⁷⁵

Ziraat mektebi açılmadan önce birtakım hazırlıkların yapıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim Bursa’da kurulması kararlaştırılmış olan mektebin leyli ve nehari olarak küçük bir numune çiftliği tarzında oluşturulması gerektiğinden bahisle bunun için şehrin civarında satın alınması gereken 1000 dönüm kadar bağ, bahçe ve arazi ile eşya, demirbaş alat, hayvanat, muallim maaşları vb. ihtiyaçlar için gereken meblağın masraflarının karşılanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca mektebin bir an evvel açılması gerektiği ve Avrupa’da eğitim almış ziraat usulüne vakıf ziraat müfettişinin de vilayette bulunduğu, ziraat yöntemlerinin geliştirilmesi konusunda ahalinin hissedar

³⁷² Ahmet Vurgun, “II. Abdülhamid Döneminde Zirai Anlayışın Eğitime Yansıması”, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi* (Yay. Haz. A. Melek Özyetgin, Vahdettin Engin, Davut Hut, Ayşe Ersay Yüksel, Elif Tuğçe Kurt, Gökhan Açikel), c.1, YTÜ II. Abdülhamid Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2022, s. 457-480.

³⁷³ Sevtap Kadioğlu, “Osmanlı Döneminde Türkiye’de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 8, 2005, s. 243.

³⁷⁴ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

³⁷⁵ H.V.S. 1316, s. 266; Hasan Taib, *a.g.e.*, s. 14.

edilmesi için lazım olan şeylerin ve ihtiyaçların karşılanacağı da belirtilmiştir.³⁷⁶ Böylece okulun açılış sürecinde bir envanter çalışması yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmalardan sonra açılması planlanan mektep ve numune çiftliği için alat, edevat ve hayvanat bedeli olarak 297 bin kuruş tahsis olunmuş ise de bu paranın yeterli gelmeyeceği keza Bursa gibi bir şehrin girişindeki ziraat mektebi namıyla tesis olunacak binanın devletin şanına yakışacak şekilde olması gerektiği dile getirilmiş ve binanın alt katı taştan olacak şekilde yapılarak masraflar için de gereken meblağın mahalli ziraat bankasından ödenmesi kararlaştırılmıştır.³⁷⁷ Mektebin Bursa'nın girişinde olması imaj konusunda da hassas davranıldığını göstermektedir. Bu arada ziraat mektebinin kuruluşunda vilayet bürokrasisinin ve yerel unsurların da katkısı olmuştur. Dönemin valilerinden Mahmud Celaleddin Paşa ve ticaret odası mektebin inşa sürecine katkı sağladığı gibi Bursa sandığı da kârının %35'ini mektebin inşa masraflarına ayırmıştır.³⁷⁸

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, Bursa'ya 8,5 km mesafede, Mudanya yolu üzerindeki Karaman köyünde kurulmuştur. Bursa ovasının en iyi yerlerinden birinde kurulan mektep, binası dışında 956 dönüm araziye içerisinde barındırmıştır.³⁷⁹ Mektebin yerinin tedarikinde kamulaştırma faaliyeti yapılarak, Hamitler köyünden Topaloğlu Mehmet Ağa ve Bilâdiyunus köyünden Pamir ailesinin arazileri satın alınmıştır. Mektebin adı II. Abdülhamid'e izafeten salnamelerde "Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi" olarak geçmekle birlikte, mektepten zaman zaman "Ziraat Ameliyat Mektebi" ve "Bursa Hamidi Ziraat Ameliyat Mektebi" olarak da bahsedilmiştir.³⁸⁰ 7 Mart 1890'da temelli atılan

³⁷⁶ BOA., MV., 35/70, 05 M 1306/11 Eylül 1888.

³⁷⁷ BOA., İMMS., 116/4976, 07 Ra 1308/21 Ekim 1890.

³⁷⁸ Üsküdarı, *a.g.e.*, s. 134; Quataert, *a.g.e.*, s. 129.

³⁷⁹ H.V.S. 1307-1308, s. 247; H.V.S. 1324, s. 596.

³⁸⁰ Sedat, *Bursa 1934 Yılığ*, Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa 1934, s. 25; *Bursa İl Yılığ* 1973 *Cumhuriyet'in 50. Yılında Bursa* (Haz. Kenan Kolukısa ve Mehmet Yörük), Bursa 1973, s. 265; Cafer Çiftçi, "Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi", *Osmanlı*

mektebin açılışı, 20 Mart 1891’de gerçekleştirilmiştir.³⁸¹ Ziraat Mektebinin binası fevkalade süslenmiş ve yanında numune çiftliği, ahırlar ve ambarlar ile müstemilatı yer almıştır. Çiftliğe bazı hayvanlar peyderpey tedarik edilerek, zamanla uygulamalı ziraatla ilgili Avrupa’dan bir hayli makine getirilmiştir.³⁸² Ücretsiz ve yatılı olan mektep, üç sınıftan ibaret ve tamamı çiftçi çocuğu olan 60 kişilik bir öğrenci kontenjanına sahip olmuştur.³⁸³

Mektep açıldıktan bir süre sonra ıslahı için neler yapılması gerektiği gündeme gelmiştir. Bu süreçte Ziraat Heyet-i Fenniyesi Müdürü Aram Efendi, Bursa’ya gittiğinde bir rapor hazırlamış ve Bursa Ziraat Mektebi ve çiftlik idaresinde gördüğü aksaklıkları anlatmıştır. Buna göre; mevcut hayvanlar için yem tahsisatının olmadığı, mektebin tedrisatıyla ilgili zamanında program ve talimatname hazırlanmadığı ve son olarak da tedrisatın düzensiz bir şekilde yapıldığı için talebenin tahsilden geri kaldığını raporunda ifade etmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti de bu rapor kapsamında bazı girişimlerde bulunmuştur. İlk olarak yem tahsisıyla ilgili düzenleme yapılmış, akabinde binasının birinci sene kabul edilmiş olan 20 öğrenciyi istiap etmeye ancak yettiği için ikinci ve üçüncü senelerde alınacak 20’şer öğrenci için yer olmadığı belirtilerek okulun binasının eksik kısımları için de çalışma yapılmaya başlamıştır. Ayrıca tedrisatın düzenli işlemesi için yeniden hazırlanan ders programı da mektep müdürlüğüne gönderilmiştir. Bir taraftan da II. Abdülhamid, ziraat mekteplerinin Osmanlı Devleti için faydalı olacak şekilde ilerlemesi ve geliştirilmesi için irade çıkarmış ve Bursa Ziraat Mektebinin de terakkisi için yoğun gayret gösterilmesini istemiştir.³⁸⁴ Akabinde Bursa Ziraat Mektebinin muhtaç olduğu ıslahata dair gelen tebligata cevaben, tanzim ve ıslahı için ders programlarının yeniden

Modernleşmesi ve Bursa (Ed. Cafer Çiftçi), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2009, s. 292.

³⁸¹ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c. 4, s. 280; Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 90.

³⁸² H.V.S. 1307-1308, s. 247; H.V.S. 1316, s. 266.

³⁸³ H.V.S. 1324, s. 596, 597.

³⁸⁴ BOA., İ.HUS., 4/128, 28 Ra 1310/20 Ekim 1892.

düzenlendiği gibi binasının genişletilip çiftliğin büyütüldüğü ve çiftlikteki hayvan çeşitlerinin masraflarının ödenmesi gibi girişimlerde bulunulduğu ifade edilmiştir.³⁸⁵

Bu arada yukarıda da belirtildiği üzere öğrenci kapasitesi başlangıçta 60 olarak belirlenen mektebin, bu miktarda öğrenciyi içine alacak şekilde genişletilmesinin lüzumu hissedilmiş ve bunun için Ziraat Nezaretince bir inşaat komisyonu kurulmasına karar verilmiştir. Komisyon eşraftan ve vilayet idare meclisi azasından Hacı Latif Efendi başkanlığında oluşturulmuştur. Üyeleri arasında; Ziraat ve Nafia müşaviri Cemal Bey, İdare Meclisi azasından Servipcan Efendi, İstinaf Mahkemesi Azası Mustafa Efendi, Bursa Ziraat ve Nafia Şubesi azasından Hacı Serkis Efendi, mektep müdürü Katipyan Efendi, belediye kalfası Hacı Pandelaki ile inşa için İstanbul'dan gönderilen kalfa bulunmaktadır. Bu genişletme ve inşa süreciyle birlikte mektebin 60 öğrenciyi içine alacak kapasitede olup bundan sonra bu sayıda öğrenci kayıt ve kabul edileceği duyurulmuştur.³⁸⁶ Mektebin bu şekilde genişletilmesi projesi için 3 bin lira sarfıyla ilgili irade çıkmıştır. Hacı Latif Efendi başkanlığındaki komisyon bu proje için 2448 lira sarf etmiştir.³⁸⁷ Yine bu süreçte ilave edilmesi lüzumlu görülen hangar, ağıl, muhafaza duvarları ile mektebin önündeki balkonlu oda ile çeşitli odalar ve kimyahane inşa edilmiştir Ayrıca caminin tavanı tamir edilmiş, numune çiftliğinin gelişimi için gerekli olan zirai aletler ile hayvan sayısı çoğaltılmıştır.³⁸⁸ Mektebin arazisinin genişletilmesi sürecinde çevredeki bazı arazilerin de istimlak edilmesi kararlaştırılmış ve bu arazilerin bedelleri belirlenmiş, dönümleri ve sahipleri de gazetede ilan edilerek gerekli işlemleri başlatmaları istenmiştir.³⁸⁹ Mektebin binasına zaman içinde çeşitli eklemeler yapılmaya devam edilmiş, 1898'de yeni bir daire

³⁸⁵ BOA., BEO., 101/7507, 15 R1310/6 Kasım 1892.

³⁸⁶ Bursa, 123, 13 Z 1310/30 Nisan 1893; Bursa, 125, 27 Za 1310/12 Haziran 1893; Bursa, 129, 3 M 1311/17 Temmuz 1893.

³⁸⁷ Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü*, c. 4, s. 280.

³⁸⁸ H.V.S. 1312, s. 351.

³⁸⁹ Hüdavendigâr, 1624, 20 B 1312/17 Ocak 1895.

daha yapılarak eksikliklerinin tamamlanması için gereken meblağın ödenmesi uygun görülmüştür.³⁹⁰ II. Abdülhamid döneminin sonlarına gelindiğinde ise bazı kısımlarıyla yatakhanesinin yeterli gelmediği görülmüş, bu nedenle yapılacak yeni bir yatakhane, uygun bir hastane, cami-i şerif ve elbise deposu inşaatı için gerekli meblağın ödenmesi kararlaştırılmıştır.³⁹¹

Açıldıktan uzun bir süre sonra mektep binasına paratoner konulması gündeme gelmiştir. 1897’de mektebin bir kısmına yıldırım isabet ettiği için hasar meydana gelmiş, bu durum fırtınalı havalarda memur ve öğrencilerde korkuya neden olmuştur. Bunun üzerine binalarından gereken yerlere altı aded siper-i saika yani paratoner konulması için Tophane Müşîriyetinden gelen raporla beraber gereken meblağın ödenmesi için talepte bulunulmuştur.³⁹² Burada mektebin olumsuz hava şartlarından etkilenmemesine çalışılarak memur ve talebenin sağlık ve güvenliklerinin dikkate alınmaya çalışıldığı görülmektedir.

Ziraat mektebine dönem içerisinde yeni eklemeler yapılmaya devam edilmiş, yanındaki ayrı bir bina içerisinde “Harir Darüttahsili” adlı böcekçilik bölümü açılmıştır. 1901’de açılan bu binada mektep talebesine böcekçilik üzerine teorik ve uygulamalı bilgiler verilmiştir.³⁹³ Bünyesine eklenen yeni binalar, daireler, numune çiftliği için arazi alınması, örnek mandıra kurulması ve ipekböcekçiliği üretim binasının inşası gibi gelişmeler bir araya getirildiğinde, Bursa Ziraat Mektebinin zaman içerisinde dinamizm kazandığı görülmektedir.³⁹⁴

³⁹⁰ BOA., BEO., 1237/92758, 21 B 1316/5 Aralık 1898.

³⁹¹ BOA., İ.O.M., 12/15, 24 R 1325/6 Haziran 1907.

³⁹² BOA., ŞD. 525/10, 22 Ra 1310/10 Ağustos 1898.

³⁹³ H.V.S. 1324, s. 597; Kepecioglu, *Bursa Kütüğü*, c. 4, s. 281.

³⁹⁴ Qautaert, *a.g.e.*, s. 102.

Okulun İdari ve Öğretim Kadrosu

Ziraat mektebinin kuruluş sürecinde idari işleyişi ve kadrosu hakkında bazı esaslar belirlenmiş olup açılışından kısa bir süre sonra yayınlanan iradede bu esaslar ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almıştır.³⁹⁵ Buna göre; Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebi, Ticaret ve Nafia Nezaretinin Ziraat-ı Umumiye İdaresine bağlı olup vilayet ziraat müfettişinin de nezaret ve teftişi altındadır. Mektep; müdür, müdür-i sani, muhasebeci ve gerekli mualliminden oluşan bir heyet marifetiyle idare edilir. Her sene sonunda mektep müdürlüğünden gönderilen yazı ile Bursa Ticaret ve Ziraat Odasından iki aza, Bursa Ziraat Bankası şubesi memurundan ve çiftlik sahiplerinden iki kişi, vilayet tıbb-i baytari müfettişi ile mülki idadi müdüründen olmak üzere oluşan heyet, vilayet ziraat müfettişinin başkanlığında toplanır. Bu heyet, mektebin hesaplarını, ihtiyaçlarını organize ederek bir rapor hazırlar ve bir nüshası vilayete diğer nüshası da Ticaret ve Nafia Nezaretine müfettiş vasıtasıyla gönderilir. Heyetin doğrudan doğruya mektebin idaresine müdahaleye hak ve salahiyeti yoktur. Mektebin müdür ve müdür-i sanisi Avrupa ziraat mekteplerinde eğitim görmüş ve oralardan mezun olmalıdır. Bunlardan başkası mektebin müdür ve müdür-i saniliğine tayin olamazlar. Mektebin muhasebecisi Mekteb-i Mülkiye-i Şahane veya Mekteb-i Sultaniden çıkmış olması şartıyla otuz bin kuruşluk bir kefil göstermeye mecburdur. İdare heyeti, mektep ve çiftliğin tahsisatı ile ilgili araç gereç ve levazımatın satın alınması ve gerekli hesap işlemlerini Ziraat Bankasından yapar. Yani mektebin mali işleriyle Ziraat Bankası ilgilenir. Tahsisat dışında herhangi bir ihtiyaç olursa vilayete bildirilir ve Ticaret ve Nafia Nezareti haberdar edilir.

Buradan anlaşıldığı üzere ziraat mektebinin kuruluş ve işleyişinde hassas davranılarak bir ekip çalışması gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Okulun müdür ve müdür-i sanisinin Avrupa'da eğitim alma şartı, hatta muhasebecide aranan şartlar; idari ve öğretim

³⁹⁵ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

kadrosunun nitelikli isimlerden seçilmek istendiğini ve mektepte dönemin zirai eğitim politikaların uygulanacağını göstermektedir. Dikkati çeken bir diğer husus okulun bağlı olduğu nezarettir. Nitekim II. Abdülhamid döneminde ziraat mekteplerinin kuruluşu ve işleyişi, diğer mektepler gibi Maarif Nezaretine bağlı olmayıp mesleki eğitim verdiği için Ticaret ve Nafia ve Ziraat Nezaretine bağlıdır.³⁹⁶ Bursa’daki ziraat mektebi de önce Halkalıda olduğu gibi Amasyan Efendinin Ticaret ve Nafia Nezaretindeki dairesinin idaresine verilmiş, daha sonra Ziraat Nezaretine geçmiştir.³⁹⁷

II. Abdülhamid döneminde zirai eğitimi, ziraat mekteplerinin idaresi ve işleyişini sistematik hale getirmek için birtakım nizamnameler hazırlanmıştır. Bunlardan birini de “Nazari ve Ameli Hamidiye Ziraat Mektepleri Nizamnamesi” oluşturur. 21 Şubat 1891’de yayınlanan bu nizamnamede açılan ziraat mekteplerinin kuruluşu, öğrenci kabulü, idari ve öğretim kadrosu, imtihanlar, talebeye verilecek mükâfat gibi esaslar ve bunların işleyişi açıklanmıştır.³⁹⁸ Bu dönemde açılan ve açılması planlanan ziraat mektepleri için bir çerçeve sunan nizamnamenin sonuç kısmında ziraat mekteplerinin idareleri ve çiftliklerdeki uygulamalarla ilgili özelliklerin ayrı bir dahili nizamname ile belirleneceği ifade edilmiştir. Çalışmayı asıl ilgilendiren bu kısımdır; çünkü Çiftçinin de tespit ettiği üzere³⁹⁹ burada bahsedilen dahili nizamname, Bursa Ziraat Mektebini ilgilendiren talimatname olarak dönemin yerel gazetelerinden olan “Bursa”nın 113-118. sayıları arasında yayınlanmıştır. Bursa Ziraat Mektebinin iç işleyişi ve kadrosuyla, çiftlik hakkında önemli bilgiler içeren bu yazı dizisine “*Selanik ve Bursa Hamidi Ziraat Ameliyat Mektepleri memurin ve muallimin ve talebe ve hademesiyle bu*

³⁹⁶ Çiftçi, a.g.e., s. 295.

³⁹⁷ Quataert, a.g.e., s. 101.

³⁹⁸ *Nazari ve Ameli Hamidiye Ziraat Mektepleri Nizamnamesi*, 12 B 1308/21 Şubat 1891, Düstur, I. Tertib, c.VI, Ankara 1939, s. 918-923.

³⁹⁹ Çiftçi, a.g.e., s. 297.

*mekteplere merbut numune çiftlikleri müstahdeminin suret-i hareketlerini mübeyyin talimatnamedir” ibaresiyle giriş yapılmıştır.*⁴⁰⁰

Talimatnamenin ilk 26 maddesinde; müdür, müdür muavini, muallimler, mubassır, imam gibi mektebin idari ve öğretim kadrosunun hareket tarzlarından bahsedilmiştir. Buna göre mektep müdürü talimatname gereği mektep ve çiftlikteki bütün görevlilerin, talebelerin vazifelerine nezaret edecek, görevlerini layıkıyla yerine getirmeleri konusunda dikkat edecek ve yeri geldiğinde personelini cezalandırabilecektir. Ayrıca kazalardan istenilen ve mektebe kabul edilen talebeye birer numara vererek bunlar künye defterine işleyecektir. Müdür muavini de müdür için belirlenen bu görevlerde müdüre yardım edecek ve müdür başka yerde olduğunda görevine vekâlet edecektir. Muallimler ise, mevsimlere göre düzenlenen cetvellerde yazılı olan vakitlerde dershanede hazır bulunup mazereti olduğunda müdüre bildirmelidir. Eğer belirli vakitlerde dershanede bulunmaz ise maaşlarında kesinti yapılacaktır. Derse girdiğinde öncelikle talebeyi yoklama ederek gelmeyenlerin isimlerini, o gün verdiği dersin ismiyle aldığı cevaba göre talebenin kazanmış olduğu numaraları o derse ait deftere işleyecektir. Dersin sonunda bu defteri mubassır-ı evvele teslim edecektir. Ayrıca muallim ders döneminin başında vereceği dersle ilgili programda herhangi bir tadilat yapmak isterse durumu idareye bildirerek yeniden düzenlenecek olan program, ziraat idaresinden alınacak cevaba göre şekillenecektir. Muallimler dersleri layıkıyla işlemeli ve fenle ilgili dersleri talebeye yazdırabilmelidir. Talebenin ders kitapları mektep idaresi tarafından seçilecektir.⁴⁰¹

Talimatnamenin diğer maddelerinde ise idari kadro bünyesinde bulunan muhasebe memuru, mubassır-ı evvel, mubassır-ı sani ve imamın vazifelerinden bahsedilmiştir. Muhasebe memuru, mektep ve çiftliğin yazı işleriyle mektebin hesaplarını, ziraat bankasıyla olan

⁴⁰⁰ Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893.

⁴⁰¹ Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893.

ilgili işleri ve çiftlik hasılatı ile mektebin gelir ve giderlerini kaydetmekle görevlidir. Mubassır-ı evvel, talebeyi bizzat ya da mubassır-ı sani vasıtasıyla uykudan kaldırarak beş vakit camiye gönderecektir. Ders işareti verildiğinde muallimleri dershaneye davet edecek, talebenin ders ve ahlâkları için defter tutup bunu her akşam mektep müdürüne gösterip imzalatıracaktır. Her dersin defteri, mubassır-ı evvel tarafından hıfz olunacaktır. Talebenin dersane ve diğer yerlerde edep ve terbiye ile gürültüsüzce ders çalışmalarına dikkat ederek gerektiğinde ihtarda bulunacaktır. Yine talebenin izin işleri, velilerinin yanına gidip gelmeleri, elbise temizliği, yatakhane, koğuş, dersane, yemekhane, yani mektebin iç düzenlenmesiyle ilgilenenecektir. Mubassır-ı sani de mubassır-ı evvele refakat edecek, talebeyi uykudan kaldırmaya, derslere ve yemeğe davet edecek ve teneffüse ruhsat verecektir. Konuşma ve yemek zamanında ve yatak koğuşunda talebenin yanında bulunarak dershanede boş vakit geçirmelerine ve yemekhanede edep ve terbiye ile yemek yemelerine nezaret edecek ve aykırı hareketleri de mubassır-ı evvele haber verecektir. İmam da talebeye beş vakit namaz kıldırmakla görevli olup, vaktiyle camiye devam etmeyenlerin durumunu önce mubassır-ı evvele sonra netice alınmazsa müdüre haber edecektir.⁴⁰²

Ziraat mektebinin idari ve öğretim kadrosunun, mektepteki görevleri hakkında bilgi verildikten sonra bu kadronun hangi isimlerden oluştuğundan da bahsetmek gerekir. Bu bağlamda gerekli bilgiler vilayet salnamelerinden tespit edilebilmekte olup bu bilgileri içeren ilk salname 1310 (1892) tarihlidir. Buna göre okul açıldıktan sonraki sene müdür Kalavasyan Efendi olup muavini de Katipyan Efendidir. Muhasebeci Peravent Efendi, idare memuru Veli Efendi, ameliyat muallimi Halis Efendi, imam Hafız Mehmet Efendi ve mubassır Mehmet Efendidir.⁴⁰³ Ancak daha sonra, idari kadroda değişiklik yaşanmış, müdürlüğe Katipyan Efendi, müdür muavinliğine

⁴⁰² Bursa, 114, 22 R 1310/9 Nisan 1893; Bursa, 115, 9 R 1310/27 Mart 1893.

⁴⁰³ H.V.S. 1310, s. 135.

de Canik Efendi getirilmiştir.⁴⁰⁴ Ziraat mektebi açıldığı sırada idari kadronun hangi isimlerden oluştuğu ile ilgili salnamelerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak bazı kaynaklarda mektebin ilk müdürünün Mazhar Bey olduğu⁴⁰⁵ hatta Mazhar Beyin Harir Darüttalimi müdürü Torkomyan Efendi ile 1891’de Bursa Ticaret Odası bünyesinde, vilayetteki ipekçiliğin durumu ile ilgili oluşturulan komisyonda bulundukları belirtilmiştir.⁴⁰⁶

Mektebin kuruluş sürecinde müdür ve müdür muavinliği kadrosunun Ermeni toplumundan olduğu görülmektedir. Mektepteki Ermeni idarecilerin varlığı bundan sonraki senelerde de devam etmiştir. Mektep açıldıktan sonra muallimlik kadrosu sadece ameliyat dersinden ibaret olmuştur. Bu da müdür ve muavinin aynı zamanda muallimlik yaptıklarını akla getirmektedir. Bir sonraki seneye gelindiğinde ise okulun idari ve öğretim kadrosuna yeni isimler eklenmiştir.⁴⁰⁷

Ziraat Mektebinin 1311 (1893) Yılı İdari ve Öğretim Kadrosu

Müdür	Katibyan Efendi
Müdür Muavini	Canik Efendi
Çiftlik Muavini	Mehmet Halis Efendi
Muallim-i evvel	Mustafa Hilmi Bey
Muhasebeci	Mehmet Celaleddin Efendi
Muallim-i sani ve Sermubassır	Mehmet Efendi
İmam	Mehmet Hamdi Efendi
Anbar ve Kiler Memuru	Ahmet Efendi

Yukarıdaki tabloya göre mektep kurulduktan sonraki sene muallim-i evvel kadrosunun yanına muallim-i sani kadrosu eklenmiş, ayrıca çiftlik için bir muavin görevlendirilmiş ve mektebin iç işleyişi için de anbar ve kiler memuru tayin edilmiştir. 1313 (1895) yılına gelindiğinde ise mektebin müdürünün değiştiği ve Nesib Beyin müdür olduğu görülmektedir.⁴⁰⁸ Dönemin yazar ve eğitimcilerinden İhtifalci

⁴⁰⁴ H.V.S. 1310, s. 494.

⁴⁰⁵ Kadioğlu, *a.g.m.*, s. 243.

⁴⁰⁶ Üsküdarı, *a.g.e.*, s. 13.

⁴⁰⁷ H.V.S. 1311, s. 124.

⁴⁰⁸ H.V.S. 1313, s. 179.

Mehmed Ziya Bey, Bursa’yı ziyaretinde ziraat mektebini ziyaret etmiş ve mektep müdürü Nesib Beyden de bahsetmiştir. Nesib Beyin Mekteb-i Sultaniden mezun olduktan sonra Avrupa’ya gidip ziraat eğitimi aldığını belirten Mehmed Ziya Bey, Nesib Beyin Bursa Ziraat Mektebinde zamanının çoğunu mektebin tarlalarında ve ameliyat bahçelerinde geçirdiğini ve talebelerini gereğiyle yetiştirdiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁹ Nesib Beyin müdürlük görevinde iki sene kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1315 (1897) yılında mektep müdürü olarak Kalfayan Efendi karşımıza çıkmaktadır.⁴¹⁰ Ertesi yıla gelindiğinde de hem idari hem öğretim kadrosuna yeni isimlerin eklendiği görülür:⁴¹¹

Ziraat Mektebinin 1316 (1898) Yılı İdari ve Öğretim Kadrosu

Müdür	Kalfayan Efendi
Muavin	Hilmi Efendi
Çiftlik İdaresi Muavini	Mehmet Halis Efendi
Sanayi-i Ziraiyye Muallimi	Karnik Efendi
Muhasebeci	İsmail Efendi
Diğer muallim	Nazmi Efendi
Muallim-i sani ve Sermubassır	Abdülmecid Efendi
Ameliyat muallim muavini ve anbar memuru	Vahid Efendi
Anbar ve Kiler memuru	Bahaddin efendi
İmam	Mehmet Hamdi Efendi (Müderis)
Tabip	Bedros Efendi
Mubassır-ı sani	Mustafa Efendi

Tabloya bakıldığında öğretim kadrosuna sanayi-i ziraiye muallimliği eklenmiş ve bir de tabip görevlendirilmiştir. Ertesi yıl ise mektebin öğretim kadrosuna Kimya ve Hikmet muallimliği eklenmiş.⁴¹² Böylece öğretim kadrosu zaman içerisinde artmıştır. Mektebin idari kadrosuna 1905 yılında dikkat çekici bir tayin gerçekleşmiştir. Ankara Vilayeti Ziraat Müfettişi ve Numune Tarlası Müdürü olarak görev yapan Manuk Efendi, Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat Müfettişliği göreviyle birlikte mektebin müdürlüğüne tayin

⁴⁰⁹ İhtifalci Mehmed Ziya, *a.g.e.*, s. 60, 61.

⁴¹⁰ H.V.S. 1315, s. 59.

⁴¹¹ H.V.S. 1316, s. 76.

⁴¹² H.V.S. 1317, s. 82.

olunmuştur.⁴¹³ Böylece dönemin sonlarına gelindiğinde mektebin idari ve öğretim kadrosu şu isimlerden oluşmuştur:⁴¹⁴

Ziraat Mektebinin 1325 (1907) Yılı İdari ve Öğretim Kadrosu

Ziraat Müfettişi ve Müdür	Manuk Efendi
Müdür-i sani	Haydar Bey
Riyaziyat muallimi	Nusret Efendi
Ameliyat muallim muavini	Münhal
Fenn-i mevaşi ve hayvanat muallimi	Hüseyin Efendi
Muhasebe memuru	Hamid Efendi
Harir Darüttahsili memuru	Mecid Efendi
Ser mubassır ve Anbar memuru	Hasan Efendi
Mubassır	Mustafa Efendi
Tabip	Bedros Efendi
İmam	Ömer Tahir Efendi

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinin bu dönemdeki idari ve öğretim kadrosunda müdürlerin çoğunlukla gayrimüslimlerden oluştuğu görülür. Muallimlere bakıldığında ise bir muallim ile başlayan kadro zamanla artmıştır. Müdürün aynı zamanda vilayetin ziraat müfettişi olması, mektebin bölgenin zirai hayatında olan etkisini gösterir.

Ziraat mektebinin idarecileri aynı zamanda muallimlik görevinde de bulunmuşlardır. Özellikle mektepteki tedrisatın ve çiftlikteki ziraatın gittikçe artmasıyla birlikte eğitim-öğretim faaliyetlerinde mevcut muallimler yetersiz kalmıştır. Bunun üzerine müdürlere ilaveten dersler verilmiştir. Müdürlerin uhdesine yeni derslerin eklenmesi maaşlarına da zam yapılmasını gündeme

⁴¹³ BOA., ŞD., 534/75, 19 Ca 1323/1 Ağustos 1905.

⁴¹⁴ H.V.S. 1325, s. 378.

getirmiştir. Nitekim bu zamana kadar müdürlere herhangi bir ücret ödenmediğini belirten Ziraat Nazırı Selim Melhame, müdürlerin Avrupa’da zirai ilimler aldıklarını, emsallerinin ziraat müfettişliği ve daha fazla maaşlı memuriyetlerde çalıştıklarını belirterek bu kişilerin kaliteleri ve yaptıkları göreve mukabil maaşlarına şehri 500 kuruş zamlı senevi maaşlarının 12.000 kuruşa çıkarılması teklifinde bulunmuştur.⁴¹⁵ Akabinde Bursa Ziraat Mektebi müdürüne yeniden ilave olunan muallimlik vazifesiyle beraber aylık 500 Kuruş zamlı senelik 12.000 kuruş verilmesi uygun görülmüştür.⁴¹⁶

Hüdavendigâr Ziraat Mektebinin kendi kadrosu dışında da eğitimcileri olmuştur ki bunlardan biri Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat ve Nafia Müşaviri Cemal Bey’dir. II. Abdülhamid döneminde Avrupa’ya zirai eğitim için gönderilen gençlerden biri olan Cemal Bey, Bursa’da ziraat müfettişi olarak yedi yıl görev yapmış, bu sürede sadece mektebin ve çiftliğin gelişmesi için teftiş görevinde değil aynı zamanda öğretim faaliyeti ve zirai uygulamalarda da hazır bulunmak üzere haftada iki kez mektebe gitmiştir.⁴¹⁷

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebinin idari ve öğretim kadrosu değerlendirildiğinde kadronun baştan itibaren nitelikli, yetkin ve alanında uzman kişilerden oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Şöyle ki çiftlik idaresi hususunda becerikli, veterinerlik ve hayvan yetiştirmek usulü ile ilgili bilgi sahibi olmak şartıyla mektebe muavin sıfatıyla Londra’dan uygun bir kimsenin getirilmesi konusunda girişimlerde bulunulmuştur. Bu kişiye 500-800 liraya kadar İngiliz lirası maaş verilecektir. Şartlar arasında; 30-35 yaş arası, ziraat mektebinde tahsil görüp ziraat ilminin hem teorik hem pratik kısmına vakıf, hayvan yetiştiriciliği ve çiftlik idaresine uygun bilgi sahibi ve öğrenci yetiştirmeye muktedir bir kişi olması yer almıştır. Bu konuda İngiliz sefaretiyle iletişime geçilmiş hatta İngiliz özel okullarından birinin müdürüyle görüşülerek tavsiye edeceği

⁴¹⁵ BOA., ŞD., 531/2, 25 Ca 1320/30 Ağustos 1902.

⁴¹⁶ BOA., İ.O.M., 8/11, 11 C 1320/15 Eylül 1902.

⁴¹⁷ BOA., ŞD., 519/32, 09 Za 1312/4 Mayıs 1895; Quataert, a.g.e., s. 96.

kişilerin ziraat kalemi tarafından değerlendirilmesine karar verilmiştir.⁴¹⁸ Buradan anlaşıldığı üzere ziraat mektebine ehliyetli, uzman idareciler bulunmaya çalışılmış hatta bu durum İngiltere’den uzman getirtmeye kadar uzanmıştır. Okula, muavin veya böyle bir uzmanın kesin olarak gelip gelmediği bilinmese de başlangıç aşamasında böyle bir girişimde bulunulması önemlidir. Bu hassasiyet daha sonra devam etmiş, alanında uzmanı kadrolar mektepte istihdam edildiği gibi modern tarımda yaşanan gelişmeleri takip etmek amacıyla okulun bazı çalışanları yurtdışı görevlere gönderilmiştir. Bunlardan biri ziraat ameliyat muallimi Hüseyin Efendidir. Halkalı Ziraat Mektebinden mezun olan ve Bursa’da görev yapan Hüseyin Efendi, Roma’da toplanacak olan ziraat kongresine katılacak olan ziraat-i fenniye azasından Cemil Beye refakat etmek için görevlendirilmiştir. Ayrıca kongrede müzakerelerin ve kararların kayda alınması görevini yapacak olan Hüseyin Efendi’ye bu görev için 4000 kuruş maaş tahsis edilmiştir.⁴¹⁹

Müfredat ve Dersler

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebinde öğrenim süresi üç yıl olarak belirlenmiş olup, dersler ekim ayının başından başlayarak haziran ayı sonuna kadar devam etmiştir. Temmuz ayı, imtihanlara hazırlık ve imtihanlar ile geçmiş, ağustos’un başlangıcından eylül sonuna kadar da mektep tatil edilmiştir. Eğitim-öğretim dönemi içerisinde mektep haftanın altı günü açık olup mukaddes, resmi gün ve geceler müstesna olmak üzere sadece cuma günleri tatildir. Gayrimüslim talebelere de pazar günleri sabahdan öğleye kadar ibadetlerini yapmaları için şehre gitmelerine izin verilmiştir.⁴²⁰ Ziraat mektebi ve kendisine bağlı olan numune çiftliğinde, ulum-ı diniye, ulum-ı tabiiye, riyaziye gibi dersler dışında

⁴¹⁸ BOA., Y. A. HUS., 220/13, 06 R 1306/10 Aralık 1888.

⁴¹⁹ BOA., İ. HR., 395/23, 18 S 1323/24 Nisan 1905; BOA., İ.HR., 395/33, 28 S 1323/ 4 Mayıs 1905.

⁴²⁰ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891; Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893.

fenn-i ziraatin teorik kısmı da öğretilmiştir. Yani ziraat-ı umumiye ve hususiye, meyvecilik, bağcılık, sebzecilik, muhasebe-i ziraat, inşaat ve hendese-i ziraiye, ziraiye, mevaşi, baytari-i umumi, böcekçilik, sütçülük, arıcılık gibi zirai sanayiyle ilgili dersler teorik olarak işlenerek çiftlik ve arazisinde uygulamalı olarak gösterilmiştir. Her dersin uygulamalı kısmı, teorik kısmını işleyen hocalar vasıtasıyla uygulama hocası ve bahçıvan tarafından gerçekleştirilmiştir. Her fennin öğretim yönteminin yıl içindeki dağılımı, dersin muallimi tarafından tafsilatlı olarak yazılıp mektebin tedris heyeti tarafından incelendikten sonra bir örneği nezarete gönderilmiştir. Tedris heyetinin reisi ise vilayetin ziraat müfettişidir.⁴²¹

Ziraat Mektebi açıldıktan sonra Nezaret tarafından müfredat ve dersler ile uygulamaların içeriği hakkında ayrıntılı bilgiler verilerek eğitim-öğretim faaliyetlerinin çerçevesi çizilmiştir.⁴²² Buna göre, tedris heyeti tarafından işlenecek derslerin içerikleri ve yapılacak uygulamaların üç yıla bölüştürülmesi kararlaştırılarak maddeler halinde şöyle sıralanmıştır:

Lisan-ı Türki; talebelerin derecelerine göre tedris heyeti tarafından ayrıca bir program düzenlenecektir.

Muhtasar hesap, ta’dad ve terkim, küsurat; mektebe dâhil olacak talebenin bir az hesaba aşına olmaları şart ise de tekrar edilir ve ziraatla ilgili meseleler hal ettirilir.

Hendesenin tatbikatı; tarlaların tesviyesiyle bunların mesâhasına dair malumat-ı ibtidaiye.

Memalik-i şahanenin ve Hüdavendigâr vilayetinin coğrafyası; ziraat nokta-i nazarından dahi malumat verilecektir.

Mebâdî-i fenn-i hikmet; ziraata doğrudan doğruya ilgili olan kavaid-i umumiye-i ibtidaiye.

⁴²¹ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891; H.V.S. 1324, s. 596, 597.

⁴²² BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

Mebhas-ı alâim-i cevviyye; arz, güneş, fusul-i erbaa, ay, rüzgarlar, yağmur, çığ, don, sis, kar, rutubet, kuraklık, bulut, istimal olunan alat, termometre, barometre, mikyâsü'l-matar vesaire, havanın bozup bozmayacağını keşfe hadim vesait-i mütenevvi ilh.

Mebâdî-i fenn-i kimya; kireç, kükürt, kömür, vesair kimyanın ziraata tatbikatı.

Ziraata müteallik sanayi-i umumiye; şeker, şıra, pekmez, ispirto, kireç, kömür, tuğla, ekmek, gülyağı, meyve sebzeleri kurutmak vesaire.

Sütçülük; süt, nev'i, sütün bozulmasının sebepleri, sütün muhafazası, süte arız olan hastalıklar, yağ, usul-i imali, istimal olunan alat, süthanelerin inşası ve taksimatı, süthanelere müteallik malumat-ı umumiye.

İpek böceğinin usul-i terbiyesi; ipek böceği tohumu, koza, arız olan hastalıklar, dut bahçeleri vesaire.

Bağcılık; malumat-ı umumiye, bağlar, üzüm cinslerinin nevi, bağlara mahsus araziler, bağ yetiştirmek usulü, çubukların garsı, çapalamak, budamak, gübrelemek, üzümleri düşürmek, bağlara arız olan hastalıklar ve bunların tedavisi.

Tavukçuluk ve yumurtacılık; tavuklar, horozlar, ördek, hindi, kaz, yumurta, civciv, civciv çıkarmak, iş bu hayvanatı terbiye etmek usulü.

Arıcılık; arılar hakkında malumat-ı umumiye, arıların usul-i teksiri, bal, bal mevsimi, kovanlar ilh.

Fenn-i nebatat ve mebâdîsi; kökler, sap, yapraklar, tomurcuk, dal, çiçek, meyve, tohum ilh.

Mebâdî-i usul-i idare-i mevaşi; öküz, inek, koyun, keçi, mevaşının usul-i terbiye ve teksiri.

İlm-i hayvanatın ziraate tatbiki; enharlarda balık yetiştirmek usulü, nizam-ı mevcude ilh.

baltalık, mahlut baltalık, ormanların hîn-i katında bırakılacak ihtiyat-ı eşcâr, ihtiyat ağaçlarının kat' zamanı, ihtiyat ağaçlarının intihabı, bunların suret-i tertibi, eşcârın dallarını kat' etmek, budamak, tepelerini kesmek, baltalıkların usul-i kat'i, eşcârın ormanlardan usul-i nakli, imal-i eşcâr, tensik-i mahsulat-ı vesaire, kış mevsiminde yapraklarını döken ağaçların nev'i ve cinsi, kara meşe, ak meşe, mantar meşesi, kayın ağacı, kestane ağacı, kara ağaç, dişbudak, kavak ağacı vesaire, reçineli ağaçların envai, sarı çam, sahil çamı, katran ağacı, orman yetiştirmek usulü, fidan yetiştirmek için tohum ziraa etmek usulü, fidan gars etmek usulü, eşcâra arız olan ileve emarız, bunların usul-i tedavisi, hayvanat-ı muzırta usul-i def ve tenkili, ormanların iklimi ve toprakların kuvve-i inbatıyesine ve yağmurların miktarına ve bayırlardaki toprakların zabt-ı muhafazasına olan tesirâtı, orman nizamnamesinin ceza kısmı, ormanlara rai hayvanattan mütevellid muzırrat, orman korucuları ilh.⁴²³

Yukarıda maddeler halinde sıralanan teorik ve uygulamalı dersleri yürütmek üzere görevlendirilen kadro ve üzerlerinde bulunan dersler aşağıdaki tabloda sunulmuştur:⁴²⁴

Okulun Kuruluş Sürecindeki Öğretim Kadrosu ve Dersler

Müdür	Usul-i idare-i mevaşi (15), Ziraate müteallik sanayi-i umumiye (8), Sütçülük (9), Tavukçuluk (12), Arıcılık (13)
Müdür-i Sani	Fenn-i Ziraat (18), İpek böceği usul-i terbiyesi (10), Sebze ve meyve ve çiçek bahçeleri (19), Bağcılık (11)
Muhasebeci	Mebâdî-i fenn-i hikmet (5), Mebâdî-i fenn-i kimya (7), Mebhas-ı alâim-i cevviyye (6), Usul-i muhasebe-i ziraat (21)
Hoca	Lisan-ı Türki (1), Muhtasar hesap (2), Hendesinin tatbikatı (3), Coğrafya (4)
Hoca (Ziraat mektebinde tahsil görmüş)	İlm-i hayvanatın ziraate tatbikatı (16), Hendese-i ziraat (20)
Orman Müfettişi	Mebâdî-i fenn-i nebatat (14), Fenn-i terbiye-i eşcâr (23)
Mektebin Hekimi	İlm-i hıfzı sıhhat-i beşer (22)
Baytar Müfettiş	Eşgal ve usul-i tedavi-i hayvanat-ı ehliye (17)

⁴²³ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

⁴²⁴ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

Okulun rotasını belirleyen bu programdan okuldaki idari ve öğretim kadrosuyla dersler hakkında ayrıntılı bilgiler edinilmektedir. Buna göre okul ve okula bağlı çiftlikte teorik ve uygulamalı olarak 23 adet ders bulunmaktadır. Yine daha önce de bahsedildiği üzere müdüründen muhasebecisine kadar kadronun alanın uzmanlarından oluştuğu ve bu isimlerin idarecilik görevinin yanı sıra bizzat muallimlik vazifesi de üstlendikleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca müfredat, ziraat mektebinde teorik ve uygulamalı eğitimin bir arada verildiğini bariz bir şekilde göstermektedir. Ziraatla ilgili pek çok teferruatın bulunduğu bu program, dönemin zirai politikalarının eğitime olan yansımaları ve mektebin nihai gayesini apaçık ortaya koymaktadır.

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinde yukarıda bahsedilen program ve dersler dışında ders programı ve bunun yıllara göre ayrımı ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Aşağıdaki tabloda sunulan program hem ziraat mektebinin yıllara göre derli toplu ders programını gösterdiği hem de okulun II. Abdülhamid dönemindeki son programı olduğu için oldukça önemlidir.

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebi Ders Programı⁴²⁵

Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
Akaid-i Diniye	Akaid-i Diniye	Akaid-i Diniye
Ziraat	Ziraat	Ziraat
Türkçe	Hesap	Kimya
Tabakat	Türkçe	Sanayi-i Ziraiye
Fransızca	Nebat	Eşcâr-ı Müsmire
Kimya	Böcekçilik	Topoğrafya
Tarih-i İslam	Bahçivanlık	Mevâşi ve Baytarlık
Hayvanat	Hendese	Nebat
Hüsn-i Hatt	Hikmet	Fransızca
Hesap	Hendese-i Ziraiye	Servet-i Mîl
	Fransızca	İnşaat-ı Ziraiye
	Hayvanat	Hikmet-i Tabiiye
	Kimya	Cebir
	Coğrafya-yı Ümrani	Kitabet

⁴²⁵ BOA., MF. MKT., 1103/62, 7 S 1327/28 Şubat 1909.

Tabloya bakıldığında, 1909 yılının başları itibariyle ziraat mektebinde dönemin sonunda birinci sınıfta 10, ikinci ve üçüncü sınıflarda ise 14 ders işlenmektedir. Mektebin kurulduğu yıllarda olduğu gibi teorik ve uygulamalı dersler bir arada verilmiştir. Akaid-i diniye, Türkçe, Fransızca, ziraat gibi bazı dersler ise her üç sınıfta da işlenmiştir. Birinci sınıfta teorik derslerin, diğer sınıflara göre daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

Ziraat Mektebine Öğrenci Kabulü ve Kayıt Süreci

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinde öğrenim görmek isteyen öğrencilerin giriş ve kayıt süreci birtakım esaslara bağlanmıştır.⁴²⁶ Buna göre, mektebe her yıl Osmanlı Devleti tebaasından olmak üzere 20 adet öğrenci alınacak olup, bunların yaşları 14'ten küçük ve 20'den büyük olmayacağı gibi vücutları ziraat işlerine uygun olacaktır. Mektepte üç sınıf bulunacak ve toplam öğrenci adedi 60'ı aşmayacaktır. Bundan fazla öğrenci kabulü ancak irade-i seniyye ile mümkün olabilecektir.

Mektebe girmek isteyen öğrenciler birtakım muameleleri yerine getirmek zorunda olup, kayıt süreci şu şekilde gerçekleşmektedir:

Peder ya da velileri tarafından çocuklarının mektebe kabul olunmasını haber veren bir dilekçe talep olunmaktadır.

Meşru bir gerekçe olmadığı müddetçe talebenin tahsil süresi bitmeden mektepten çıkarılmayacağına ve şayet çıkarılır ise talebenin giriş gününden ayrılışına kadar yapılan masrafin ödeneceğine dair bir senet alınmaktadır.

Talebenin doğum yeri olan yer veya köyden çocuğun pederinin veya velisinin çiftlik veya arazi sahibi olup ziraatle meşgul olduğuna ve çocuğun namus erbabı ve iyi hal sahibi olduğuna dair yazılı bir belge istenmektedir.

⁴²⁶ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

Talebenin tezkire-i osmaniyesinin tasdikli sureti talep edilmektedir.

Talebenin aşılanmış olduğu ve herhangi bir hastalığı olmadığına dair mahalli belediye tabibinin belgesi istenmektedir.

Talebe bir mektepte bulunmuş ise diploması veya tahsil eylediği derslerin çeşidiyle derecelerini içeren hocası tarafından verilen bir tane şahadetname getirilmesi gerekmektedir.

Mektebe dâhil olmak isteyenler, her kaza ve sancak merkezinde beş üyeden olmak üzere senenin ağustos başlangıcında oluşacak seçilmiş heyet marifetiyle aşağıda yazılı derslerden imtihan olunur:

Türkçe kıraat ve imla ve tahrir

Muhtasar hesab a’ mâl-i erbaa

Seçilmiş heyete müracaat eden talebelerden bu derslerden başka tahsil görmüş olanların bilgileri dikkate alınarak düzenlenecek mazbataya işlenecektir. Rüşdiyeden çıkmış ve şahadetnameli talebeler imtihansız olarak mektebe kabul olunacaktır. Eğer seçilmiş heyete müracaat eden talebelerin miktarı 20’yi aşarsa her sancaktan talep olunacak dört talebenin tayini için o sancak talebelerinden en muktedir olanlar ayrılarak kalanı ertesi seneye bırakılır. Kaza veya liva merkezlerinin imtihanları yapıp onaylanan ve tayin edilen talebelerin imtihan evrakı ve dilekçe ve şahadetnameleri, mutasarrıflığın görüşünü içeren resmi yazı ile eylül başından önce ziraat müfettişliğine bırakılmak üzere vilayete gönderilir.

Ziraat müfettişi, mektep müdürü, müdür-i sanisi ve mektep hocalarından oluşan bir heyet bu gelen evrakı görüşerek gelecek talebenin isimlerini içeren belgeyi eylül’ün 15’ine kadar vilayet makamına sunarak talebelerin vilayet merkezine gönderilmesi, vilayetten mutasarrıflıklara bildirilir.

Bu talebelerin Bursa’ya kadar olacak yol masrafı ziraat bankasından ödenir.

Mektebe eylül sonundan önce girecek talebeler, mektep müdürü başkanlığında müdür muavini ve muallimlerin uygun olanlarından oluşacak bir sınav heyeti huzurunda tekrar sınav yapılır. Başarı derecelerine göre sıra numaraları verilerek isimleri deftere kaydedilir. Bu defterin özeti vilayet makamına ve Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilerek vilayet gazetesiyile de ilan olunur.⁴²⁷ Bütün bunlara bakıldığında, mektebe kayıt sürecinin sıkı esaslara bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Öğrencilerin seçiminde liyakate bakılması ve başarı durumlarının etkili olması dikkati çeken bir husustur. Daha sonraki yıllarda öğrencilerden Fransızca, coğrafya ve öşür kanunu bilgisi de istenmeye başlamıştır.⁴²⁸ Ayrıca talebeler mektebe ücretsiz olarak kabul edilip, mektebin masrafları vilayette bulunan ziraat bankası şubelerinden, talebelerin yemek ve elbise masrafları da mektep tarafından karşılanacaktır.⁴²⁹

Bu arada bir başka gelişme mektebin öğrenci kapasitesi konusunda yaşanmıştır. Kuruluş aşaması ve nizamnamesinde kapasitesi 60 kişi olarak belirlenmesine rağmen, talebin fazla olması nedeniyle bir süre sonra kapasitenin artırılması gündeme gelmiştir. Böylece ileride gerektiğinde artırılmak üzere yılda 10'ar öğrencinin ücretli olarak alınacağı ve bunlardan, ödeneğin fazla öğrenci kabulüne yeterli gelmemesi nedeniyle, yemek, elbise vs. masrafları için 16 Osmanlı altını ücret alınması kabul edilmiştir.⁴³⁰

⁴²⁷ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

⁴²⁸ Quataert, *a.g.e.*, s. 102.

⁴²⁹ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

⁴³⁰ BOA., İ. OM., 9/13, 14 Ra 1321/10 Haziran 1903.

Ziraat Mektebinde Öğrenci Sayısı

Ziraat Mektebi’nin 1310 (1892) - 1324 (1906) Yılları Arasındaki Öğrenci Sayısı⁴³¹

Tarih	Öğrenci Sayısı
1310 (1892)	17
1316 (1898)	63
1317 (1899)	60
1318 (1900)	60
1319 (1901)	60
1320 (1902)	68
1321 (1903)	87
1322 (1904)	70
1323 (1905)	60
1324 (1906)	60

Ziraat mektebinin öğrenci sayısına bakıldığında, çoğunlukla başlangıçta belirlenen 60 kişilik kontenjana uymakla birlikte bazen yıllara göre artma ve azalma eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Mektep açıldıktan sonraki yıl öğrenci sayısı 17’dir. Daha sonraki altı yılda ise kaynaklarda öğrenci sayısı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bundan başka Ziraat Mektebinde gayrimüslim idarecilerin yanında gayrimüslim öğrenciler de bulunmaktadır. Örneğin, 1316 tarihli Maarif Salnamesinde mektepte dokuz gayrimüslim öğrencinin bulunduğu kayıtlıdır. Bu kayıt, arşiv belgelerinden de teyit edilebilmektedir. Nitekim yüksekokullara kaydedilmeleri için haklarında irade çıkan 25 Ermeni talebeden dördünün Halkalı Ziraat Mektebine gönderilmesi istenmiş ancak bu dört talebenin tahsillerinin mektebin şartlarına uygun olmadığına ve bunların Halkalı’da eğitim almaları için önce Selanik ve Hüdavendigar Ziraat Mekteplerine gönderilmeleri gerektiğine karar verilmiştir.⁴³² Kapasitesi 60 olarak belirlenen okulda, 1316 (1898) yılında ıslahhaneden katılan üç kişi dışında 1320 (1902)’ye kadar bu sayı devam etmiştir. Ancak 1320 (1902)’den itibaren iki yıl boyunca

⁴³¹ H.V.S. 1310, s. 135; H.V.S. 1316, s. 76, 435; S.N.M.U. 1316, s. 1038; H.V.S. 1317, s. 331; H.V.S. 1318, s. 326; H.V.S. 1319, s. 338; H.V.S. 1320, s. 352; H.V.S. 1321, s. 354; H.V.S. 1322, s. 330; H.V.S. 1323, s. 342; H.V.S. 1324, s. 261.

⁴³² BOA., BEO, 1171/87797, 18 Ra 1316/6 Ağustos 1898.

öğrenci sayısı önce 68'e akabinde ise zirve denilecek 87'ye ulaşmıştır. 1322'de bu rakam 70'e düşmüş, ertesi iki yıl boyunca da 60 öğrenci okula devam etmiştir.

İmtihanlar

Ziraat mektebinde gerçekleştirilen imtihanlarla ilgili ayrıntılı bilgilere Bursa Gazetesinde yayınlanan dâhili talimatnameden ulaşılabilmektedir.⁴³³ Buna göre, imtihanlar iki çeşit olup biri hususi diğeri umumidir. Hususi imtihanlar her dersin muallimi, müdür ve muavin ile yüz yüze olarak yazılı ve lazım gelen uygulamayla beraber kanun-ı evvelin ve mart'ın son haftalarında icra edilecektir. Her dersin imtihan-ı hususisi öğretimi aksatmamak için o dersin saatinde yapılacaktır. Dersler haziran sonunda sona ererek temmuz'un başından 15'ine kadar genel imtihana hazırlık için süre verilir. Temmuz'un 15'inden sonuna kadar da imtihanlar yapılır. Ağustos başından eylül sonuna kadar mektep tatil edilerek arzu eden talebeye izin verilmektedir. İmtihanlara mahsus numaraların dereceleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Ziraat Mektebinde İmtihan Dereceleri

Numara	Derece
0	Hiç
1,2	Pek fena
3,4,5,	Fena
6,7,8,9,	Karib-i vasat
10,11	Vasat
12,13,14	Karib-i âlâ
15,16,17	Âlâ
18,19	Aliyü'l-âlâ
20	Fevkalade

Umumi imtihanlar için belirli olan vakit başlamadan önce vilayet ziraat ve nafia müşavirinin hazır olduğu sırada mektebin idare

⁴³³ Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893; Bursa, 118, 7 Ş 1310/24 Nisan 1893.

heyeti toplanarak her ders için erbab-ı fenden birer yahut ikişer mümeyyiz seçilerek, ders muallimleri ve mümeyyizlerin isimleriyle imtihan günlerini içeren cetveller hazırlanıp makam-ı vilayete takdim olunacaktır. Seçilen mümeyyizlere, bulunacakları imtihanlar, cetvellerle vilayetten bildirilecektir. İmtihan heyeti Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından ziraat heyet-i fenniyesi azaları arasından seçilecek olan kişinin başkanlığında ziraat ve nafia müşaviri ile maarif müdürü, mümeyyizler, mektebin müdürü, muavini ve muallimlerinden oluşacaktır. Soru sorma hakkı imtihan yapılan dersin muallimine ait olup heyetten birisi soru sormak isterse ilgili muallime müracaat edecektir. Her dersin imtihanı sırasında müdür ile muallim ve mümeyyizlerden birisi numara verecek ve imtihan sonunda bu üç numaranın ortalaması alınarak imtihana ait cetvelde o dersin ve talebenin ismi hizasına yazılacak ve defterin altı imtihan heyeti tarafından mühürlendikten sonra mektep müdürüne verilecektir.⁴³⁴

Her sınıf derslerinin bu şekilde yapılacak imtihanları sonunda imtihan cetvelleri mektebin muallim heyeti tarafından ayrı ayrı kontrol edilerek ve talebelerin dereceleri toplanarak derslerin sayısına göre taksim edilir. Akabinde imtihan neticelerini gösteren bir genel cetvel düzenlenerek mektep müdürlüğüne gönderilir. Talebenin umum derslerden aldığı numaraların ortalaması 10’dan aşağı ise katiyen sınıf terfi edemeyecektir. Talebeye bir de sınıf terfisi için ikinci imtihan hakkı tanınmıştır. İkinci imtihanlar, derslere başlamadan 15 gün önce tedris heyeti huzurunda icra edilecektir. Bu imtihanda başarılı olan talebeye sınıf terfi ettirilecektir. İki imtihanda dahi sınıf terfi edemeyen talebenin heyet-i tedrisiyece ahlâk notları mütalaaya alınarak ya mektepte alıkonulacak veya ihraç olunacaktır. İki sene mütemadiyen sınıf terfi edemeyen talebe mektepten çıkarılacaktır. Her ne sebeple olursa olsun mektepten ihracı gereken talebenin ihraç sebebi idare heyeti tarafından mazbatayla ziraat umumi idaresine bildirerek muvafakat cevabı alındıktan sonra icabı icra kılınacaktır.

⁴³⁴ Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893.

Talebenin üçüncü sene sonunda nazari ve ameli imtihanlardan aldıkları numaraları ortalaması birinci ve ikinci senedeki imtihanlarda aldığı numaraların ortalamasıyla birleştirerek hepsinin genel ortalaması alınıp talebeye genel bir not verilecektir. Bu şekilde 13'ten 20'ye kadar olan ortalama numara almaya hak kazananlara Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından birer şahadetname verilerek talebe mezun olacaktır.⁴³⁵

Ziraat mektebinin imtihanları ve imtihan süreci hakkında bilgi veren talimattaki uygulamaların aynı sene yapılan imtihanlarda gerçekleştirildiği görülmektedir. Nitekim 14 Ağustos 1893 tarihli Bursa Gazetesinde, Bursa Hamidiye Ziraat Mektebi tedris heyeti tarafından seçilip vilayet idaresince tasdik edilen mümeyyizler huzurunda yapılan imtihanların temmuzun yirmi dokuzuncu perşembe günü son bulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca öğrencilerden aileleri yanına gitmek arzusunda olanlar mektep idaresi tarafından verilen müsaade üzerine peyderpey memleketlerine gitmişlerdir.⁴³⁶ Aynı şekilde iki sene sonra Hüdavendigâr Gazetesi de ziraat mektebinde yapılan imtihanları şöyle duyurmuştur: “Ziraat Ameliyat Mektebinde tahsil görmekte olan talebe geçen pazartesi gününden itibaren tayin olunan heyet-i mümeyyize huzurunda mebadi-i ulumdan ve fen, bahçıvanlık ve böcekçilik ile ameli ve nazari fen, ziraat ve mevaşi ve usul idare ve hendese-i ziraiye'den hususi imtihanlarına başlanmıştır.”⁴³⁷

Disiplin, Ceza ve Mükâfat

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinde, eğitim-öğretim faaliyetlerinin önemli bir parçasını disiplin oluşturmuştur. Mektebin yatılı olması, bitişğinde numune çiftliği ile geniş arazilere sahip olması yanında Bursa şehir merkezinin dışında bulunması, öğrenciler üzerinde ciddi bir disiplin ve otorite kurulmasını gerektirmiştir. Bu

⁴³⁵ Bursa, 118, 7 Ş 1310/24 Nisan 1893.

⁴³⁶ Bursa, 133, 1 S 1311/14 Ağustos 1893.

⁴³⁷ Hüdavendigâr, 1650, 8 S 1313/31 Temmuz 1895.

bağlamda mektep açıldıktan sonra Bursa Gazetesinde yayınlanan talimatnamede⁴³⁸ talebenin görevleri ve uyması gereken kurallar teferruatıyla anlatılmıştır:

Talebe, mevsime göre tertip edilmiş vakit çizelgesine göre hareket etmelidir. Yani yataktan çıkarak, derse, müzakereye, yemekhaneye ve uygulamaya gitmek için boru, trampet, yahud düdük ile kendilerine verilen emirle işarete tamamıyla ve vaktiyle uymak zorundadır.

Talebe kendi yataklarını her sabah belirli vakitte düzeltmeye ve elbiselerini daimî surette temiz tutmaya ve bu hususta kendilerine verilecek olan emirleri ve tenbihleri tamamıyla yerine getirmeye mecburdur. Ayrıca öğrenciler dershaneleri, koğuşları ve yemekhaneyi münâvebeten temizleyeceklerdir.

Talebe, amirlerine ve muallimlerine itaat ve hürmet edeceği gibi birbirleri arasında da hüsn-i muâşeret eyleyeceklerdir. Muallimleri dershaneye girdiğinde ayağa kalkıp selamlayarak muallim tarafından otur emri verilmedikçe yerlerine oturmayacaklardır.

Talebenin gerek dersane ve yemekhanede ve gerek yatak koğuşunda ve müzakere zamanlarında birbirleriyle sohbet etmeleri, muallim ve mubassırlardan ruhsat almadıkça dışarı çıkmaları katiyen yasaktır.

Mektep içinde sigara içmek, dersane ve koğuşlarda yemiş ve buna benzer şeyler yemek ve saklamak katiyen yasaktır.

Mektebin civarında yaşayan kasaba ve köyde ailesi bulunan talebeye eğer velisinin rızası olur ise velisi nezdinde kalmak üzere yalnız cuma geceleri ve kimsesi bulunmayan talebeye dahi cuma günleri ruhsat verilecektir. Ancak mevcut talebenin yarısına bir hafta ve sınıfın kalanına diğer hafta müsaade olunacaktır.

⁴³⁸ Bursa, 116, 16 R 1310/3 Nisan 1893.

Umumi imtihandan sonraki tatil esnasında ailesi yanına gitmeyen talebe mektepte geceleyebilecek, Cuma ve pazar günleri arzu eder ise usulünce izin verilecek ve diğer tatil günlerinde çiftliğin ameliyatıyla meşgul olacaktır.

İzinli olan talebe dışarda edep ve terbiye dairesinde gezip tozacak, oturulması ve gidilmesi caiz olmayan yerlerde bulunmayacaktır.

Ziraat Mektepleri Nizamnamesine ve bu talimatın içeriğine mugayir hal ve harekette bulunan, derslerine devam ve vazifesine özen etmeyen, mektepte ve taşrada hüsn-i ahlâk ve edebini muhafaza eylemeyen talebe hakkında beş çeşit ceza uygulanacaktır. Bunların birincisi 24 saat kadar yemeksiz yalnız ekmek ve su vermek, ikincisi mezuniyetten mahrum bırakılmak, üçüncüsü heyet-i idare huzurunda tevbih ve tenbih, dördüncüsü tekdir-i aleni ve beşincisi tard'dır. Talebenin gerçekleştirdiği kabahatin derecesine göre birinci ve ikinci derecede olan cezalar müdürün ve ondan ötesi idare heyetinin kararıyla ve yalnız tard muamelesi hakkındaki karar ziraat-i umumi idaresine bildirilip onlardan alınacak izne göre uygulanacaktır.⁴³⁹

Ziraat mektebi talebelerinden başarılı olanlar ise mektep idaresi tarafından mükâfatlandırılacaktır. Bu bağlamda müdür tarafından üç takdir nişanı verilecektir. Bunlardan birincisi aferin, ikincisi tahsin, üçüncüsü de imtiyazdır. Bir tahsin dört aferine ve bir imtiyaz iki tahsine eşittir. Elli aferin bileti kazanan talebeye mektep tarafından uygun bir hediye verilerek aferin biletleri istirdad olunacak ve hediye, bütün talebeler müdür ve muallimin muvâcehesinde mektep tarafından usul dairesinde verilecektir. Gerek mektep içinde gerekse dışında edebe aykırı harekette bulunmamış ve muallimlerine riayet etmelerinden dolayı hüsn-i ahlâk sahibi olan talebeye verilecek mükâfat aferin ile eşit sayılacaktır.⁴⁴⁰

⁴³⁹ Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893.

⁴⁴⁰ Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893.

Mezuniyet

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebinde eğitimini başarıyla tamamlayarak mezun olan ve dereceye giren talebelere birtakım ödüller verilecektir. Bu kapsamda birinciliği kazanan talebeye seçilmiş heyet tarafından uygun görülürse bir altın madalya ve 1500 kuruş, ikinciliği kazanan talebeye gümüş madalya ve 1000 kuruş ve üçüncülüğü kazananlara da tunç madalya ve 500 kuruş verilmesi veyahut bu para ile kendisine arazi veya hayvan, alat ve edevat satın alınması kararlaştırılmıştır. Görülmektedir ki mektepten şahadetnamesini alarak çıkan talebelerin imtihansız olarak Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisine girmelerine hak verilmiştir. Tahsil süresini bitirip başarılı olan talebeye şahadetnameleri, ilgili nezaret tarafından verilmektedir.⁴⁴¹

Bursa Ziraat Mektebi mezunları, Halkalı Ziraat Mektebinin talebe kadrosuna dâhil olmuşlardır. Yani Bursa’daki okul bir alt derecede olması nedeniyle aynı zamanda Halkalı’daki okula öğrenci hazırlamıştır. Örneğin II. Abdülhamid’in iradesiyle Bursa Ziraat Mektebinde tahsillerini tamamlayıp mezun olan üç Ermeni öğrenci, Halkalıdaki Ziraat Mektebine gitmek istemiş ve bunun için mürur tezkiresi talebinde bulunmuşlardır.⁴⁴² Yine Bursa’daki Ziraat Mektebinden şahadetname alan Ali Rıza Efendi, Halkalı Ziraat Mektebine kaydolmak için talepte bulunmuştur.⁴⁴³ Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Hem bir üst ziraat okuluna öğrenci hazırlaması hem de modern tarımı ülke sathına yaygınlaştırma konusunda harcanan çaba, Bursa Ziraat Mektebinin dönemin zirai eğitiminin temel taşıyıcılarında biri konumunda olduğunu gösterir.

Bursa Ziraat Mektebi ilk mezunlarını açıldıktan üç sene sonra 1894’te vermiştir.⁴⁴⁴ Ancak mezunlarla ilgili kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Örneğin vilayet salnamelerinde okulun açıldığı

⁴⁴¹ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

⁴⁴² BOA., DH. TMİK. M., 135/33, 09 S 1320/18 Mayıs 1902.

⁴⁴³ BOA., BEO., 2422/181637, 24 B 1322/4 Ekim 1904.

⁴⁴⁴ Erdönmez, *a.g.m.*, s. 32; Sedat, *a.g.e.*, s. 25.

tarihten 1906-1907 ders yılına kadar şahadetname alan öğrenci sayısı 129, ertesi ders yılı ise 149 olarak verilmiştir.⁴⁴⁵ Quataert ise 1894'ten itibaren Bursa'daki Ziraat Mektebinin her yıl 24 ila 40 öğrenciyi mezun ettiğini, böylece 1908 yılı itibariyle toplam mezun sayısının 330'u geçtiğini ifade etmiştir.⁴⁴⁶

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi Numune Çiftliği

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebine bağlı numune çiftliği ve araziler, eğitim-öğretim faaliyetlerinin uygulama alanı olmuştur. Okulun müfredatında yer alan derslerin bir kısmı uygulamalı olduğu için, çiftlik ve müstemilatıyla arazilerde işlenmiş, öğrenciler aldıkları teorik dersleri bizzat buralarda tatbik etmişlerdir. Böylece ziraat mektebi ve numune çiftliği, eğitim-öğretim faaliyetlerinde birbirini tamamlamıştır.

Ziraat mektebi ve numune çiftliğinde dönemin pek çok modern tarım araç gereçlerini ve çeşitli hayvanları görebilmek mümkündür. Nitekim pulluklar, çapa makineleri, orak ve çayır makinesi, pancar doğramaya mahsus makine, mısır danelemeye mahsus makine, saman yapar harman makinası, kaymak döğmeye mahsus Danimarka yayığı, yağ yoğurma teknesi, termometre, kaymak yoğurma aleti, civalı termometre ve barometre gibi modern tarımın gereği olan pek çok alat ve edevat ile demirbaş hayvan olarak; 5 çift öküz, 12 adet inek, 50 adet koyun, 4 kısırak ve 2 beygir kuruluş aşamasında çiftlikte bulunmaktadır.⁴⁴⁷

II. Abdülhamid döneminde Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği, Halkalı Ziraat Mektebi ve Mülkiye Baytar Mektebi gibi müessesat-ı hayriye olarak kabul edilerek desteklenmiştir.⁴⁴⁸ Bu desteğin, mektebe ve çiftliğe doğrudan

⁴⁴⁵ H.V.S. 1324, s. 597; H.V.S. 1325, s. 338.

⁴⁴⁶ Quataert, *a.g.e.*, s. 107.

⁴⁴⁷ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

⁴⁴⁸ BOA., ŞD., 591/6, 13 S 1317/23 Haziran 1899.

yansımaları olmuştur. Nitekim ziraat mektebi diğer mekteplerde olduğu gibi dışarıdan getirilen araç gereçler ve materyaller bakımından gümrük resminden muaf tutulmuştur. Örneğin, mektebe ve çiftliğe gönderilen hurdebin⁴⁴⁹, böcekçilik, meyve kurutmak, konserve yapmak, arıcılık ve kimyaya mahsus alat-edevat ve makine gümrük resminden muaf tutulmuştur.⁴⁵⁰ Yine numune çiftliğine Avrupa’dan çeşitli alat, edevat, araç gereç ve makineler getirilerek modern yöntemlerle tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Avrupa’dan satın alınarak Halkalı Ziraat Mektebinde uygulanan ve başarı gösteren meyve ve sebze kurutma makinelerinden Hüdavendigar Numune Çiftliği için de satın alınması istenmiştir. Şöyle ki numunelerini göstermek için mayısta tedarik olunabilen muhtelif cins sebze ve meyvelerden birer miktarı kurutulmuş ve çekmece içerisinde özel memur ile padişaha gönderilmiştir. Ancak bunların yaz mevsiminde yetişerek kurutulanlar kadar nefis olmasa da sıradan kurutulanlara karşı daha iyi olduğu ve bir müddet suda bekletildikten sonra yenildiğinde lezzetinin tazesini fark olunmayacak derecede olduğu ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti’nin şöhretli meyve ve sebzelerinden bu makineler yoluyla yeniden istifade edileceği için makinelerin bir an evvel getirilmesi istenmiştir. Bu işlemlerin ziraat ıslahının önemli bir parçası olduğu ve Avrupa ve Amerika’da uygulandığı vurgulanmış ve neticede makinelerin getirilmesine onay verilmiştir.⁴⁵¹ Numune çiftliğinde bu konuda yaşanan bir başka örnek ise Paris’ten getirilen makinalardır. Okulun idare heyeti tarafından düzenlenen kararname ile Paris’teki Bilz fabrikasından tereyağı yoğurmasına, pancar doğramasına ve hububat kırma özelliğine sahip makinelerle bileği taşı getirilmiştir. Bütün bunlar, modern tarımın çiftlikte uygulanmaya çalışıldığını gösterdiği gibi hem hububat hem mandıra hem de şeker üretimi açısından okulda ve numune çiftliğinde bazı girişimlerde

⁴⁴⁹ Mikroskop. <http://lugatim.com/s/hurdebin>

⁴⁵⁰ BOA., ŞD. 523/51, 03 Za 1314/5 Nisan 1897.

⁴⁵¹ BOA., İ. OM., 2/56, 09 Za 1312/4 Mayıs 1895.

bulunulduğunu göstermektedir.⁴⁵² Ertesi yıl da Marsilya'dan iki sandık içinde tulumba getirilerek gümrük resminden muaf tutulmuştur.⁴⁵³

Numune çiftliğine Avrupa'dan sadece alat, edevat değil, araziye ekilecek mahsul de getirilmiştir. Örneğin çiftliğin açıldığının ertesi senesi, Macaristan Ziraat Nezaretinden gelen heyet tarafından Sultan Hamid'e takdim edilen tohumlar Bursa Ziraat Mektebi çiftliğine ekilmiş ve mahsulatın örnekleri İstanbul'a gönderilmiştir.⁴⁵⁴ Aynı sene Amerika ve Avrupa'dan getirtilen tohumlarla bir miktar sebze tohumunun da Bursa'daki ameliyat mektebine gönderilmesine karar verilmiştir.⁴⁵⁵ Böylece numune çiftliğinde gerçekleştirilen uygulamalar, ülkedeki zirai faaliyetlere örnek olmuştur. Bundan başka mahsullerin üretiminde hava durumunu tespit etmek için çiftliğe bir hava değişim gözetleme merkezi kurulmuştur.⁴⁵⁶

Bu dönemde gül yağı sanatının yayılması ve ihtiyacı karşılamaya yetecek gülfidanı yetiştirilmesi için iklimi ve arazisi müsait olan numune çiftliğinde gülfidanlığı kurulması ve bunun için gereken meblağın ödenmesi gündeme gelmiştir.⁴⁵⁷ Nitekim okul arazisine bir süre sonra gülfidanlığı kurulmuş hatta yetiştirilen güller oldukça tutularak 1905 yılında yüksek miktarda gül yağı talep edilmiştir.⁴⁵⁸ Öte yandan çiftlikte yetiştirilen gülfidanlarının Anadolu'da bulunan gül yetiştiricilerine gönderildiği, bu şekilde gülcülüğün memlekette yayılmasına hizmet edildiği görülmektedir. Öyle ki çiftlikte 1895 yılında beş dönüm gülistan bulunduğu bunun gülfidanı üretiminde yetersiz olduğu gerekçesiyle 20 dönüme

⁴⁵² BOA., BEO, 1170/87699, 15 Ra 1316/3 Ağustos 1898.

⁴⁵³ BOA., ŞD., 591/6, 13 S 1317/23 Haziran 1899.

⁴⁵⁴ BOA., Y. MTV., 58/1, 01 C 1309/2 Ocak 1892.

⁴⁵⁵ BOA., Y.EE., 46/8, 26 R 1310/17 Kasım 1892.

⁴⁵⁶ BOA., ŞD. 518/8, 13 C 1312/12 Aralık 1894.

⁴⁵⁷ BOA., ŞD., 520/46, 19 Ra 1313/9 Eylül 1895; BOA., BEO., 1095/82084, 27 Ş 1315/21 Mart 1898.

⁴⁵⁸ Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid, Armoni Yayıncılık*, İstanbul 2007, s. 200.

çkarılması söz konusu edilmiştir.⁴⁵⁹ Gülfıdanlığından başka çiftliğin arazisinde kuşkonmaz sebzesi ve çilek yetiştirildiğı gibi nebatat-ı ıtriye’den sayılan ve Avrupa piyasalarında hayli yer işgal eden şerbetçi otunun da denemesi yapılmış ancak o tarihlerde ziraatına başlanmamıştır.⁴⁶⁰

Sultan II. Abdülhamid, hayvancılığın ülke sathında yaygınlaşması konusuna ilgi göstermiş ve bu konuda çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler ziraat mektepleri ve bünyelerindeki numune çiftlikleri ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Örneğın, at cinsinin ıslah edilmesi için Macaristan’dan getirilen kısrak ve aygırların durumuyla, vilayetlere gönderilecek iyi cins tavuk ve diğer kümes hayvanları numune çiftliklerinde yetiştirileceğı için bu çiftliklerin ne durumda olduğunun kendine bildirilmesini istemiştir. Ayrıca İngiltere iyi cins hayvan yetiştirmede gelişmiş bir ülke olduğu için, Londra’dan hayvan yetiştirilme konusunda usta bir kişinin İstanbul’a gönderilmesi için girişimlerde bulunulmasını bildirmiştir.⁴⁶¹ Bunun yanı sıra hayvancılığa olan desteğini ziraat mektepleri ve onlara bağılı numune çiftliklerine doğrudan yardım edip hediye göndererek göstermiştir. Örneğın Bursa’daki Ziraat Mektebine özel bir ilgi göstererek yaverleriyle, bir vapur dolusu yüksek vasıflı at, sığır ve çeşitli ehil hayvanı göndermiş ve bunlar Mudanya’da karşılanmıştır.⁴⁶² Bu bağlamda okul kurulduğu ilk zamanlarda II. Abdülhamid tarafından çiftliğe hediye edilen dört baş boğanın sonradan doğanlarla birlikte sayısı altıya ulaşmış ve boğaların okulda idareleri zorlaşmıştır. Bunlardan ikisinin Selanik Ziraat Mektebine gönderilmesi düşünülmüş ancak buraya daha önce boğa gönderildiğı için bunların üretilmesi için diğer vilayetlere gönderilmesine karar verilmiştir. Bu noktada Aydın ve Ankara’daki numune çiftlikleri

⁴⁵⁹Kerim Sarıçelik, “Osmanlı Devleti’nin Anadolu’da Gül Tarımını Teşvik Politikaları” *The Journal of Academic Social Science Studies*, 47, 2016, 312-313.

⁴⁶⁰ H.V.S. 1324, s. 220, 221, 224.

⁴⁶¹ Mehmed Hocaoglu, *İkinci Abdülhamid’in Muhturaları (Belgeler)*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s. 229, 230.

⁴⁶² Talay, a.g.e., s. 199.

henüz uygun olmadığı için boğalardan iki başının Konya ve Halep numune tarlalarına gönderilmesi uygun görülmüştür.⁴⁶³

Hayvancılık konusunda bir başka örnek de tavuk ve yumurta yetiştirilmesi hususunda olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid, Hüdavendigâr Vilayetine özel memurlarla horoz ve yumurta göndererek bunların horoz ve tavuk beslemeye meraklı olanlardan isteyenlere dağıtılarak tavuk ve yumurta çeşit ve miktarının çoğaltılması noktasında irade çıkarmıştır. Bunun üzerine Hüdavendigâr valisi tarafından II. Abdülhamid'e vilayet adına teşekkür edilmiştir.⁴⁶⁴ Böylece bir yandan evcil kuş olarak da nitelendirilen tavuk ve yumurtaların nesli çoğaltılmaya çalışıldığı gibi hayvancılık doğrudan padişah tarafından teşvik edilmiştir. Bu arada, süreç içerisinde padişah tarafından ziraat mektebine ihsan buyurulan evcil kuşların yumurtalarının üretilmeleri için meraklı olanlara ve ilgililere dağıtıldığı ancak bunların uzaklara gönderilmesi sırasında bozularak civciv çıkmayacağı anlaşılmıştır. Bunun üzerine hem ahalinin istifadesini sağlamak hem de öğrencilere tatbik ettirilerek üretim yapmak için Bursa Ziraat Mektebine Avrupa'dan 100 yumurtalık bir adet kuluçka makinası getirilmiştir. Bu makine mektebe ait olup üretim gerçekleştireceği için gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Kuluçka makinası, tertometreli olup civcivlerin kurutulmasına mahsus makine, yumurtaları çevirmeye mahsus makine, civciv beslemeye ve yumurta muayene edilmesine mahsus bölümlerden oluşmuştur.⁴⁶⁵ Böylece hayvancılığın teşviki konusunda atılan adımlar, Bursa Ziraat Mektebine kuluçka makinesi kazandırdığı gibi modern hayvancılık yöntemlerinin uygulanmasına da katkı sağlamıştır. Bu arada ziraat mektebinde evcil kuşlar da ihmal

⁴⁶³ BOA., İ. HUS., 17/85, 16 R 1311/27 Ekim 1893; BOA., BEO., 305/22806, 22 R 1311/2 Kasım 1893; BOA., BEO., 318/23828, 19 Ca 1311/ 28 Kasım 1893.

⁴⁶⁴ BOA., Y. MTV., 59/53, 22 B 1309/21 Şubat 1892.

⁴⁶⁵ BOA., ŞD., 520/5, 05 Z 1312/30 Mayıs 1895; BOA., BEO., 643/48152, 24 Z 1312/18 Haziran 1895.

edilmemiş, kurulduktan sonra numune çiftliğine II. Abdülhamid tarafından 72 adet güvercin hediye edilmiştir.⁴⁶⁶

II. Abdülhamid ve idareden doğrudan çeşitli katkılar gören okul, bununla birlikte kurulduğu dönemden itibaren bazı durumlarda ihtiyacını kendi içinden karşılamayı amaçlamıştır. Örneğin açıldığı yıl vakit müsait olursa yazlık ekin zira olunacağı ve bunun mahsulüyle inekler ve koyunların idare edilmeye çalışılacağı vurgulanmıştır.⁴⁶⁷ Zaman içerisinde kurulduğu dönemdeki bu hassasiyet sürdürülmüş ve numune çiftliği, okulun gelişimi için alınan alat-edevatın bütçesinin karşılanmasına katkı sağlamıştır. Örneğin okula alınacak olan kimya, ulum-ı tabiiye, fenn-i mesaha aletleri ile harita-i Osmaninin bedellerinin bir kısmının çiftliğin hasılatından karşılanması uygun görülmüştür.⁴⁶⁸

Ziraat mektebi ve numune çiftliğinde ipekböcekçiliği eğitimi de verilerek ipek kozası yetiştirilmiştir. Bir süre sonra öğrencinin talimi için lüzumundan fazla koza üretilmesi ve bunun satılması üzerine bu ürünlerden harir öşrü alınması gündeme gelmiştir. Ancak ziraat mektebi devlet tarafından inşa edildiği için emlak vergisi alınmadığı gibi harir öşrü alınamayacağına da karar verilmiştir. Ayrıca okulun bünyesinde bir de böcekthane kurulacağından bahsedilmiştir.⁴⁶⁹ İpek kozası yetiştirilen okul arazisinde bir süre sonra dut fidanı yetiştirilmesi gündeme gelmiştir. Çünkü ipekçilik sanatının ülkede gelişimi için her yıl çeşitli vilayetlerden çok miktarda dut fidanı talep edilmektedir. Ancak tedariki müşküllü ve masraflı olduğu, haddizatında genelde istenilen zamanda tedarik edilemediği ve mevsiminde mahallerine ulaşmadığı hatta bir kısmının yollarda bozulup bir işe yaramadığı ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı Hüdavendigar Ziraat Mektebi arazisi dut fidanı yetiştirmeye elverişli olduğu için orada bir fidanlık tesis edildiğinde talebe uygun fidanlar

⁴⁶⁶ BOA., Y. MTV., 60/26, 10 S 1309/15 Eylül 1891.

⁴⁶⁷ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

⁴⁶⁸ BOA., İ. OM., 4/19, 29 S 1314/9 Ağustos 1896.

⁴⁶⁹ BOA., BEO., 1401/105045, 10 B 1317/14 Kasım 1899.

yetiştirileceği gibi istenilen vakitte lüzumu olan yerlere dut fidanı sevk edileceği ve gereği kadar taze dut fidanı yetiştirilmiş olacağı ifade edilmiştir. Yine burada kurulacak fidanlık ile fiyatça daha ucuz dut fidanı yetiştirecektir. Dut fidanlığı için gereken meblağın sarfına müsaade istenmiş, akabinde bu talep uygun görülerek dut fidanlığı tesisine onay verilmiştir.⁴⁷⁰ Böylece mektebin arazisinde oluşturulan dut fidanlarından ülkenin her tarafına çok sayıda fidan ücretsiz olarak dağıtılmıştır.⁴⁷¹ Koza yetiştirilmesi, dut fidanlığı tesisi gibi ipekböcekçiliği üzerine yapılan çalışmalardan sonra Harir Darüttahsilinin de inşa edilmesiyle, ziraat mektebi ve numune çiftliğinde ipekböcekçiliği eğitimi sistemli bir hale kavuşmuştur. Okulun öğrencileri, müfredatta yer alan teorik ve uygulamalı derslerden ve ipekböcekçiliğinden başka Bursa dışında da eğitim almışlardır. Örneğin Halkalı Ziraat Mektebi öğrencileri ile Erenköy'deki Aşı Mektebinde verilen eğitimden yararlanmışlardır.⁴⁷²

Mektebin Sosyal Yönü

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, modern tarım bilgisine sahip yeni çiftçiler yetiştirmeyi amaçladığı gibi ziraatla ilgili gelişmeler hakkında çiftçileri bilgilendirmesiyle de ciddi bir toplumsal işleve sahip olmuştur.⁴⁷³ Bu konuda yapılan en önemli icraat, okul idaresi tarafından vilayetin iklimine ve konumuna uygun olarak bir zirai takvim hazırlanmasıdır.⁴⁷⁴ Ziraat işlerinin yıllık bir zamana göre ayarlandığı bu takvim, mart, nisan, mayıs, haziran, temmuz, ağustos, eylül, teşrin-i evvel, teşrin-i sani, kanun-ı evvel, kanun-ı sani, şubat aylarına ayrılmış ve ilgili aylar içinde de çeşitli konu başlıkları verilmiştir. Böylece okulun sadece örgün bir eğitim kurumu değil aynı zamanda Bursa ve yöresi için toplumsal bir fonksiyon icra ettiği göz önüne çıkmaktadır. Bu da dönemin eğitim

⁴⁷⁰ BOA., ŞD., 528/25, 14 C 1318/9 Ekim 1900; BOA., İ.OM., 7/4, 19 B 1318/12 Kasım 1900.

⁴⁷¹ H.V.S. 1324, s. 597.

⁴⁷² Quataert, *a.g.e.*, s. 196.

⁴⁷³ Çiftçi, *a.g.e.*, s. 303.

⁴⁷⁴ H.V.S. 1324, s. 45.

politikalarının toplumsal gerçeklik ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Bursa Ziraat Mektebi kapılarını, Bursalılara ve şehre dışarıdan gelen ziyaretçilere açık bulundurmuş hem öğrencilerin çalışmalarını izlemek hem de okuldaki araç gereçlerle zirai uygulamaları görmek için okula çeşitli ziyaretler gerçekleştirmiştir. Böylece ziraat mektebi bir nevi şehrin vitrini haline gelmiştir.⁴⁷⁵ Keza Bursa’ya çeşitli nedenlerle gelenlerin hazırladıkları hatıra eserlerdeki mekteple ilgili intibalarında bunu görebilmek mümkündür. Örneğin 1896’da Bursa’ya gelen Fatma Fahrünnisa Hanım, mektebi ziyaret etmiş ve gözlemlerini şöyle aktarmıştır:

“Numune çiftliği geniş bir ekili arazinin ortasında olup önünde bulunduğumuz zarif ve sağlam kâgir bina ziraat mektebiydi. Biraz ötede ahır binası ve diğer tarafta evcil kuşların kümesi bulunmaktaydı. Hepsini gezdik. Tertip ve düzenlerini alkışlamaya değer bulduk. Dönüş yolunda çiftlik arazisi içindeki bir tarlada çalışıklarını gördüğümüz mavi gömlekli birkaç kişi adi tarım işçilerine benzemiyordu. Sanırım onlar ziraat mektebinin öğrencilerinden olup derslerinin uygulama kısmını gerçekleştiriyorlardı.”⁴⁷⁶

1890’ların sonunda İstanbul’dan Bursa’ya bisikletle gezi düzenleyen Ahmet Tevfik de ziraat mektebine uğramıştır. Okula varıp ziyaret edip edemeyeceklerini sorduklarında öğrenciler, “Siz değil hatta sıradan bir köylü de gelmiş olsa içini de dışını da tümü ile gezebilir. Kesinlikle serbesttir. Makine ve araç ve gereçlerini görmek için pek çok kimse gelip ziyaret ediyorlar” şeklinde cevap vermiştir. Ahmet Tevfik, hatıratında okulun dört tarafının yeşillik olduğunu tasvir etmiş ve özellikle tarım fenninin kendilerini tatmin ettiğini

⁴⁷⁵ Kumaş, II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909), s. 128.

⁴⁷⁶ Fatma Fahrünnisa Hanım, 1896 Baharında Bursa (Haz. Nezaket Özdemir), Bursa Kültür A.Ş., Bursa 2010, s. 35, 36.

vurgulamıştır. Ahmet Tevfik, gördükleri şeylerin kendilerine tümüyle yabancı geldiğini söylemekten kendini alamamıştır.⁴⁷⁷

Bu iki isim dışında 1895'te Bursa'ya gelen Dr. Şerafeddin Mağmumi, ziyareti sırasında mektebin binası hakkında da bilgi vermiş, üst katta yatakhane, alt katta yemekhane ve derslane bulunduğunu belirtmiştir. Binanın arka tarafında ise kümes, ahır, depo, gibi müstemilat vardır. Mağmumi'ye göre, mektep, en son sistemde tarım araç gereçlerine sahiptir. Kümeslerde her çeşit tavuk, ördek, güvercin olup dışardan isteyenlere yumurta verilmiştir.⁴⁷⁸ Bursa'da bir süre mülki idadi müdürlüğü görevinde bulunan İhtifalci Mehmed Ziya Bey de görevi sonrası Bursa'ya gerçekleştirdiği seyahatte ziraat mektebini ziyaret edip mektep müdürü Nesib Beyin misafiri olmuştur. Ziyaretinde kendisine ikram edilen ve mektep mahsulü olan taze tereyağı, peynir ve yoğurttan yemiş ve bunları çok nefis bulmuştur.⁴⁷⁹

Yatılı ve ücretsiz olan mektepte, öğrencilerin çeşitli ihtiyaçları da karşılanmaya çalışılmıştır. Bunun için her bir öğrenciye haftada 3 kuruş cep harçlığı verilmiş olup hamam ve berber ücreti de buna dâhildir. Öğrencinin kitap, kırtasiye, kalem vb. ihtiyaçları için de bütçe ayrılmıştır. Öğrencilerin yemekleri karavanayla verilmiş ve yemekte çorba ve meyve de bulunmuştur. Yine öğrencilerin elbise ve çamaşırları da okul tarafından karşılanmıştır. Bundan başka öğrencinin, yatak, yorgan ve yemek takımları da okuldan karşılanmıştır⁴⁸⁰

Ziraat mektebi, Bursa'da düzenlenen sosyal etkinliklere de katılarak öğrencileri ve ürünleriyle boy göstermiştir. Örneğin okulun öğrencileri, II. Abdülhamid'in doğum günü kutlamalarına Bursa'daki

⁴⁷⁷ Ahmet Tevfik, *Velosipet ile Bir Cevlan, 1900'e Doğru İstanbul'dan Bursa'ya Bisikletli Bir Gezi* (Çev. Cahit Kayra), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 38, 39.

⁴⁷⁸ Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye* (Çev. Cahit Kayra), Buke Yayınları, İstanbul 2001, s. 56.

⁴⁷⁹ İhtifalci Mehmed Ziya, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁸⁰ BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.

diğer okullarla birlikte katılmıştır.⁴⁸¹ Bundan başka da ziraat mektebi, Bursa’da 1906’da düzenlenen sergide temsil edilmiş, mektebin çiftliğinde yetiştirilmiş tavuklar için ayrılan kafeste kuluçka makinası tanıtılmıştır.⁴⁸²

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği, tarım politikalarıyla eğitimin bütünleştiği bir kurum halini almıştır. Teorik ve uygulamalı eğitimin verildiği okul, II. Abdülhamid döneminde Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi ve Selanik Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebiyle birlikte ülkedeki zirai eğitimin üçlü sacayaklarından biri olmuştur. II. Abdülhamid tarafından okula özellikle önem verilerek çeşitli hediyeler gönderildiği gibi Avrupa’dan pek çok modern tarım araç gereci getirilmiştir. Böylece Bursa’daki Ziraat Mektebi, ülkede modern tarım yöntemlerinin uygulandığı model bir mesleki eğitim kurumu halini almıştır. Adı zaman zaman değişikliklere uğrasa da eğitim-öğretim faaliyetleri Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde kesintisiz devam etmiştir. Bursa Ziraat Mektebinde eğitimini tamamlayanlar ülkenin çeşitli yerlerinde zirai hayata atılarak modern zirai tekniklerle iştigal ettiği gibi bazıları da Halkalı Ziraat Mektebinde eğitime devam etmiş ve bir kısmı Avrupa’ya giderek uzmanlıklarını elde etmiştir. Bursa Ziraat Mektebi mezunlarından ziraat bürokrasisinde, çeşitli ziraat müdürlükleri ve Halkalıdaki mektepte müdürlük yapan isimler de çıkmıştır.⁴⁸³

II. Abdülhamid döneminin Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, inşa edilen, yerinde ve ana binası ayakta, kuruluş amacına uygun olarak bugün “Hamidiye Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi” adıyla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Mektebin ismine günümüzde “Hamidiye”nin eklenmesi, tarihi devamlılık ve mektebin kuruluş dönemindeki misyonuna uygun olması bakımından önemlidir. Bu bakımdan II. Abdülhamid

⁴⁸¹ Bursa, 112, 17 Ş 1310/4 Şubat 1893.

⁴⁸² Kumaş, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁸³ Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Vilayet Matbaası, Bursa 1927, s. 183. Bundan sonraki dipnotlarda Bursa Vilayeti Salnamesi, “B.V.S.” şeklinde kısaltılarak gösterilmiştir.

döneminin Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, günümüzün ise Hamidiye Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, II. Abdülhamid döneminde inşa edilen ziraat mektepleri içerisinde tarihi varlığını ve misyonunu günümüzde devam ettiren tek okul olma özelliğiyle Türk eğitim tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

Bursa Harir Darüttalimi

Okulun Açılış Süreci

Bursa Osmanlı tarihinde sadece siyasi açıdan değil iktisadi faaliyetleriyle de öne çıkan şehirlerden biri olmuştur. Bu iktisadi faaliyetlerin başını ise ipek çekmiştir. Keza tarihi ipek yolunun üzerinde olan Bursa, İran üzerinden gelen kervanların Avrupa'ya aktarılmasında aracılık ederek bundan büyük kazanç sağlamıştır. Böylece ipek ticareti ve endüstrisinin milletlerarası bir merkezi durumuna gelen Bursa'da klasik dönemde, şehrin refah kaynağını bu iktisadi faaliyet oluşturmuş ve şehirde pek çok dokuma tezgâhı kurulmuştur. 16. yüzyılda Osmanlı-İran savaşları ve Şah Abbas'ın ipek ticaretinin yönünü değiştirme teşebbüsleri Bursa'daki ipek ticaretini olumsuz etkilese de bu durum bir süre sonra Bursa ve havalisinde ipek üretiminin teşvik edilmesine neden olmuştur. Böylece ipekli dokumacılıktan ziyade kozacılık ile ham ipek üretimi ve satışı ön plana geçmeye başlamıştır.⁴⁸⁴

19. yüzyıla kadar Bursa'da ham ipek üretimi evlerde ve mahallelerde geleneksel yöntemlerle ve tepme mancınıklarla yapılmıştır. Ancak 19. yüzyılın başlarından itibaren yaşanan gelişmeler Bursa'daki ipekçilik sektörünü de etkilemiştir. 1824'te Fransa'nın Lyon şehrinde ipek çeken makinelerin kullanılmaya başlanması ve ipek kozalarının buharda ısıtılıp yumuşatılmasıyla iplik çekim işi hızlanmıştır. Avrupa'da bu şekilde buhar gücü ile çalışan ipek teli çekip iplik üreten filatür fabrikalarının kurulmasıyla yaşanan gelişmelerden Bursa da etkilenmiş ve 19. yüzyılın ortalarına

⁴⁸⁴ İnalçık, *a.g.e.*, s. 448; Mine Akkuş, "19. Yüzyılda Bursa'daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi" *OTAM*, 24, 2008, s. 3.

doğru Bursa’da filatür (iplik çekim) fabrikaları kurulmaya başlamıştır.⁴⁸⁵ Nitekim 1837’de Bursa’da mahalli girişimlerle ilk ipek fabrikası açılarak ipek endüstrisinde buhar gücü kullanılmaya başlanmış, 1852’de de Sultan Abdülmecid tarafından Hereke fabrikasına hammadde sağlamak amacıyla Demirkapı mahallesinde 80 çıkırlıklı “Harir Fabrika-i Hümayun”u açılmıştır.⁴⁸⁶ Böylece Bursa, 19. yüzyıl ortalarından itibaren ipekçilik sektöründe makinalaşmanın yaşandığı bir şehir haline gelmiştir.

Bursa’da ipekçilik alanında bu gelişmeler yaşanmakla birlikte zaman içerisinde çeşitli sıkıntılar baş göstermeye başlamış ve Türkiye’de gelişmekte olan kozacılık ve ipekçilik sektöründe bir endişe belirmiştir. Bu endişenin kaynağı, 1857 yılında Fransa’da başlayan pebrine (karataban) hastalığıdır. İpekböceği hastalığı dünyanın her tarafında olduğu gibi Türkiye’de de hissedilmiş, 1860 yılında Avrupa’dan Edirne ve İzmit’e oradan Bursa’ya kadar ulaşarak etkisini uzun yıllar devam ettirmiştir. Bu hastalık, Bursa koza mahsulünün oldukça düşmesine neden olmuş, mesela 1865 yılında 400 bin kilo kozadan sadece 100 bin kilo kadar ipek çıkartılabilmektedir. Ham ipek üretiminde ciddi düşüşler meydana gelmesi üzerine filatür fabrikalarının ihtiyacı olan yaş kozalar ithal yolla elde edilmeye çalışılmıştır. Bu arada Fransa’da Pastör (Pasteur) adlı bir bilim adamı, hastalığın önlenmesi için bazı girişimlerde bulunmuş ve 1867’de elde ettiği yöntemle Fransa ve diğer ülkeler, bu hastalıktan kurutulmaya başlamıştır. Pastör’ün aldığı tedbir şöyledir: “Tohumu alınacak kelebeklerin kanını önce mikroskopta muayene etmek ve hastaliksız olduğu anlaşıldıktan sonra tohumları saklamak.”⁴⁸⁷ Pastör’ün hastalığın nedenini keşfetmesiyle Fransızlar bu sorunu çözmüşler

⁴⁸⁵ Cafer Çiftçi, “1837-1908 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 2013, s. 2; Akkuş, *a.g.m.*, s. 4; Zeynep Dörtok Abacı, “İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)”, *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 2006, s. 162.

⁴⁸⁶ Dörtok Abacı, *a.g.m.*, s. 163; Çiftçi, *a.g.m.*, s. 2.

⁴⁸⁷ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960, s. 421, 425.

ancak Türkiye’de hastalığın etkileri devam etmiş ve hastalıkla yapılan mücadele uzun yıllar sürüncemede kalmıştır.⁴⁸⁸ Bu arada hastalık ortaya çıktıktan sonra Osmanlı Devleti Fransa’dan pastör usulüyle üretilmiş tohum ithal etmiştir.⁴⁸⁹ Ancak yapılan bu ithalat bir süre olumlu sonuçlar vermişse de zaman içerisinde yumurtaların kontrol edilememesi neticesinde hastalıklar tekrar baş göstermiştir. Bu arada 1869’da Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat Müdürü Amasyan Efendi ülkede hastalıksız ipekböceği üretimi için bir rapor kalem almış ve bu rapor gazetelerde yayınlanıp ilgililerin dikkatine sunulmasına rağmen herhangi bir sonuç elde edilememiştir.⁴⁹⁰ İpekböcekçiliği sektöründe ve Bursa’nın ekonomik hayatında bu sıkıntılar devam ederken 1881’de kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresinin, rüsum-ı sitte içerisinde yer alan ipek öşrü gelirlerini toplama hakkını üzerine alması ve bu gelirleri üst düzeye çıkarma düşüncesi, ipekböcekçiliği alanında Bursa’da ve ülkede yeni bir dönemin başlamasına neden olmuştur.⁴⁹¹

1881’den bu yana Bursa’da ikamet eden ve ipek ticaretiyle de ilgilenen Almanya’nın Bursa Konsolos Vekili Hermann Scholer (Şoler), kozacılıkta yaşanan bu sıkıntıların çözümü için 1886 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresine ayrıntılı bir rapor sunmuştur. Buna göre, koza mahsülünün artması için yegâne çare olarak yabancı ülkelerden gelen harir tohumlarının, her bir kelebeğin yumurtlamış olduğu tohumları ile ayrı ayrı ufak keseler içinde konularak ithal edilmesi, İstanbul gümrük dairesinde oluşturulacak olan muayenehanede keleklerin hurdebin ile muayene edilerek sağlam oldukları anlaşıldıktan sonra geçişlerine müsaade edilmesi ve hastalıklı olanlarının imhasını teklif etmiştir. Şoler’in teklifi, Düyun-ı Umumiye meclisi idaresince uygun bulunmuştur. Akabinde kurulması gerekli

⁴⁸⁸ Ayhan Aktar, “Bursa’da Devlet ve Ekonomi”, *Bir Masaldı Bursa* (Haz. Engin Yenal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 129.

⁴⁸⁹ Tahir Yetmen, “Bursa’da İpekçilik”, *Bursa* (Haz. Vedat Nedim Tör ve Şevket Rado), Doğan Kardeş Yayınları, Bursa 1948, s. 64.

⁴⁹⁰ Mehmet Ali Yıldırım, “Osmanlı’da İpekböcekçiliği Eğitimi: Bursa Harir Darüttalimi ve Darülharirlerin Açılması”, *Turkish Studies*, 8/5, 2013, s. 579.

⁴⁹¹ Çiftçi, *a.g.m.*, s. 89.

muayenehanede görev alacak bir fen ilmi uzmanı memur ihtiyacı, ipekböceği hastalıklarının tedavisini bulan Pastör’e yazılı olarak iletilmiş ve Pastör de konuyu Fransa’nın Montpellier şehri Harir Darüttalimi müdürü Maillot’a havale etmiştir. Maillot ise verdiği cevapta özel olarak bir fen memuru getirilmesi işinin mahzurlu ve masraflı olacağını belirterek bunun için Montpellier Ziraat Mektebinde öğrenim gören ve böcekçilik üzerine de ihtisas sahibi olan Torkomyan Efendinin bu iş için uygun olduğunu dile getirmiştir. Bunun üzerine, 14 Şubat 1887’de Düyun-ı Umumiye müdürlüğü tarafından bu görev Torkomyan Efendiye teklif edilmiştir.⁴⁹² Akabinde Mösyö Şoler’in daha önce sunduğu raporu mütalaa olunmuştur. Raporda, yabancı ülkelerden ipek tohumu alınmasına devam edilmesinden bahsedilmektedir. Ancak bunun uygulanabilir olmadığı anlaşılmış ve kısa sürede gerekli incelemeleri yapan Torkomyan Efendi tarafından ayrıntılı bir rapor sunulmuştur. Bu raporda, ipekçilik konusunda amaca ulaşmak için pastör usulünün ve ipek böceği beslenmesine dair fenni kuralların ahali arasında yayılarak içerde yerli harir tohumu üretilmesi gerektiğine dikkat çeken Torkomyan Efendi, bunun için de Bursa’da bir Harir Darüttalimi kurularak ücretsiz eğitim verilmesini önermiştir. 1 Mart 1887’de toplanan Düyun-ı Umumiye idare meclisi toplantısında yüksek ziraat okulunda tahsil görmüş bazı kişiler birinci raporu uygun görmüşlerse de koza üretiminin Osmanlı Devleti’nde canlanmasının yegâne olarak böcekçilik ve tohumculuk sanatının yayılmasına bağlı olduğuna meclisçe kanaat getirilmiştir. Neticede Şoler’in raporundan vazgeçilerek Torkomyan Efendinin önerisi kabul edilmiş ve Bursa’da bir Harir Darüttalimi kurulması kararlaştırılmıştır.⁴⁹³ Böylece 8 Şubat 1888 tarihli irade ile Bursa’da Harir Darüttaliminin kurulması onaylanmış ve bu işin idaresi Torkomyan Efendiye verilmiştir. Harir Darüttalimi, 14 Nisan 1888’de Bursa’nın Şehreküstü mahallesinde

⁴⁹² Kevork Torkomyan, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Böceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*, Düyun-ı Umumiye Matbaası, Dersaadet 1922, s. 29-30.

⁴⁹³ Torkomyan, *a.g.e.*, s. 30-31; H.V.S. 1325, s. 262.

Kazzaz Ahmet Muhtar Efendinin kiralanan hanesinde açılmıştır.⁴⁹⁴ Açılan bu Harir Darüttalimi ile Osmanlı Devleti'nde ipekböcekçiliği sektörü ilk olarak Bursa'da sistemli bir eğitim-öğretim merkezine sahip olmuştur.⁴⁹⁵

Okulun Gelişimi

Harir Darüttalimi açıldığı sırada müracaat eden 12 öğrenci kabul edilerek ipekböcekçiliği ve tohumculuk fenlerine tedrise başlamıştır. Bir yıl içerisinde kiralanan bu hanenin ihtiyacı karşılamayacağı anlaşıncı, okul ertesi yıl Setbaşı taraflarında Karaağaç mahallesindeki Burdurizade Osman Fevzi Efendi'nin hanesine nakledilmiş ve 1894 yılına kadar tedrisata burada devam edilmiştir.⁴⁹⁶ Okula devam etmek isteyen öğrenci sayısı her yıl giderek artmakla birlikte mevcut binanın kapasitesi yeterli gelmemeye başlamıştır.⁴⁹⁷ Bu nedenle Torkomyan Efendi, Düyun-ı Umumiye İdaresine rapor sunarak okul için geniş ve elverişli bir bina yapılmasını önermiştir.⁴⁹⁸ Akabinde Bursa'nın Maksem civarında Eşrefiler Caddesi üzerinde yeni bir okul binasının inşa süreci başlamıştır.⁴⁹⁹

Bursa'daki Harir Darüttalimi için yeni bir bina yapılması kararı hakkında hem İstanbul hem de Bursa basınında haberler yer almıştır: “*Saye-i terakkivaye-i hazret-i padişahide pastor usulünce böcekçiliğin tamimi maksad-ı fevaid mersadına mebni Bursanın setbaşı cihetinde küşad-ı harir dariüttalimi ittihaz edilen hanenin derece-i kifayede olmasıyla muntazam ve mükemmel bir darüttalimin inşası lüzumu tahkik etmiş ve bu suret geçende Bursaya gitmiş olan düyun-ı umumiye meclisi reisi cenablarıyla Bursa düyun-ı umumiye nezaret behiyesi beyninde kararlaştırılmıştır.*” Buradan anlaşıldığına göre Harir Darüttaliminin yeni binasının inşasına 1892'de karar verilmiştir.

⁴⁹⁴ Torkomyan, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁹⁵ Yetmen, *a.g.e.*, s. 649.

⁴⁹⁶ Torkomyan, *a.g.e.*, s. 31; Cafer Çiftçi, “Bursa Harir Darüttalimi”, *Journal of Turkish Studies*, 41, 2014, s. 131.

⁴⁹⁷ H.V.S. 1325, s. 263.

⁴⁹⁸ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 581.

⁴⁹⁹ Torkomyan, *a.g.e.*, s. 329.

Haberin devamında, cadde üzerinde yer alan mektep binası için elverişli bahçe yerinin 300 lira bedel ile satın alınarak inşaatına başlanacağı ifade edilmiştir.⁵⁰⁰

Bundan yaklaşık altı ay sonra da Bursa Gazetesinde, Bursa ahalisi gençlerinin pastör usulü gereği ipekböceği tohumu yetiştirmek için gerekli bilgileri ve usulü öğrenmek arzusunda olduklarını hükümete arz eylemeleri üzerine Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından Bursa’da yeni bir mektep inşa edileceği haberinin memnuniyetle işitildiği ifade edilmiştir. Haberin devamında açılacak mektebin fenni gelişmelerle uygun olarak mükemmel surette tesis edileceği ve müdavimlerinin bilgi edinmeleri için gerekli alat ve edevatın cümlesinin tedarik edileceği belirtilmiştir. Yine ipekböceği üretimi için bilgi edinmek isteyen ve görmek isteyenler için mektebin daima açık olacağı ve Düyun- ı Umumiye ziraat şubesi fen müsteşarı Torkomyan Efendinin idaresinde olacağına haberde yer verilmiştir.⁵⁰¹

1892’de inşasına karar verilen Harir Darüttaliminin yeni binasının inşa masrafı olarak 2400 lira keşfolunmuş ve inşa süreci iki yıl devam etmiştir.⁵⁰² 6 Mayıs 1894’e gelindiğinde Düyun-ı Umumiye komiserliği, Dahiliye Nezaretine gönderdiği tezkerede Bursa Harir Darüttalimi binasının bitmek üzere olduğu ve rumi takvime göre mayıs ayında açılmasının planlandığının vilayete bildirilmesini istemiş ve⁵⁰³ Meclis-i Vükela’da inşası tamamlanan Harir Darüttaliminin resmi açılışına ruhsat verilmiştir.⁵⁰⁴ Akabinde hükümet tarafından Harir Darüttaliminin inşaatının bittiğinden hareketle memalik-i şahane’de ipekçilik sanatının terakkisi yolundaki teşebbüslerin hayırlı bir neticesi olduğu ve bundan bahisle açılış izninin verilmesine müsaade edilmesi istenmiştir. Neticede, inşası

⁵⁰⁰ Tercümân-ı Hakikat, 4309, 27 R 1310/18 Kasım 1892.

⁵⁰¹ Bursa, 120, 21 L 1310/8 Mayıs 1893.

⁵⁰² Bursa, 132, 24 M 1311/7 Ağustos 1893.

⁵⁰³ BOA., BEO., 415/31073, 1311 Z 01/6 Mayıs 1894; Çiftçi, *a.g.m.*, s. 132.

⁵⁰⁴ BOA, MV., 80/64, 16 Z 1311/20 Haziran 1894).

sona eren okulun açılışına II. Abdülhamid tarafından onay verilerek kuruluş süreci tamamlanmıştır.⁵⁰⁵

Okulun başında bulunan Torkomyan Efendinin, Fransa'daki Montpellier Ziraat Mektebinde öğrenim gördüğü için Bursa'daki okulu oradaki enstitünün küçük bir modeli olarak yaptırdığı belirtilmektedir. Keza iki normal katı ve taraçası bulunan T planlı okulun mimarisi Fransız okul ve konutlarını andırmakta olup dışardan bakıldığında ahşap gibi görünse de normalde kâgır bir yapıdan oluşmuştur.⁵⁰⁶ Setbaşındaki caddenin sonunda bulunan okul, Bursa ovasına hâkim bir konumda olup kuzeyi konaklar ve çam ağaçlarıyla diğer tarafları ise dut ağaçlarıyla çevrilidir. Okulun binası üç kattan ibaret olup birinci katta müdüriyet odasıyla küçük bir laboratuvar, iki kuluçka ve bir mihenk odalarıyla yüz yirmi öğrenci kapasiteli bir dersane ve bir yemek odasını içermektedir. İkinci katında iki böcekthane ile bir kelebekthane ve bir de müze bulunmaktadır. Üçüncü katta yatak ve istirahat odalarıyla tuvalet mevcuttur. Böcekhanelerin ısıtılması için de mektebin mahzen katına kalorifer tesisatı kurularak, böcekhanelere fennen verilmesi lazım gelen sıcaklık temin edilmiştir.⁵⁰⁷

Harir Darüttalimi açıldıktan sonra zaman içerisinde müstemilatına çeşitli eklemeler yapılmıştır. Örneğin, numune dutluğu, numune böcekhanesi ve kış mevsiminde böcek tohumlarının fen dairesinde muhafazası için hücre tesisi olması için okulun yanındaki arsanın satın alınması faydalı görülmüş ve bunun için gereken 250 liranın sarfına ve ödenmesine karar verilmiştir.⁵⁰⁸ Dönemin sonlarında da okul binasına bazı ilavelerin inşası ve gerekli tamirin yapılması için 23.920 kuruş gerekmiş ve bu meblağın sarfına da onay verilmiştir.⁵⁰⁹

⁵⁰⁵ BOA., Y. A. HUS., 301/4, 21 Z 1311/25 Haziran 1894.

⁵⁰⁶ Dalsar, *a.g.e.*, s. 429; Elif Özlem Aydın, "Bursa'nın Risk Altındaki İpekçilikle İlgili Mimari Mirası: Harir-i Dar-ü'tta'lim", *Bursa Araştırmaları*, 22, 2008, s. 38.

⁵⁰⁷ B.V.S. 1927, s. 177.

⁵⁰⁸ BOA., ŞD. 382/20, 12 M 1317/23 Mayıs 1899.

⁵⁰⁹ BOA., İ. ML., 69/40, 24 Z 1323/19 Şubat 1906.

Okulda Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Okulun eğitim-öğretim süreci ile ilgili bilgiler kapsamında; okula öğrenci kabul şartları, kabul müsabakası, öğrenim süreci ve imtihanlar ilgili hükümlere Harir Darüttalimi için hazırlanan 4 Temmuz 1322 (M. 17 Temmuz 1906) tarihli talimattan ulaşılmaktadır.

Okula Kabul Şartları

Osmanlı Devleti’nde yerli tohumcuların sayısını artırmak, ipekböcekçiliği ile ilgili fenni usulleri böcekçiler arasında yaymak ve pastör usulüne vakıf uzmanlar yetiştirmeyi amaçlayan okula sadece nehari öğrenci kabul edilmektedir.

Darüttalime kabul edilecek kimselerin nisan ayının başında 17 yaşını tamamlaması gerekmekte olup bu konuda istisna yoktur.

Rüşdiye mekteplerinden veya öğretim derecesi ona eşit diğer mekteplerin birinden şahadetname alanlar imtihansız kabul olunur. Bu gibi şahadetnameye sahip olmayanlar sözlü olarak müsabaka imtihanına dahil olacaktırlar.

Giriş dilekçeleri mart’ın yirmisinden önce okul müdüriyetine gönderilecek ve burada öğrencilerin isim ve şöhretleri, mahalli ikametleri, nereli oldukları ve şahadetnameye sahip olup olmadıkları beyan edilecektir. Ayrıca nüfus tezkerelerinin tasdikli suretleri veya veladet ilmuhaberleri ile mahallerindeki cemaat reisi tarafından verilecek bir iyi hal belgesi, aşılandıkları zamandan beri üç sene geçmediğine dair bir aşı belgesi ve sahip oldukları diplomaların tasdikli sureti dilekçelerine eklenecektir. Öğrenciler mart’ın beşinde Bursa’da olmalıdır.⁵¹⁰

Kabul Müsabakası

Okuldaki müsabaka imtihanı müdür, müdür muavini, ders muavini ve Bursa Düyun-ı Umumiye nazırından oluşan müteşekkil bir heyet huzurunda gerçekleştirilmektedir. Sonuçları imtihanın

⁵¹⁰ Harir Darüttalimine Mahsus Talimat, 1322, s. 2, 3.

gerçekleşeceği gün ilan olunur. İmtihan, imal, erba-i hesabiye (dört işlem) ve Osmanlı ülkesinde konuşulan lisanların biriyle kitabet üzerine Türkçe olarak icra edilecektir. Kabul muamelelerinin sonuna müteakip derslere başlanacaktır.⁵¹¹

Öğrenim Süreci

Harir Darüttaliminde eğitim-öğretim faaliyetleri, ücretsiz olarak sağlanmıştır. Ayrıca uzak bölgelerden gelen öğrencilerin devamını kolaylaştırmak için öğrencilere burs da verilmiştir. Okulda, birisi tam zamanlı diğeri ise kısmi zamanlı öğrenciler için olmak üzere iki türlü öğretim programı uygulanmıştır. İlki, imtihanla kabul edilen tam zamanlı öğrencilere verilen iki yıllık bir program şeklindedir. Bu programın sonunda pastör usulünü öğrenen ve heyet huzurunda yapılan sınavda başarılı olanlara şahadetname verilmiştir. Ancak bir süre sonra bu sürenin bir yıla düşürülmesi uygun görülmüştür. Burada bir yıldan kastın ipek sezonu olduğu anlaşılmaktadır. İkincisi ise pastör usulüyle ipekböcekçiliği yapmak üzere kısmi zamanlı olarak nisan-mayıs ve eylül-ekim aylarında verilen sertifika programı şeklindedir. Birinci programdan mezun olanlara şahadetname, ikincide öğrenim görenlere ise tasdikname verilmiştir.⁵¹² Harir Darüttaliminde tahsil müddeti yılın harir mevsimi müddetince yani her yıl nisandan ekime kadar devam etmiştir. Öğretimde, bilhassa ipek böceği beslemek ve pastör usulüne uygun olarak harir tohumu ayırmak ve üretmek esas alınmıştır. Okulda, teorik ve uygulamalı bir öğretim süreci yaşanmış, tedrisat-ı nazariye olarak adlandırılan teorik öğretim tamamen böcekçiliğe ait dersleri, tedrisat-ı ameliye yani uygulamalı öğretim ise bir miktar ipekböceği tohumunun okulda beslenmesi ve hurdebin kullanmayı kapsamıştır. Uygulamalara öğrencilerin de katılması esastır. Tedrisat, böcek yetiştirilip tohum üretildiği

⁵¹¹ *A.g.e.*, s. 4.

⁵¹² Dalsar, *a.g.e.*, s. 430; Çiftçi, *a.g.m.*, s. 136; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 582; Quataert, *a.g.e.*, s. 208.

ilkbaharın ilk iki ayıyla sonbaharın bir buçuk ayında gerçekleşmiştir.⁵¹³

İmtihanlar

Harir Darüttaliminde imtihanlar, her ders bittikten sonra ders muavini tarafından icra edilecek hususi imtihanlar ile her bir öğrenciye haftada bir imtihan isabet ettirecek surette yapılmıştır. Teorik imtihanlardan başka öğrenciler çeşitli konulardan özellikle hurdebin kullanarak imtihan yapılmıştır. Hususi imtihanı veren her bir öğrenci, ders defterini temsilciye vererek temsilci tarafından deftere imza konularak bir numara verilmiştir. Bu numara, imtihan numarasının ¼’ü olarak kabul edilir. İmtihanlar için tayin olunan numaralar aşağıda sunulmuştur.⁵¹⁴

Harir Darüttalimi İmtihan Numaraları

0	Hiç
1-2	Pek fena
3	Fena
4	Ednâ
5	Mutavassıt
6-7	Karib-i ala
8	Ala
9	Aliyyülâlâ
10	Fevkalade

Talimatta yazılan esaslar, Torkomyan Efendi tarafından da teyit edilmiştir. Nitekim Torkomyan Efendinin yazdığı mektuplara göre, her yıl ülkenin Anadolu ve Rumeli taraflarından böcekçilik sanatını öğrenmek için çok sayıda müracaat olmuş ve bu nedenle başvurular arasından seçme imtihanları yapılmıştır.⁵¹⁵

⁵¹³ *Harir Darüttalimine Mahsus Talimat*, s. 4-5.

⁵¹⁴ *A.g.e.*, s. 5-6.

⁵¹⁵ *Dalsar, a.g.e.*, s. 429.

Okulun İdari ve Öğretim Kadrosu

Harir Darüttalimi açıldığında müdür olarak Torkomyan Efendi görevlendirilmiştir. Torkomyan'dan başka idari kadroda 1311 (1893)'den itibaren müdür-i sani olarak Mösyö Şoler'in adı geçmektedir. Mösyö Şoler, müdür-i sani olarak dönemin sonuna kadar görevine devam etmiştir. Okulda ayrıca iki de hademe bulunmaktadır.⁵¹⁶ Yervant Beyazyan da 1315 (1897) yılından itibaren ders muavini olarak kadronun içerisinde gözükmektedir. Yervant Beyazyan'ın kadrosu 1322 (1904)'den itibaren muallim muavini olarak adlandırılmış, Torkomyan Efendiden de müdürlüğünün yanı sıra muallim olarak bahsedilmiştir.⁵¹⁷ II. Abdülhamid döneminde okulun idari ve öğretim kadrosu, bu üç isimden oluşmuştur.

Torkomyan Efendi, ziraat müdürü Amasyan Efendinin girişimleriyle ziraat kuramı ve uygulamasında ileri derece eğitim almaları için 1880'de Fransa'ya gönderilen sekiz kişiden biridir. Fransa'da Montpellier Ziraat Mektebinde eğitim gören Torkomyan Efendi, 1883'te eğitimini birinci olarak tamamlayıp ülkeye döndükten sonra Hazine-i Hassa Nezareti maiyetine verilmiştir.⁵¹⁸ Torkomyan Efendi, 1888'de Harir Darüttalimi müdürlüğüne görevlendirilmiş ve bu görevinin yanı sıra 1895'e kadar Hazine-i Hassa çiftlikler müdürlüğü ve 1895'ten sonra da Düyun-ı Umumiye İdaresinin ziraat fen müşavirliği ve harir şubesi müdürlüğü görevini yürütmüştür.⁵¹⁹ Torkomyan Efendi, okul müdürlüğü sırasında birkaç kez Fransa'ya gitmiş, ipekçilik konusunda geliştirilen yöntemleri incelemiş ve bunları Bursa'daki okulda uygulamıştır.⁵²⁰ Ayrıca Torkomyan Efendi, bir taraftan okulda ders verirken diğer taraftan böcek çıkarma

⁵¹⁶ Torkomyan, *a.g.e.*, s. 31; H.V.S. 1311, s. 115; H.V.S. 1325, s. 386.

⁵¹⁷ H.V.S. 1322, s. 92.

⁵¹⁸ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 183; Mustafa Gençoğlu, "Sultan II. Abdülhamid'in Yurtdışı Eğitim Politikası", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, 2, 2014, s. 46; Özkan Keskin, *Orman ve Ma'âdin Nezâreti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 62; Dalsar, *a.g.e.*, s. 428.

⁵¹⁹ Çiftçi, *a.g.m.*, s. 137.

⁵²⁰ Quataert, *a.g.e.*, s. 208.

zamanlarında ipekböcekçiliği ile uğraşan kimselerin böcekhanelerini gezip kontrol etmiştir.⁵²¹ Harir Darüttalimi müdürü Torkomyan Efendi, bu çalışmalarının yanı sıra ipekböceği beslemek ve ipek tohumu üretmek ile ilgili okuldaki derslerde okutulmak üzere “İpekböceği beslemek ve ipek tohumu istihsal etmek usul ve kavaidi” adlı bir eser hazırlamıştır. Eser ilk baskısını 1898’de yapmıştır. Düyun-ı Umumiye İdaresi matbaasında basılan eserin ilk baskısı tükendikten sonra ikinci defa bazı düzeltmeler ve eklemeler yapılarak 1910’da bastırılmıştır. Üçüncü baskısı da 1922’de yapılmış olup araştırmada bu baskıdan yararlanılmıştır.⁵²²

Torkomyan Efendi, yaptığı çalışmalarda gösterdiği başarı üzerine çeşitli zamanlarda taltif edilerek ödüllendirilmiştir. Örneğin, Bursa’daki ipek mahsulatının artmasında gösterdiği gayret nedeniyle 8 Mart 1892’de dördüncü rütbeden mecidi nişan-ı zışanı ile taltif edilmiş, 1892 Kasım’ında da rütbe-i saniye sınıf-ı saniliğine terfi ettirilmiştir.⁵²³ 1894 yılının Haziran ayında ise Torkomyan Efendi’ye Fransa tarafından nişan verilmiştir.⁵²⁴ Torkomyan Efendinin çalışmaları basında da yer almış, 1895 tarihli Hüdavendigâr Gazetesinde, Torkomyan Efendinin okulun kuruluşundan beri müdürlükte bulunduğu, liyakat ve ehliyetiyle hastalıktan korunmuş ipek kozası tohumları üretimi konusunda yoğun çalışmalarda bulunmuş olmasından dolayı takdir edildiği ve rütbe-i salise ile terfi ettirildiği ifade edilmiştir.⁵²⁵ Torkomyan Efendinin ödüllendirilmesine devam edilmiş, 1898 yılının sonlarında ikinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir.⁵²⁶

⁵²¹ Dalsar, *a.g.e.*, s. 429.

⁵²² Torkomyan, *a.g.e.*, s. 3.

⁵²³ Mehmet Ali Yıldırım, “Osmanlı’da Modern Ziraatın Gelişimine Katkı Sunan İki Ermeni Mühendisi: Hagop Amasyan ve Kevork Torkomyan”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 6/12, 2016, s. 132.

⁵²⁴ BOA., BEO., 413/30913, 28 Za 1311/2 Haziran 1894.

⁵²⁵ Hüdavendigâr, 1630, 2 N 1312/27 Şubat 1895.

⁵²⁶ BOA., İ.TAL., 165/9, 13 N 1316/27 Aralık 1898.

Torkomyan Efendi görevi icabı Bursa ve İstanbul dışındaki diğer şehirler de de bulunmuş, 1902 yılında Beyrut vilayetinde yapılacak harir müsabakasına nezaret etmek üzere görevlendirilmiştir.⁵²⁷ 1908'de ise ipekböcekçiliği konusunda görevli olarak Halep'e gidip gelmiştir.⁵²⁸ Bursa'daki Harir Darüttaliminde 1888-1922 yılları arasında hem müdürlük hem muallim görevinde bulunan Torkomyan Efendi, yaklaşık 35 yıllık görevi boyunca 2032 diplomalı böcekçi yetiştirmiş, bu süreçte ipek mahsulü 18 milyon kiloyu bulmuş ve Düyun-ı Umumiye İdaresinin koza öşründen aldığı gelir 198 bin lirayı geçmiştir. Torkomyan Efendi, Bursa'da oturmayıp zamanının çoğunu İstanbul'da geçirmiştir. Yılın iki dönemi Bursa'ya gelmiş olup bunlar, ilkbaharda tohumların açıldığı nisan-haziran ayları ile kelebeklerin çıkarıldıkları tohumları mikroskopta muayene etmek için eylül ve ekim aylarıdır. Torkomyan Efendi için enstitünün üst katında küçük bir daire ayrılmış, Bursa'da bulunduğu sırada burada dostlarıyla da bir araya gelmiştir. Maaşını Düyun-ı Umumiye İdaresinden alan Torkomyan Efendi, Dalsar'ın ifadesiyle kibar davranışlı ve Osmanlı terbiyesiyle yetişmiş bir kişidir.⁵²⁹

Okulun idari ve öğretim kadrosunun diğer isimleri de Mösyö Şoler ve Yervant Beyazyan'dır. Harir Darüttalimi kurulmadan önce 1887 yılında yapılan toplantıda önerilerini sunan Mösyö Şoler, okulda müdür muavini olarak görev yapmıştır. Ayrıca muallimlik görevinde de bulunan Şoler, okulun yeni binası tamamlanmadan önce öğrencileri ipek üretim teknikleri konusunda eğittiği gibi okulda sağlıklı ipekböceği yumurtaları için kaynak noktasında da katkı sağlamıştır.⁵³⁰ Mösyö Şoler aynı zamanda Almanya'nın Bursa fahri konsolosluğunu da yürütmüş, okulda müdür muavini olarak görev yaptığı için Düyun-

⁵²⁷ BOA., BEO., 1896/142162, 27 R 1320/3 Ağustos 1902.

⁵²⁸ Çiftçi, *a.g.m.*, s. 137.

⁵²⁹ Dalsar, *a.g.e.*, s. 430-431.

⁵³⁰ Quataert, *a.g.e.*, s. 209.

1 Umumiye İdaresinden aylık 20 liradan olmak üzere yılda 240 lira maaş almıştır.⁵³¹

Harir Darüttaliminde ders muavini ve muallim muavinliği görevinde bulunan Yervant Beyazyan Efendi, Hükümet tarafından Fransa’daki ziraat okullarına eğitim için gönderilmiş ve 1895 yılında eğitimini tamamlayıp ülkesine dönmüştür.⁵³² Torkomyan Efendinin bir nevi yardımcısı olan Yervant Beyazyan, Torkomyan Efendi okulda olmadığı zamanlarda işleri takip etmiş, okulun alt katı derslere ayrıldığı için üst katında oturmuştur.⁵³³ Bursa’da açılan mamulat sergisinde harir şubesini düzenleyen Beyazyan, katkılarından dolayı rütbe-i salise ile de taltif edilmiştir.⁵³⁴ Harir Darüttaliminde bu isimlerden başka bir de komisyon bulunmaktadır. Vilayet içerisinde aynı zamanda çeşitli görevleri olan komisyon üyeleri, yaptıkları çalışmalardan dolayı 1893 yılında rütbe ve nişan ile taltif edilmiştir.⁵³⁵

Bursa Harir Darüttalimi Komisyonu Üyeleri

Memuriyet	İsim	Rütbe	Nişan
Bursa Düyun-ı Umumiye Nazırı	Rasim Paşa Hazretleri	Rumeli Beylerbeyi	Osmani 3
Mahalli Meclis-i İdare Azasından	Hacı Latif Bey	Evvel-i Sanisi	Osmani 3
Hüdavendigar Vilayeti Ziraat ve Nafia Müşaviri	Cemal Bey	Evvel-i Sanisi	-
Vilayet Maarif Müdürü	Said Bey	-	Sanayi-i Nefise Madalyası
Çiftlikat-ı Hümayun ve Bursa Harir Darüttalimi Müdürü	Torkomyan Efendi	Saniye Sınıf- Sanisi	Osmani 4

Okulda Disiplin

Harir Darüttaliminde dönemin diğer okullarında olduğu gibi sıkı disiplin kuralları uygulanmış olup okulda uygulanacak disiplin kuralları ile ilgili hükümlere talimattan ulaşılabilmektedir. Buna göre,

⁵³¹ BOA., ŞD., 439/27, 11 S 1327/4 Mart 1909.

⁵³² Quataert, *a.g.e.*, s. 209.

⁵³³ Dalsar, *a.g.e.*, s. 430.

⁵³⁴ BOA., İ.TAL., 428/60, 06 C 1325/17 Temmuz 1907.

⁵³⁵ BOA., DH. MKT., 47/27, 09 Za 1310/25 Mayıs 1893.

öğrenciler öğretim kadrosu ve okulun memurlarına gereken hürmet ve riayete mecburdur. Öğrencilerin muayene vakitlerinde izin almadan okuldan ayrılmaları kesinlikte yasaktır. Sağlık nedenlerinden dolayı tedaviye muhtaç oldukları doktor raporuyla belgelenen veya meşgul olmadıkları zamanlarda ailesi yanına gitmeleri gereken öğrencilere okul müdürlüğü tarafından sekiz günlük izin verilmektedir. Tatil günleri ve izin süreleri sona erdiğinde okula gelmeyen öğrenciye okulu terk etmiş gözüyle bakılarak kaydı silinir. Bu gibilerin okula tekrar kabulü Düyun-ı Umumiye müdürlüğünce karara bağlı tutulmuştur. Yine mezun olmadan üç defa okuldan uzaklaşan öğrencinin kaydı silinir. Bundan başka tavır ve davranışları adaba uygun olmayan öğrenciler de okuldan uzaklaştırılır.⁵³⁶

Okuldan Mezuniyet

Bursa Harir Darüttaliminden mezun olma durumu belirli esaslar çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda öğrenciler, tohum üretim mevsiminin sonunda yani sonbaharda Düyun-ı Umumiye İdaresi müdürlüğünce oluşturulan heyet huzurunda teorik ve uygulamalı öğretimden ikmal-i tahsil imtihanı vermektedir. Bu imtihanda başarılı olanlara şahadetnameleri verildiği gibi birinciliğe çıkan altı öğrenci muhtelif kıymetlerde birer hurdebin verilerek mükâfatlandırılmıştır. Mutavassıt olarak tarif edilen “5” numarayı alamayan öğrenciye şahadetname verilmemektedir. Şahadetname alıp da tohum üretimine hak kazanmış olan bir tohumcunun fena tohum dağıttığı anlaşılırsa şahadetnamesi kendisinden geri alınarak durum gazetede ilan edilmektedir.⁵³⁷

Bursa Harir Darüttaliminden mezun olan öğrencilerin sayıları ve bulundukları yerler ile ilgili vilayet salnamesi ve gazetelerden bilgi edinilebilmektedir. 1325 (1907) tarihli vilayet salnamesinde, açıldığı 1888 yılından itibaren geçen 18 yıl zarfında Bursa Harir Darüttaliminde tahsilini tamamlayan 769 öğrenciye şahadetname, kısa

⁵³⁶ *Harir Darüttalimine Mahsus Talimat*, s. 7, 8.

⁵³⁷ *A.g.e.*, s. 6, 7.

sürelî eğitim gören 465 kişiye de tasdikname verilmiştir. Yani ilk 18 yıl içerisinde toplam 1234 kişi Bursa Harir Darüttaliminde öğrenim görmüştür. Ayrıca ilgili salnamede, okuldan bu şekilde mezun olanların sayısı, mensup oldukları vilayet ve sancaklarla birlikte verilmiştir ⁵³⁸:

Bursa Harir Darüttalimi Mezunları ve Mensup Oldukları Memleketler

Mensup Oldukları Vilayet veya Sancak Adı	Mezun Miktarı
Hüdavendigar Vilayeti	779
İzmit Sancağı	119
Şehremaneti	34
Çatalca Sancağı	4
Edirne Vilayeti	84
Selanik Vilayeti	29
Kosova Vilayeti	1
Yanya Vilayeti	7
Manastır Vilayeti	5
Biga Sancağı	4
Cezayir-i Bahr-i Sefid	1
Aydın Vilayeti	8
Ankara Vilayeti	30
Konya Vilayeti	11
Kastamonu Vilayeti	2
Trabzon Vilayeti	11
Sivas Vilayeti	34
Erzurum Vilayeti	7
Van Vilayeti	1
Diyarbakir Vilayeti	7
Bitlis Vilayeti	2
Mamûretülaziz Vilayeti	34
Adana Vilayeti	1
Halep Vilayeti	15
Beyrut Vilayeti	2
Suriye Vilayeti	2
Toplam	1234

Tabloya bakıldığında Harir Darüttaliminde eğitim görerek şahadetname ve tasdikname alanların ülkenin hemen hemen her yöresinden geldikleri görülmektedir. Buradan ülkenin en ücra vilayetinde dahi harir tohumu uzmanı bulunduğu da ayrıca anlaşılmaktadır. Harir Darüttalimine sayı olarak en çok katılım Hüdavendigar Vilayeti ve Bursa merkezden olmuştur. Nitekim vilayet genelinden okula katılan 779 kişiden 306’sı Bursa’nın

⁵³⁸ H.V.S. 1325, s. 263-265.

merkezindendir.⁵³⁹ Bu arada okula Hüdavendigâr Vilayeti ve İzmit Sancağından gelenlerin yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü Ermeni ve Rumlardan oluşmaktadır. Bu bölgelerde yaşayan nüfusun yaklaşık %17'sinin Ermeni ve Rum olduğu dikkate alındığında Ermenilerin ipekböcekçiliği sektöründe kontrolü sağladıkları anlaşılmaktadır.⁵⁴⁰ Özellikle Bursa'da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı ipek ve ona bağlı sektörlerde faaliyet göstermiş ve şehirde ipekçilik alanında daima etkin olmuşlardır.⁵⁴¹ Bu nedenle Ermeniler, okula ilgi göstermişlerdir. Yine bunda okulun Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı mahallerde açılması da etkili olmuş olabilir.⁵⁴²

Bursa Harir Darüttaliminde Ermenilerin yoğunluğu ve Müslüman öğrenci sayısının az oluşu nedeniyle bir süre sonra, Torkomyan Efendinin fen ve sanayi konusunda kendi soydaşlarını gözettiği, hatta tohum ihracatında Ermenilerin gözetildiği gibi bazı iddia ve söylentiler ortada dolaşmaya başlamıştır. Bunun üzerine okula teftiş heyeti gelmiş ve Müslüman öğrenci sayısının artırılarak okulun idaresi ve öğretiminin nezaret altında bulundurulması tavsiye edilmiştir. Hüdavendigâr valisi ise durumun sû-i telkinden ibaret olduğunu ve tohum ihracatıyla ilgili yetkili mercinin de okul müdürü değil Düyun-ı Umumiye İdaresi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca okulun memur ve öğrencilerinden Bursa ve havalisi İslam ahalisinden birçok kişi ve mezun olduğunu belirtmiş, diğer vilayetlerden özellikle de ipekçilik sanatı mevcut olan Suriye, Halep, Selanik, Edirne, Sivas Vilayetlerindeki Müslüman ahaliden ipekçilikle uğraşıp mektepten mezun olmayanların isteklendirilerek haberdar edilmeleri gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁴³

Okuldan mezun olanlarla ilgili Bursa basınında da çeşitli haberler yer almıştır. Örneğin 24 Ekim 1893 tarihli Bursa Gazetesinde

⁵³⁹ HVS, 1325: 263.

⁵⁴⁰ Çiftçi, *a.g.m.*, s. 139.

⁵⁴¹ Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, s. 93, 100.

⁵⁴² Kumaş, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁴³ BOA., BEO., 2199/164892, 28 B 1321/20 Ekim 1903.

1893’te şahadetname alanlar hakkında bilgi verilerek mezun olan 20 kişiden 19’unun gayrimüslim, 1’inin Bursalı Hüseyin Hüsnü Efendi adında Müslüman bir öğrenci olduğundan bahsedilmiştir. Yine şahadetname alanların arasında Bursa ve çevresinin yanı sıra Tekfurdağı, Erzincan, Harput ve Tokat’tan gelen öğrenciler bulunmaktadır.⁵⁴⁴

Ertesi yıl da Hüdavendigar Gazetesinde okuldan şahadetname alanların liste halinde numaraları, memleketleri yer alarak ilan edilmiştir. İlgili yıl, imtihanla şahadetname almaya 28 kişi hak kazanmış olup bunlardan 8’i Müslümandır. Memleketleri ise Bursa ve havalisi ağırlıklı olmak üzere İzmit, İstanbul, Bilecik ve Halep’ten oluşmaktadır. Haberde ayrıca 1892 yılında imtihanla tasdikname almaya hak kazanan tohumcuların listesi de sunulmuştur. Buradan 1892 yılında 40 kişinin tasdikname almaya hak kazandığı ve bunlardan 37’sinin gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. Bu gayrimüslimler arasında iki de hanım bulunmaktadır. Tasdikname alan kişilerin Bursa, Adapazarı, Yalova, Bilecik gibi yakın bölgelerden olduğu gibi, Edirne, İzmir, Sivas, Amasya ve Harput gibi bölgelerden geldikleri de görülmüştür. Ayrıca yabancı ülkelerden aldığı şahadetnameleri imtihanla tasdik edilen tohumculardan da bahsedilmiştir. Bunların 4’ü gayrimüslim olup 1 tanesi Fransa’dan diğer 3’ü ise Yunanistan’dan şahadetname almıştır.⁵⁴⁵

Bursa’daki diğer okullarda olduğu gibi Harir Darüttaliminde de dönem sonunda tevzi-i mükâfat törenleri yapılmıştır. Hatta 1892 yılında gerçekleştirilen mezuniyet törenine Vali Münir Paşa ve Düyun-ı Umumiye idare meclisi başkanı da katılarak birer konuşma yapmışlardır. Münir Paşa konuşmasında, okulun çalışmalarından ve taşıdığı misyondan övgüyle bahsedip Torkomyan Efendiye teşekkür ederek okulun faaliyetinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.⁵⁴⁶

⁵⁴⁴ Bursa, 143, 13 R 1311/24 Ekim 1893.

⁵⁴⁵ Hüdavendigar, 1609, 3 R 1312/4 Ekim 1894.

⁵⁴⁶ Tercüman-ı Hakikat, 4281, 23 Ra 1310/15 Ekim 1892.

Harir Darüttaliminden mezun olanların daha sonra ipekböcekçiliği üretiminde göstermiş oldukları başarılı çalışmalardan dolayı takdir ve taltif edildikleri görülmektedir. Örneğin okuldan şahadetname alarak mezun olan Mihran Almayan Efendi'ye fenni tohumlar üretmesi ve hasta ağaçları tedavi etmesi nedeniyle sanayi madalyası verilmiştir.⁵⁴⁷ Yine okuldan şahadetname ile mezun olan ve ipek fabrikasıyla böcekthane kuran Sokrati ve İristidi Efendiler, Napoli ve Marsilya'da açılan sergide ürettikleri ipekleri teşhir etmişler ve sergiledikleri ipek böceği tohumları birincilik kazanmıştır. Bundan dolayı nişan ve madalya aldıkları gibi devlet tarafından da dördüncü rütbeden mecidi nişanıyla taltif edilmişlerdir.⁵⁴⁸ Okuldan mezun olanlar, sosyal sorumluluk bağlamında da şehrin sosyo-ekonomik yapısına katkıda bulunmuşlardır. Örneğin çırcır yangınzedeganının ihtiyaçlarını kolaylaştırmak için Harir Darüttaliminden mezun olanlar tarafından 343,5 kuruş toplanmıştır.⁵⁴⁹

İpekböcekçiliği yetiştirilmesi hususunda devletin Harir Darüttalimi mezunlarına teşvikte bulunduğu görülmüştür. Bu bağlamda Bursa Harir Darüttaliminde öğrenim görüp şahadetname alarak mezun olan ve böcek tohumu üretimiyle meşgul olan tohumcularla bunlarla ortaklık yapan veya ücret mukabilinde istihdam edenlerden ve ipek kozası üretimi dışında herhangi bir sanat ve ticareti olmayanlardan temettü vergisi alınmamıştır. Arşiv belgesinde bu durum şöyle açıklanmıştır: “Böcekçilik sanatının henüz terakki edememesinden dolayı mazhar-ı teşvikat olması lüzumuna binaen harir darüttaliminin şahadetnameli mezunlarının temettü vergisinden katiyen istisna edilmeleri...”⁵⁵⁰ Bu durumun okula olan ilgiyi artırdığı

⁵⁴⁷ BOA., DH.MKT., 2504/65, 1319 Ra 12 /29 Haziran 1901; Hüdavendigâr, 1974, 9 Ş 1319/21 Kasım 1901.

⁵⁴⁸ BOA., BEO., 3124/234274, 05 B 1325/14 Ağustos 1907; Dilek Altun, *XX. Yüzyılda Bursa'da İpekböcekçiliği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 57.

⁵⁴⁹ BOA., DH.MKT., 2724/27, 8 M 1327/30 Ocak 1909.

⁵⁵⁰ BOA., İ. ML., 58/43, 22 S 1322/8 Mayıs 1904.

düşünülebilir. Nitekim mezun olanların bulundukları vilayetlere bakıldığında bu durum daha net görülmektedir.

Bursa Harir Darüttalimine olan ilgi ile ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Bunlardan biri de Sisam adası ile yapılan birtakım yazışmalardan anlaşılmaktadır. Buna göre, Sisam Beyliği, ziraat ve sanat ile uğraşan Sisam adası halkının harir imalatını da fennen tahsil etme arzusunda olduğunu, bu nedenle Bursa’daki Harir Darüttaliminde meşhur pastör usulünün layıkıyla tedris edildiğini ve bu usulün ada halkına da öğretilmesi için Harir Darüttalimi mezunlarından tecrübeli birinin gönderilmesi talebinde bulunmuştur. Sisam Beyliğine verilen cevapta ise bu konuda okuldan mezun muktedir pek çok kişi olduğu ve bunların gönderilebileceği ancak bin kuruş maaş tahsis edilmesi ve istenilen kişinin ne suret ve şartlarla istihdam edileceği hakkında malumat verilmesi istenmiştir.⁵⁵¹ Burada da görüldüğü gibi Harir Darüttaliminin ipekçilik alanında ve mesleki eğitimde gösterdiği başarı, ününün adalara kadar yayılmasına neden olmuştur.

Bursa Harir Darüttalimi, ipekböcekçiliği alanında yetiştirdiği uzmanlarla sadece Bursa ve havalisinde değil ülkenin diğer bölgelerinde de ipekböcekçiliği sektörünün gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu yerlerden birisi de Harput’tur. Harput’ta ipekböcekçiliği bu dönemde Parçanc köyünde gelişme göstermiş ve köy zaman içerisinde vilayetin başlıca ipekböceği merkezi haline gelmiştir. Bu köyde ipekböceği üretimini başlatan ustalardan biri de Bursa Harir Darüttaliminde eğitim gören Gelen Mıgırdıç’tır. Bu isim dışında Harput’un yerleşim yerlerinden olan Hüseyinik’in ünlü ipekböceği yetiştiricilerinden Boğos Vartabedian da Bursa Harir Darüttaliminde eğitim görmüştür. Bu isim dışında 1898’de Bursa Harir Darüttaliminden mezun olan Harputlu Dikran Zarifyan, tohum üretimi yaparak yerel pazarların önde gelen ismi haline gelmiştir.⁵⁵²

⁵⁵¹ BOA., A.} MTZ.SM. 2/122, 16 Ca 1321/10 Ağustos 1903.

⁵⁵² www.houshamadyan.org.

Harir Darüttaliminden mezun olan Karabet de memleketi Amasya'da ipek kozası üretiminde Bursa'daki sistemin örnek alınması için arkadaşlarıyla İstanbul'a bir arzuhal göndermiş, yine bir başka mezun Karabet Efendi de Dimetoka'daki rüşdiyede ikinci ve üçüncü senelerde yapılan ziraat derslerinde fahri muallim olarak görev almak için başvuruda bulunmuş, bu suretle Bursa Harir Darüttaliminde teorik ve uygulamalı olarak işlenen ipek böceği usullerini basitleştirerek buradaki öğrencilere anlatmayı hedeflemiştir. Ancak Karabet Efendinin fahri muallimlik uygulaması teklifi kabul edilmemiştir.⁵⁵³ Bundan başka, yeni düzenlenen harir nizamnamesi gereği istihdam edilecek fen memurları için İstanbul'da imtihan düzenlenmesi kararlaştırılmış ve bu imtihana okuldan mezun Ermeniler de katılmak için izin istemişlerdir.⁵⁵⁴ Görüldüğü gibi Bursa Harir Darüttalimi mezunları, okullarındaki eğitim sistemini memleketlerinde yerleştirmeye çalışmışlar ve şehirlerinin ekonomik hayatına katkıda bulunma çabası göstermişlerdir.

Okulun Sosyo-Ekonomik Etkisi

Bursa Harir Darüttalimi, bir mesleki eğitim kurumu olmasının yanı sıra taşıdığı misyon ve gerçekleştirdiği faaliyetlerle, Bursa ve havalisiyle ipekböceği yetiştirilen yerlerin sosyo-ekonomik hayatında da oldukça etkili olmuştur. Harir Darüttalimi açıldıktan sonra pastör usulünün uygulanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nde ipekböcekçiliği tekrar canlanmış, her sene milyonlarca dut fidanı dikilerek dutluklar yeniden tesis edilmiştir. Okul kurulmadan önce ipek böceği tohumları Avrupa'dan satın alınırken, artık buna ihtiyaç kalmayarak içeride üretilen tohumlarla ihtiyaç karşılandığı gibi Hüdavendigâr, Edirne ve Mamüretülaziz Vilayetleriyle İzmit Sancağından Rusya, Acemistan, Türkistan, Bulgaristan ve Yunanistan

⁵⁵³ Çiftçi, *a.g.m.*, s. 146.

⁵⁵⁴ BOA, ZB., 361 138 1318 Teşrin-i evvel 14/27 Ekim 1902.

gibi ülkelere senede 25.000 kilo miktarında yerli harir tohumu ihraç edilmiştir.⁵⁵⁵

Okuldan mezun olanlardan pastör usulünün faydasıyla buna uygun olarak böcek tohumu yetiştirenler arttığı gibi her sene Bursa’da düzenlenen harir kozası müsabakası sergilerinde gayretleri ve çalışkanlıklarıyla padişahın mükâfatına mazhar olmuşlardır. Bunların yoğun mesai ve uygulamalarıyla pastör usulüne göre seçmiş oldukları böcek tohumları, Hüdavendigar ve Edirne Vilayetleri ile ipek böceği yetiştiren çeşitli memleketlere gönderilmiştir. Hatta bu müsabakalar örnek alınarak Bursa dışında da yapılmış, Bilecik’te 1893 yılında düzenlenen koza müsabakası sergisi için giden kişiler arasında Bursa Harir Darüttalimi müdürü Torkomyan Efendi de yer almıştır.⁵⁵⁶

Harir Darüttalimi, halkın yeni dutluklar yetiştirmesi bakımından da öncü rol üstlenmiştir. Şöyle ki Bursa’da açılan okul, aletsiz tohum tedariki noktasında öğrenci yetiştirdiği için mahalli ahali bu sağlam tohumlardan istifade ile dutluklar yetiştirmeye başlamış ve bu dutlukları yetiştirenler mükâfatlandırılmıştır. Örneğin ağaç dikildiğinin dördüncü senesinden itibaren 40 kıyye yaş kozanın öşürden muaf tutulacağı, işlenmemiş arazilerinde 50 dönüm dutluk yetiştirenlere de aynı muafiyetin sağlanacağı, 100 dönüm yetiştirenlere ise bu muafiyetler dışında gümüş, 500 dönüm yetiştirenlere de altın madalya verileceği ifade edilmiştir. Darp ettirilen bu madalyalarda ayrıca Sultan Hamid’in tuğrası olacaktır. Alınan bu karar, Hüdavendigar ve Edirne Vilayetleri ile sair icab eden vilayetlere bildirilmiştir.⁵⁵⁷ Görüldüğü gibi okulun başarısı toplumsal alanı etkilemiş, tarımsal üretim noktasında okul, teşvik edici bir rol üstlenmiştir.

Harir Darüttalimi Bursa ve civarında ipekböcekçiliği üretimine olan ilgiyi hayli artırdığı gibi tarım faaliyetlerini de etkilemiştir. Keza

⁵⁵⁵ B.V.S. 1927, s. 180; Torkomyan, *a.g.e.*, s. 38.

⁵⁵⁶ Bursa, 121, 28 L 1310/15 Mayıs 1893.

⁵⁵⁷ BOA., DH.MKT., 111/16, 01 S 1311/14 Ağustos 1893.

okul açılmadan 5-6 yıl önce Bursanın kenar kısımlarındaki parçalı dut bahçeleri üretimin düşmesi nedeniyle tarlaya dönüştürülmüştür. Ancak okulun etkisiyle tarlalar tekrar dut bahçeleri haline getirilmeye başlamıştır. Hatta 1892 yılında 400 kuruşa satılan bir dut bahçesi bir yıl sonra 1300 kuruşa satılarak dut bahçelerinin kıymeti artmaya başlamıştır.⁵⁵⁸ Yine Harir Darüttaliminde şahadetnameli tohumcuların imal eyledikleri tohumların, fenne aşına zevattan oluşturulan komisyon marifetiyle muayene edilerek ruhsat verilmesiyle hastalıklı tohum temin edilmiş ve Avrupa'dan tohum satın alınmasına ihtiyaç kalmayarak ahali bu durumdan hayli istifade etmiştir. Hatta Bilecik, Küplü kasabası ve civarındaki bazı köylerde bulunan şahadetnameli tohumcuların çıkardıkları tohumlarda bozukluk görülmediği gibi ortaya konulan koza miktarı da artmıştır. Koza mahsulatının seneden seneye artmasıyla birlikte iki sene zarfında 4 adet yeni harir fabrikası açıldığı gibi mevcut fabrikaların da mancınıkları artmıştır. Bu fabrikalarda 300'e yakın işçi çalışmış, böylece istihdam imkânı da ortaya çıkmıştır.⁵⁵⁹

Bursa Harir Darüttalimi, II. Abdülhamid döneminde ipekböcekçiliği sektörünün gelişimini doğrudan etkileyen bir kurum olarak yerini almıştır. Bunun başlıca nedeni, harir tohumu üretimi ve satışına mahsus yürürlükte olan hükümlere izin veren ve irade-i seniyye ile buyurulan 19 Ekim 1893 tarihli nizamnamedir. Bu nizamname ile ipek böceği yetiştirmek ve satmak isteyenlerin ülkede açılmış ve açılacak olan ziraat mekteplerinden, Bursa Harir Darüttaliminden veya yabancı ülkelerdeki ziraat mekteplerinin birinden harir tohumu ve ipekböceği yetiştirmek fenlerini tahsil ettiğine dair şahadetname almaları şartı getirilmiştir. Şahadetnamesi olmayan ve olup da okul idaresine tasdik ettirmeyenlerin ürettikleri ipek tohumunu satmaları yasaklanmıştır. Ayrıca şahadetnamesi olmayıp tohumculuk ve böcek beslemek sanatında bilgisi olanlar, okul idaresinde her yıl toplanan heyete müracaat ederek durumlarını ispat

⁵⁵⁸ Bursa, 124, 20 Za 1310/5 Haziran 1893.

⁵⁵⁹ Bursa, 127, 19 Z 1310/4 Temmuz 1893.

edip şahadetname almaya hak kazandıklarında ipek böceği tohumu üretip satabilecektir.⁵⁶⁰ Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti ile Düyun-ı Umumiye İdaresi, ipek böceği üretimi üzerine eğitim almayan çiftçi ve üreticinin malının satımına izin vermemiştir. Buradan hareketle zirai faaliyetlerde ve ipekböceği yetiştiriciliğinde modern eğitim metodları ve kurumlarıyla birlikte bir yol izlendiği söylenebilir. Böylece Bursa Harir Darüttalimi, ipekböceği sektöründe yetkili bir kurum haline gelerek ülkenin ekonomik hayatında doğrudan etkili olmuştur.

Yukarıdaki durum hakkında yaşanan bir örnek Harir Darüttaliminden belge alınması konusunda oldukça hassas davranılarak taviz verilmediğini göstermektedir. Pazarköy kazasına bağlı bir gayrimüslim köyünde yaşayan Hankin (?) adlı kimsenin Harir Darüttalimi şahadetnamesi olmadığı halde koza tohumu üretip sattığının anlaşılması üzerine nizamname gereğince ceza olarak 10 Osmanlı altın lirası kesilerek tahsil edilmiştir. Ayrıca ürettiği tohumlardan mevcut olan 570 gramı kaza idare meclisinden bir üye hazır olduğu halde Düyun-ı Umumiye İdaresince yakıtırlmıştır.⁵⁶¹

Bursa’ya o dönemde seyahat eden isimler de eserlerinde, Harir Darüttaliminden bahsetmişlerdir. Örneğin Hüseyin Vassaf okul hakkında şunları söylemiştir: “*Burada Bursalılara ipekböcekçiliği talim ediliyor. Ve tohumlar muayene olunup çürük tohumu olanlar mutazarrır olmaz. Vaktiyle sağlam tohum tedarik eder. Tarz-ı inşası da pek zengindir. Bahçesi muntazamdır. Bir tarafta fabrikaları vardır.*⁵⁶²” Bir başka isim Dr. Şerafeddin Mağmumi de okulun dış görünüşünden bahsetmiştir: “*Bursa’nın güneyinde keşiş’in eteğinde ve bir dutluğun ortasında kurulmuş iki katlı ahşap bir binadır. İnşa biçimi çok gönül alıcı zarif saçakları taraçaları ile köşk görüntüsü*

⁵⁶⁰ Bursa, 144, 20 R 1311/31 Ekim 1893.

⁵⁶¹ Hüdavendigar, 1968, 25 C 1319/9 Ekim 1901.

⁵⁶² Hüseyin Vassaf, *Bursa Hatırası*, (Haz. Mustafa Kara ve Bilal Kemikli), Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010, s. 52.

*almıştır.*⁵⁶³ Bundan başka Harir Darüttalimi, dönemin büyük gazetelerinden birinde de haber konusu olmuştur: “*Bursa Harir Darüttaliminin yalnız bu havalide değil, umum ipek yetiştirilen mahallerde faidesi görülmüştür. Buradan neş’et edenler ipekçiliğin terakkiyat-ı fenniyeeye muvafık bir surette icrasını temin etmektedirler.*”⁵⁶⁴

Türkiye tarihinde ipekböcekçiliği eğitiminin bilimsel anlamda yapıldığı ilk yer olan Bursa Harir Darüttalimi, ülkede ipekböcekçiliği eğitimi için bir model olmuş, bu bağlamda Selanik, Amasya ve Antakya’da da birer Harir Darüttalimi kurulması gündeme gelmiştir.⁵⁶⁵ Ancak Selanik’te uzun bir süre sonra 1907 yılında Harir Darüttalimi açılabilmiştir.⁵⁶⁶ Böylece II. Meşrutiyet’in başlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti’nde, Bursa Harir Darüttalimi, Selanik Harir Darüttalimi ve Bursa’daki Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebine bağlı Harir Darüttahsilinde ipekböcekçiliği eğitimi verilmektedir.

Bursa Harir Darüttalimi, mütevazı kadrosu ve kısa bir eğitim-öğretim süresine rağmen ülkenin geniş bir coğrafyasını etkilemiştir. II. Meşrutiyet döneminde de faaliyetlerini devam ettiren okul, Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkede ipekböcekçiliği eğitiminin verildiği iki okuldan biri olmuştur. Cumhuriyet döneminde adı “İpekböcekçiliği Mektebi”ne dönüştürülen Bursa ve Elazığ’daki okullarda Torkomyan Efendi’nin sistemi işlenmiş, bu okulların öğretim kadrolarını yine Bursa Harir Darüttalimi ve Halkalı Ziraat Mektebi mezunları oluşturmuştur.⁵⁶⁷ Bursa Harir Darüttalimi, Düyun-ı Umumiye İdaresinin 1926’da kaldırılmasından sonra ipekböcekçiliği mektebi ismiyle çalışmalarına devam etmiş ve Ziraat Vekâletine bağlanmıştır. 1930 yılında ipekböcekçiliği enstitüsüne dönüştürülen okul, 1971 yılında ipekböcekçiliği araştırma enstitüsü olarak yeniden

⁵⁶³ Şerafeddin Mağmumi, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁶⁴ İkdâm, 4529, 9 Ocak 1907.

⁵⁶⁵ Çiftçi, *a.g.m.*, s. 147; BOA., İ. ML., 11/40, 13 S 1312/16 Ağustos 1894.

⁵⁶⁶ Yıldırım, “Osmanlı’da İpekböcekçiliği Eğitimi”, s. 588.

⁵⁶⁷ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 588-590.

düzenlenmiştir. Enstitünün 1976 yılında Hürriyet mahallesindeki yeni binasına taşınmasından sonra ipekçilik caddesindeki tarihi bina bir süre öğrenci yurdu olarak kullanılmış daha sonra Millî Eğitim Bakanlığına tahsis edilmiştir.⁵⁶⁸ Bursa’daki araştırmalarımız sırasında Harir Dürüttalimi binasının tarihi binası model alınarak yeniden inşa edildiği gözlenmiştir.

Bursa İslahhanesi ve Hamidiye Sanayi Mektebi

Bursa İslahhanesi

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebinin temeli, ıslahhaneye dayanmaktadır. Bursa İslahhanesinin kuruluşu, vilayetlerde ıslahhanelerin yayılmaya başladığı zamana rastlamıştır. 1868’de Bursa’ya teftişe gelen Ahmet Vefik Paşa, yoksul ve kimsesiz çocuklara sahip çıkılması ve onlara bir sanat öğretilmesini dönemin Valisi İzzet Paşa’ya iletmıştır. Bunun üzerine Vali İzzet Paşa’nın girişimleriyle 1869’da Hisar’da Filipos mahallesinde Türkmenoğlu konağı adlı evde 24 yetim çocuk ile bir ıslahhane açılmıştır.⁵⁶⁹ İslahhaneye cins ve mezhep aranmaksızın kimsesiz, ana babası olmayan veya ana babası olup da yoksul ve yardıma muhtaç kimselerin evlatlarının kabul edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵⁷⁰

Bursa İslahhanesi de Bursa’daki diğer okullarda olduğu gibi yer ve bina sıkıntısı yaşamıştır. İslahhane, 1876’da Vali Veliyüddin Paşa zamanında Hacılar mahallesinde vilayet matbaasının bulunduğu bina karşısındaki Hacı Arif Efendinin konağına nakledilmiştir. Ertesi yıl bu konakta meydana gelen yangın üzerine İbrahim Paşa mahallesindeki mülki rüşdiyenin alt katına nakledilmiştir. Ahmet Vefik Paşa’nın vali olarak görev yaptığı yıllarda yardım toplanarak ıslahhane canlandırılmaya çalışılmışsa da toplanan paralar harcanmadan Ahmet Vefik Paşa görevinden ayrılmıştır.⁵⁷¹ Bu süreçte ıslahhane gelişim

⁵⁶⁸ Çiftçi, *a.g.m.*, s. 148; Aydın, *a.g.m.*, s. 38.

⁵⁶⁹ H.V.S. 1324, s. 596; B.V.S. 1927, s. 325; Kepecioğlu, *Bursa Kültüğü*, c. 4, s. 77; Mustafa Doğru, “Bursa’yı Dirilten Okul”, *Bursa Araştırmaları*, 22, 2008, s. 50.

⁵⁷⁰ Üsküdari, *a.g.e.*, s. 116.

⁵⁷¹ B.V.S. 1927, s. 325.

gösteremediği gibi bir süre sonra bizzat ıslaha muhtaç bir hale gelmiştir.⁵⁷² Nitekim öğrenci sayısının da düşmesi üzerine kendi binası da bulunmayan ıslahhane kapanarak kalan öğrenciler hastaneye devredilmiştir. Böylece ıslahhane, hastane idaresine bırakılmış ve bu durum iki yıl kadar devam etmiştir.⁵⁷³ Akabinde ıslahhane 1886'da Vali Zühdü Paşa zamanında vilayet mektupçusu Şamlı Rıfat Bey'in öncülüğünde hükümet caddesinde telgrafhane karşısında temaşahanede yeniden açılmıştır.⁵⁷⁴ Ancak ıslahhanenin bina macerası zaman içerisinde tekrar devam etmiş, 1888'de temaşahaneden Hacı Halim Bey'in konağına, altı ay sonra da Veli Şemseddin mahallesindeki diğer bir konağa ve daha sonra da Sülüneoğlu arsası adlı binaya nakledilmiştir. Sürekli bina değiştiren ıslahhanenin bu durumu ve çocukların perişan halleri Vali Mahmud Celaleddin Paşa'nın dikkati çekmiş ve ıslahhanenin bulunduğu yeri ve hastane kabul edilen yeri kısmen istimlak ederek mektebin idari binasını ıslahhane, yatakhane ve sınıflarının olduğu bölgeyi de Darülaceze olarak inşa ettirmiştir. Darülaceze olarak yapılan kısım daha sonra ıslahhaneye verilmiştir.⁵⁷⁵ Böylece Bursa Islahhanesinin bina sorunu bu şekilde çözülmüştür.

Islahhanenin İdari ve Öğretim Kadrosu

Bursa Islahhanesi kurulduğunda müdür olarak Yarbay Eşref Bey görevlendirilmiştir.⁵⁷⁶ Islahhanenin daha sonra, II. Abdülhamid dönemindeki idari ve öğretim kadrosu ile ilgili bilgiler ise Hüdavendigar vilayet salnamelerinden tespit edilebilmekte olup tablo halinde aşağıda sunulmuştur:⁵⁷⁷

⁵⁷² Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi", *Karadeniz Araştırmaları*, 37, 2013, s. 73.

⁵⁷³ B.V.S. 1927, s. 325; H.V.S. 1302, s. 494; H.V.S. 1303, s. 238.

⁵⁷⁴ B.V.S. 1927, s. 325.

⁵⁷⁵ B.V.S. 1927, s. 326; "Türkiye'de Teknik Öğretim II", *Maarif Vekilliği Dergisi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 32.

⁵⁷⁶ Üsküdarı, *a.g.e.*, s. 116.

⁵⁷⁷ H.V.S. 1296, s. 167; H.V.S. 1301, s. 148; H.V.S. 1302, s. 494; H.V.S. 1303, s. 238; H.V.S. 1304, s. 128; H.V.S. 1305, s. 32; H.V.S. 1306, s. 135-136; H.V.S. 1306-1307, s. 62-63; H.V.S. 1307-1308, s. 248, 274; H.V.S. 1310, s. 131; H.V.S. 1311, s. 121; H.V.S. 1312, s.

II. Abdülhamid Dönemi Bursa İslahhanesinin Kadrosu

Yıl	Kadro
1296 (1879)	Müdür Hüseyin Hüsnü Efendi
1301 (1884)	Müdür İzzet Efendi Arabi, Farisi Muallimi Hafız Mehmet Efendi
1302 (1885)	Hastane İdaresindedir
1303 (1886)	Hastane İdaresindedir
1304 (1887)	Müdür Mehmet Ramiz Efendi Kâtip Halil Hakkı Efendi Muallim Mehmet Şevki Efendi Terzi Ustası İsmail Ağa Bevvab Ahmet Ağa Kunduracı Ustası Servibcan Ağa Aşçı Veli Ağa
1305 (1888)	Müdür Mehmet Ramiz Efendi Kâtip Halil Hakkı Efendi Fahri Rika Muallimi mektubi kaleminden Mehmet Efendi Muallim Mehmet Şevki Efendi Marangoz Hakkı Efendi Kunduracı Ustası Hasan Ağa Terzi Ustası Dikran Ağa Bevvab Mehmet Ağa Aşçı Veli Ağa
1306 (1889)	Müdür Abdülkadir Efendi Başkâtip Halil Hakkı Efendi Fahri Rika Muallimi mektubi kaleminden Mehmet Efendi Kıraat Muallimi Mehmet Şevki Efendi Terzi Ustası Mardiros Ağa Kunduracı Ustası Karabet Ağa Marangoz Ustası Agop Ağa Vekilharç Hasan Ağa Aşçı Nuri Ağa Bevvab Veli Ağa
1307-1308 (1891)	Müdür Hüsnü Bey Kâtip Halil Hakkı Efendi Ders Muallimi Mehmet Şevki Efendi Kunduracı Ustası Karabet Ağa Terzi Ustası Mardiros Ağa Halı Ustası Kigork Ağa
1310 (1892)	Müdür Mustafa Efendi Kâtip ve Sandık Emini Canib Efendi Dahiliye Müdürü Mehmet Efendi Rika Muallimi Mehmet Said Efendi Ders Muallimi Mehmet Şevki Efendi Kunduracı Ustası Şakir Efendi Terzi Ustası Mardiros Ağa Halı Ustası Meryem Hatun Vekilharç Fazlı Ağa Aşçı Nuri Ağa Bevvab Mahmud Ağa

1311 (1893)	Müdür Mehmet Efendi Kâtip ve Sandık Emni Canib Efendi Ders Muallimi Hacı Şevki Efendi Rika Muallimi Mehmet Efendi Dahiliye Müdürü Arif Ağa Aşçı Nuri Ağa Halıcı Meryem Usta Kalfa 3 Nefer Terzi Mardiros Usta Kunduracı Tanaş Usta Komisyon Heyeti Reis: Osman Nihad Bey Aza: Abdurrahim Efendi Aza: Hacı Said Efendi Aza: Hamdi Efendi
1312 (1894)	Kâtip ve Sandık Emni Canib Efendi Rika Muallimi Mehmet Efendi Ders Muallimi Hacı Şevki Efendi Dahiliye Müdürü Arif Ağa Halıcı Meryem Usta Terzi Mardiros Usta Kunduracı Mihran Usta Aşçı Nuri Ağa Kalfa 3 Nefer Komisyon Heyeti Reis: Abdurrahim Efendi Aza: Hacı Said Efendi Aza: Debbâğ Mehmet Efendi Aza: Hacı Reşad Efendi
1313 (1895)	Müdür-i fahri Kolağası Mehmet Hilmi Efendi Kâtip ve Sandık Emni Hafız Halid Efendi Rika Muallimi Mehmet Efendi Ders Muallimi Hacı Şevki Efendi Dahiliye Müdürü Lütfi Efendi Terzi Mardiros Usta Kunduracı Mihran Usta Aşçı Nuri Ağa Kalfa 3 Nefer
1314 (1896)	Müdür-i fahri Kolağası Mehmet Hilmi Efendi Kâtip ve Sandık Emni Hafız Halid Efendi Rika Muallimi Mehmet Efendi Ders Muallimi Hacı Şevki Efendi Mubassır Lütfi Efendi Terzi Mardiros Usta Kunduracı İlya Usta Aşçı Nuri Ağa Kalfa 3 Nefer
1315 (1897)	Müdür-i fahri Kolağası Mehmet Hilmi Efendi Kâtip ve Sandık Emni Hafız Halid Efendi Fahri Rika Muallimi Mehmet Efendi Ders Muallimi Hacı Şevki Efendi Mubassır Lütfi Efendi Terzi Mardiros Usta Kunduracı İlya Usta Aşçı Nuri Ağa Kalfa 3 Nefer
1316 (1898)	Müdür-i Fahri Binbaşı Mehmet Hilmi Efendi

II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim

	Kâtip ve Sandık Emîni Hafız Halid Efendi Fahri Rika Muallimi, mektubi kalemi sermübeyyizi Mehmet Efendi Ders Muallimi Hacı Şevki Efendi Mubassır Hacı Osman Efendi Marangoz İstrati Usta İpekböceği Kutucu Ustası Yorgi Efendi Aşçı Nuri Ağa Komisyon Heyeti Nişan Bekçisi Arif Efendi Raşit Efendi Kastamonulu Mehmet Efendi
1317 (1899)	Müdür-i Fahri Binbaşı Mehmet Hilmi Efendi Kâtip ve Sandık Emîni Hafız Halid Efendi Fahri Rika Muallimi, mektubi kalemi sermübeyyizi Mehmet Efendi Ders Muallimi Hacı Şevki Efendi Mubassır Hakkı Efendi Marangoz İstrati Usta İpekböceği Kutucu Ustası Yorgi Efendi Aşçı Nuri Ağa Hademe Fızah Ağa Komisyon Heyeti Reis İsmail Efendi Aza: Nişan Muhafızı Arif Efendi Raşid Efendi

Tablodaki bilgilerden hareketle, II. Abdülhamid dönemi Bursa İslahhanesi kadrosunda ilk olarak müdür Hüseyin Hüsnü Efendi görülmektedir. 1884’e gelindiğinde ise müdür İzzet Efendi ile bir de Arabi ve Farisi muallimi ile karşılaşılır. Bu tarihten sonraki iki yıl, İslahhane idaresi hastaneye devredilmiştir. 1887’den itibaren ıslahhane; bir müdür, bir kâtip, bir muallim, bir terzi ve kundura ustası ile bir bevval ve aşçıdan ibaret olan müstakil bir kadroya sahip olmuştur. Ertesi yıl kadroya, fahri rika muallimliği ve marangoz eklenmiştir. Fahri rika mualliminin vilayetteki mektubi kaleminde görev yaptığı belirtilmiştir. Bu da ıslahhane’nin öğretim kadrosu hususunda şehirdeki diğer kurumlardan destek aldığını göstermektedir. Yine marangoz ustasının eklenmesiyle ıslahhanede yeni bir sanat dalı oluşturulmuştur. Bir sonraki yıl kadroya yeni isimler eklenmiş, bir vekilharç ve bir de kıraat muallimliği oluşturulmuştur. 1890’a gelindiğinde ise ıslahhane idaresinin özel bir komisyona havale edildiği ve bu komisyonda dahili idare, sanayi bilgileri ve hesaplara bakmak üzere bir müdür ve kâtipten başka Müslüman ders

muallimleri ve mubassır ile hademe bulunmuştur.⁵⁷⁸ Bu arada ıslahhane idaresi Bursa Gazetesinde haber olmuş, ıslahhanenin iç düzeninin gayret ve çalışmasıyla, müdür Hüsni Efendi tarafından gerçekleştirildiği ifade edilmiştir.⁵⁷⁹ Hüsni Efendinin adı 1307-1308 tarihli (1891) vilayet salnamesinde de müdür olarak geçmektedir. Ayrıca bu tarihte muallimlik ders muallimliği olarak adlandırılmaya başlamış ve sanat dallarına halıcılık eklenerek, Kigork Ağa halı ustası olarak kadroya dahil edilmiştir.

Dönemin diğer ıslahhanelerinde olduğu gibi Bursa ıslahhanesi de ıslahhaneler için hazırlanan nizamname gereği valinin kontrolünde bir müdür ile idare edilmiştir. Ancak 1893 yılında yönetimde yaşanan sorunlar ve maddi sıkıntılar nedeniyle idari yapıda bazı değişiklikler yapılmıştır.⁵⁸⁰ Buna göre müdürlüğün lağvedilerek idari işlerin 12 kişiden oluşan belediye azası tarafında bir ay müddetle münavebeten fahri olarak yapılacağına ve müdür maaşının da harcamalar için aktarılmasına karar verilmiştir.⁵⁸¹ Bu karar alındıktan sonraki yıl tabloda da görüleceği üzere müdürlük makamından bahsedilmemiş, diğer idari ve öğretim kadrosunun yanında dört kişilik bir komisyon yer almıştır. 1895'ten itibaren ise ıslahhanede fahri müdür olarak Mehmet Hilmi Efendi görülmektedir. Bu durum müdürlük makamının komisyona devredilmesine rağmen kararın fiilen pek işlemediği ve fahri de olsa fiili müdürlüğün devam ettiğini göstermektedir.

Hilmi Efendi, kurumun gelişmesi için yoğun faaliyette bulunmuştur. İlk önce ıslahhanenin maddi kaynaklarını oluşturmaya çalışmış ve bunun için Ahmet Vefik Paşa zamanında yardım için toplanan ve görevden ayrıldığında meclis idare azalarına borç verdiği meblağı tahsil etmiş, elde edilen gelirle ıslahhanenin bazı kısımlarını tamir ettirip yeni bölümler inşa ettirmiştir. Gelirinin üçte biri ıslahhaneye ait olmak üzere terzi, marangoz ve terlikçi ustaları

⁵⁷⁸ H.V.S. 1306-1307, s. 62-63.

⁵⁷⁹ Bursa, 1, 30 Ra 1308/13 Kasım 1890.

⁵⁸⁰ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 74.

⁵⁸¹ Bursa, 145, 27 R 1311/7 Kasım 1893.

getirilip öğrenciler çalıştırılarak üretim yapılmıştır. İzmir Sanayi Mektebinde uygulanan hayvan tezkeresi usulünü Bursa’da da uygulayarak ıslahhane tarafından bastırılıp hayvan sahiplerine 20 paradan satılmasını sağlamıştır. Yine askeri okullar ile yatılı okulların ayakkabıları ıslahhanede üretilerek gelir elde edilmeye çalışılmıştır. Hilmi Efendinin müdürlüğü döneminde en dikkat çeken uygulama mızıka takımının kurulmasıdır. Bunun için öncelikle askeriye ve zaptiye depolarında atılmış eski musiki aletleri toplanıp tamir ettirilmiştir. ıslahhaneye ücretle mızıka muallimi görevlendirilerek bir mızıka takımı oluşturulmuştur. Bu mızıka takımının ilgi görerek Bursa düğünlerinde dahi icrada bulunmuştur.⁵⁸²

1895 yılının başında Vali Münir Paşanın gayretleriyle ıslahhanenin noksanlarını tamamlamak için yeni bir komisyon daha teşkil edilmiştir. Bu komisyon, mülki idarede görevli bürokratlar ve eşraftan oluşmuştur. Komisyon çalışmalarına hemen başlayarak vali ve vilayet memurları tarafında ıslahhaneye birtakım yardımlarda bulunulmuştur.⁵⁸³ Ayrıca 1898’den itibaren ıslahhanenin kadrosuna ipekböceği kutucu ustası eklenmiştir. Bursa’nın ipekböcekçiliği sektörünün en önemli bölgesi olduğu dikkate alındığında, ıslahhanenin şehrin iktisadi yapısıyla ilgili sanat faaliyetleri yürüttüğü görülmektedir.

Öğrenci Sayısı

İlk kurulduğunda 24 öğrenci ile faaliyete başlayan Bursa ıslahhanesinin, II. Abdülhamid zamanındaki öğrenci sayısı, Hüdavendigâr vilayet salnamelerinden tespit edilebilmektedir:⁵⁸⁴

⁵⁸² “Türkiye’de Teknik Öğretim II”, s. 40, 41; B.V.S. 1927, s. 326; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 75.

⁵⁸³ Hüdavendigâr, 1624, 20 B 1312/17 Ocak 1895.

⁵⁸⁴ B.V.S. 1927, s. 325; H.V.S. 1296, s. 168; H.V.S. 1301, s. 148; H.V.S. 1302, s. 494; H.V.S. 1303, s. 238; H.V.S. 1306, s. 136; H.V.S. 1306-1307, s. 63; H.V.S. 1307-1308, s. 248; H.V.S. 1310, s. 484; H.V.S. 1311, s. 121; H.V.S. 1312, s. 125; H.V.S. 1313, s. 180; H.V.S. 1314, s. 135; H.V.S. 1315, s. 61; H.V.S. 1316, s. 77; H.V.S. 1317, s. 80.

II. Abdülhamid Döneminde Bursa İslahhanesinin Yıllara Göre Öğrenci Sayısı

Yıl	Öğrenci Sayısı
1296 (1879)	26
1301 (1884)	22
1302 (1885)	16
1303 (1886)	16
1306 (1889)	70
1306-1307 (1890)	67
1307-1308 (1891)	72
1310 (1892)	53
1311 (1893)	30
1312 (1894)	30
1313 (1895)	30
1314 (1896)	30
1315 (1897)	30
1316 (1898)	50
1317 (1899)	52

II. Abdülhamid döneminin başlarında 26 öğrenciye sahip olan okulda bu sayı hastaneye devredildiği yıllarda 16'ya kadar düşmüştür. Akabinde tekrar müstakil bir idareye sahip olduğu dönemde ise öğrenci sayısı artarak 72'ye kadar çıkmıştır. Daha sonra bu rakam 30'a düşmüş ve bir süre bu sayının devam ettiği görülmüştür. Bursa İslahhanesi sanayi mektebine dönüştürülmeden önce ise öğrenci sayısı 52'ye çıkmıştır.

İslahhanede Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Bursa İslahhanesinde ağırlıklı olarak uygulamalı eğitim gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda ilk önceleri günde iki saat teorik ders gösterildikten sonra kalan zamanlarda terzilik ve külahçılık sanatları öğretilmiştir. Daha sonra külahçılık şubesi kaldırılarak yerine kunduracılık eklenmiştir.⁵⁸⁵ II. Abdülhamid döneminde ıslahhanedeki bütün öğrencilere ibtidai eğitim verilmiş ve ders programı ilköğretim seviyesinde, elifba, Kur'an-ı Kerim, akaid, hesap, ahlak, hüsn-i hatt, kavaid ve resim derslerinden oluşmuştur. İki sınıftan oluşan okulda teorik derslerin toplamı her iki sınıfta da 11 saati geçmemiştir. Bu dönemde ıslahhanede özellikle terziliğe önem verildiği görülmüştür. Çeşitli sanat dallarının uygulandığı okulda, öğretilen sanatlara dair

⁵⁸⁵ "Türkiye'de Teknik Öğretim II", s. 27.

ders kitabı ve mektepli bir uzman bulunmamış, mesleki eğitim usta-çırak ilişkisi çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.⁵⁸⁶

Islahhanenin iç idaresi, öğrencilerin davranışları, yatıp kalkmaları, yemek ve elbise düzeni vesaire ahvalleri askeri okullara benzetilmeye çalışılmıştır. Eğitim-öğretim süresi beş yıl olan okulda, beşinci yılın sonunda imtihan yapılarak derecelerine göre öğrencilere şahadetname verilmiştir. Mezun olanlar dışarıda sahip oldukları sanatı yapabilecekleri gibi isterlerse uygun ücretle okulda da çalışabilmektedir.⁵⁸⁷ Böylece ıslahhane, kendi mezunlarına istihdam imkânı sağlamıştır. Terzilik, kunduracılık ve marangozluk gibi sanatların yanına halıcılığın da eklendiği okulda, Uşak’tan ustalar getirtilerek kalıçe⁵⁸⁸ imalatına başlanmıştır.⁵⁸⁹ Islahhanenin bu durumu Bursa basınına da yansımış ve okulun faaliyetlerinden bahsedilmiştir: “*Islahhanede âlâ Uşak halısı dokutturulmakta ve frenk çantalarından sağlam ve fiyatça daha ehven çanta yaptırılmakta olduğu gibi müracaat eden zevatın takdir ve memnuniyetlerini celb eyleyecek derecede her nev elbise ve ayakkabı dahi imal ettirilmekte bulunduğu görülmektedir.*⁵⁹⁰” Terziliğe önem verilen ve dikiş makinaları çoğaltılan okulda, yetiştirilen öğrenciler arasından terzi bir kalfa istihdam edilemediği görülmektedir. Nitekim mülki idadının elbise işine söz verilmesi nedeniyle alınan siparişi yetiştirmek için eleman ihtiyacı, yerli usta ve kalfalar arasından seçilerek giderilmiş; ancak bu kişiler de kazançlarının azalmaması için öğrencilere biçimli elbise yapımını öğretmek istememişlerdir.⁵⁹¹ Bu durum, kendi mezunlarına istihdam etme fırsatı verilmesine rağmen terzilik dalında okulun bunu en azından o tarihlerde gerçekleştiremediğini göstermektedir.

⁵⁸⁶ B.V.S. 1927, s. 325; “Türkiye’de Teknik Öğretim II”, s. 27; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 75.

⁵⁸⁷ H.V.S. 1306-1307, s. 62-63.

⁵⁸⁸ Küçük halı, halı seccâde. <http://lugatim.com/s/kalıçe>

⁵⁸⁹ H.V.S. 1307-1308, s. 248

⁵⁹⁰ Bursa, 1, 30 Ra 1308/13 Kasım 1890.

⁵⁹¹ Bursa, 129, 3 M 1311/17 Temmuz 1893.

Islahhanenin Gelir Kaynakları

Islahhane kurulduktan sonra gelirlerinin başında vilayet matbaası gelmiştir. Matbaadan başka belediyenin yardımları, Ahmet Vefik Paşa tarafından Uludağ'dan getirilen ve ipekhanelere yıllık belirli bir ücret karşılığında satılan Vefik Paşa Suyu da okulun gelir kaynaklarını oluşturmuştur. Bunlar dışında her köye bir vilayet gazetesi abone yapılarak elde edilen meblağ ıslahhaneye aktarılmıştır. Ayrıca, hayvan rüsumu ve Ayvalık limanı gelirinin bir kısmı ıslahhaneye ciddi bir maddi kaynak olarak aktarılmıştır. Okulun müdür ve memurları, kasap dükkânlarıyla mezbahayı teftiş ile kaçak hayvan satıldığı tespit edilirse bunları müsadere etme hakkına sahip olmuştur. Ayvalık limanından elde edilen gelir ise müdür ve memurlarla ustaların maaşlarının ödenmesinde kullanılmıştır.⁵⁹² Islahhane kira gelirlerine de sahip olmuş, bazı han ve dükkânların kira bedeli ıslahhane idaresine verilmiştir. Örneğin Bursa Islahhanesine ait emlaktan Altıparmak mahallesinde bulunan bahçeli kahvehanenin üç sene müddetle kiraya verileceği ve kira meblağı gazetede duyurulmuştur.⁵⁹³

Islahhaneye gelir elde etmek için sosyal etkinliklere de başvurulmuş ve bununla ilgili dönemin Bursa basınında çeşitli haberler yer almıştır. Örneğin 14 Mart 1893 tarihli Bursa Gazetesinde, tahsil-i sanayi ve maarif etmekte olan ve birtakım yetim çocuktan oluşan ıslahhane öğrencilerinin yararına Koza hanında bir piyango çekileceği haberine yer verilmiştir. Haberin devamında, bu piyangoda öğrenciler tarafından ıslahhanede imal edilen 16 adet küçük halının ortaya konulacağı ve bunun için toplam 250 numara oluşturularak her numaranın fiyatının 2 mecdiye olduğu ilan edilmiştir.⁵⁹⁴ Daha sonraki aylarda ıslahhane için düzenlenen piyango numaralarının her birinin 40 kuruştan satıldığı ve piyango çekilişinin yapıldığı görülmüştür.⁵⁹⁵

⁵⁹² “Türkiye’de Teknik Öğretim II”, s. 33; B.V.S. 1927, s. 326.

⁵⁹³ Hüdavendigar, 1644, 26 Z 1312/20 Haziran 1895.

⁵⁹⁴ Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893.

⁵⁹⁵ Bursa, 132, 24 M 1311/7 Ağustos 1893; Bursa, 133, 1 S 1311/14 Ağustos 1893.

Yine 1893 yılında ıslahhane yararına olmak üzere tiyatro oyunu sergilenmiştir. Komik Hasan Efendi tarafından düzenlenen “Bahtiyar Âşıklar” adlı oyun şehir tiyatrosunda sergilenerek 74 lira hasılat elde edilmiştir.⁵⁹⁶

Islahhaneye Bursalılar tarafından da çeşitli maddi yardımlarda bulunulmuştur. Bu kapsamda ıslahhanedeki öğrenciler için Bursa gazetesi imtiyaz sahibi Emiri Efendi tarafından 5, esnaftan Fescizade İsmail Efendi tarafından 3 adet mushaf-ı şerif ve Emiri Efendi tarafından başkaca farklı 148 adet kitap ve çeşitli risale verilmiştir. Yine tüccardan Mehmet Rıza Efendi tarafından da ramazan ayı için 13 kıyye şeker, 30 kıyye pirinç ve 1 sandık gaz ve beş deste mum verilmiştir.⁵⁹⁷ Bursa basını da ıslahhaneye yardım konusunda teşvik edici bir rol üstlenmiştir. Okuyucularına ıslahhane ürünlerini almalarını tavsiye eden Hüdavendigar Gazetesi, özellikle kadınların ihtiyaç duyduğu iskarpin, terlik, çarık, bebek ayakkabısı, çocuk botları gibi ürünlerin çarşı esnafı ve ıslahhanedeki kundura ustası tarafından ortak yapıldığını duyurmuştur.⁵⁹⁸

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi

Tanzimat döneminde açılan ve II. Abdülhamid döneminde de faaliyetlerini devam ettiren ıslahhane, 1899 yılında, yeni binası tesis edilerek sanayi mektebine dönüştürülmüştür. Sanayi öğretiminin esas alınacağını belirtildiği okula padişahın isminin verilmesi uygun görülmüş ve “Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi” olarak adlandırılmıştır.⁵⁹⁹ Bursa’nın Hisar mahallesinde yer alan sanayi mektebi, birbirinden farklı dört daireyi içine alan beş şube üzerine

⁵⁹⁶ Bursa, 146, 4 Ca 1311/13 Kasım 1893.

⁵⁹⁷ Hüdavendigar, 1630, 2 N 1312/27 Şubat 1895.

⁵⁹⁸ Kumaş, *a.g.e.*, s. 116,117.

⁵⁹⁹ BOA., Y.PRK.UM., 49/17, 13 S 1317/23 Haziran 1899; BOA., Y. PRK. UM., 49/40, 26 S 1317/6 Temmuz 1899; BOA., BEO., 1425/106858, 27 S 1317/7 Temmuz 1899; BOA., İ. HUS., 79/53, 24 Ş 1317/28 Aralık 1899; B.V.S. 1927, s. 327.

düzenlenmiş olup ayrıca bir de ihtiyat kısmına sahiptir.⁶⁰⁰ 1907 yılında ise şubeler altıya çıkarılarak bir de tatbikat sınıfı eklenmiştir.⁶⁰¹

Okulun İdari ve Öğretim Kadrosu

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebinin idari ve öğretim kadrosu ile komisyon üyelerine ilişkin bilgilere de Hüdavendigâr vilayet salnamelerinden ulaşılabilmektedir. Buna göre okulun sanayi mektebine çevrildiği tarihten II. Abdülhamid döneminin sonlarına kadar ilgili kadroları şu isimlerden oluşmuştur:⁶⁰²

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi Kadrosu ve Komisyon Üyeleri

1318 (1900)

Müdür Kaymakam Mehmet Bey
Müdür-i sani Abdullah Mazhar Bey
Kâtip ve sandık emini Yusuf Efendi
Fahri rika muallimi mektubi kalemi hulefasından Mehmet Said Efendi
Ders muallimi Hacı Hafız Şevki Efendi
Sermubassır Bahaddin Efendi
Terzi ustası Onnik Efendi
Kunduracı ustası Karabet Efendi
Terlikçi ustası Bağdik Efendi
Marangoz ustası Dimitri Efendi
Aşçı Nuri Ağa

Komisyon

Reis vekili: Alaybeyi Cavit Bey
Aza:
Muhasabe-i vilayet liva kâtibi Mustafa Salim Bey
Belediye reisi Emin Bey
Binbaşı mütekaidlerinden Halil Efendi
Tüccardan İnegöllüzade Saffet Efendi
Mektubi kalemi hulefasından Mehmet Said Efendi
Meclis idare-i vilayet azasından Servipcan Efendi
Rum cemaatinden Vasilaki Efendi
Tüccardan Canib Efendi
Kâtip: vilayet maiyet memuru Mukbil Bey

1319 (1901)

Müdür Kaymakam Mehmet Bey
Kâtip ve sandık emini Yusuf Efendi
Fahri rika muallimi mektubi kalemi sermübeyyizi Mehmet Said Efendi
Fahri hesap muallimi şimendifer komiseri Ahmet Rüştü Bey
Fahri resim muallimi asakir-i şahane yüzbaşlarından Gaffar Efendi
Fahri coğrafya muallimi asakir-i şahane yüzbaşlarından Hafız Abdülgani Efendi
Fahri tarih ve kitabet ve imla-yı Türkî ve jimnastik muallimi asakir-i şahane müalazımlarından Salih Zeki Efendi

⁶⁰⁰ H.V.S. 1324, s. 596.

⁶⁰¹ H.V.S. 1325, s. 337.

⁶⁰² H.V.S. 1318, s. 81; H.V.S. 1319, s. 81-82; H.V.S. 1320, s. 81-82; H.V.S. 1321, s. 90-91; H.V.S. 1322, s. 79-80; H.V.S. 1323, s. 79-80; H.V.S. 1324, s. 259-260; H.V.S. 1325, s. 376.

Fahri malumat-ı nafia muallimi merkez ziraat muallimi Yusi Efendi Fahri usul-i defteri muallimi vilayet maiyet memuru Resuhi Bey Fahri hendese muallimi vilayet maiyet memuru Rıza Bey Fahri hesap muallimi vilayet maiyet memuru Sermed Bey Akaid-i diniye muallimi ve mektep imamı Hacı Hafız Şevki Efendi Musiki muallimi Rıza Süleyman Efendi Sermubassır İbrahim Efendi İkinci mubassır Hasan Efendi Terzi ustası Viçen Mardiroşyan Efendi Kunduracı ustası Yorgi Rodokonaki Efendi Terlikçi ustası Bağdik Efendi Marangoz ustası Dimitri Kiryakidi Efendi Aşçı Nuri Ağa Komisyon Reis Ali Rıza Efendi Aza: Muhasebe-i vilayet liva kâtibi Mustafa Salim Efendi Tüccardan İnegöllüzade Saffet Efendi Meclis-i idare-i vilayet azasından Servipcan Efendi Mahkeme-i istinaf-ı hukuk azasından Vasilaki Efendi Tüccardan Canib Efendi Kâtip: vilayet maiyet memuru Mukbil Bey
1320 (1902) Müdür Piyade Kaymakamlarından Mehmet Bey Kâtip ve muhasebe memuru Yusuf Kenan Efendi Sandık emini Rıza Efendi Fahri rika muallimi mektubi kalemi sermubeyyiz Mehmet Said Efendi Fahri hesap muallimi vilayet maiyet memuru Bahri Bey Fahri resim muallimi münhal Fahri coğrafya muallimi vilayet maiyet memuru Sermed Efendi Fahri tarih muallimi vilayet maiyet memuru Memduh Bey Fahri malumat-ı nafia muallimi merkez ziraat muallimi Yusi Efendi Fahri usul-i defteri muallimi vilayet maiyet memuru Resuhi Bey Kitabet ve imla-yı Türki muallimi vilayet maiyet memuru Faik Ali Bey Jimnastik muallimi vilayet maiyet memuru Adil Bey Akaid-i diniye muallimi ve mektep imamı Hacı Hafız Şevki Efendi Mızıka muallimi Rıza Süleyman Efendi Sermubassır İbrahim Efendi İkinci mubassır Ahmet Efendi Mübaya ve anbar memuru Muhtar Efendi Terzi ustası .. Marangoz ustası Dimitri Kiryakidi Efendi Terlikçi ustası .. Tornacı İzedor Efendi Aşçı Nuri Ağa Komisyon Reis: Ali Rıza Rfendi Aza: Muhasebe-i vilayet liva kâtibi Mustafa Salim Efendi Ruscuklu Mustafa Efendi Meclis-i idare-i vilayet azasından Servipcan Efendi Tüccardan Hafız Ali Efendi Tüccardan Canib Efendi Kâtip: vilayet maiyet memuru Mukbil Bey
1321 (1903)

Müdür Topçu Binbaşlarından Mehmet Hilmi Efendi

Kâtip ve muhasebe memuru Yusuf Kenan Efendi

Sandık Eemini Faik Efendi

Fahri rika muallimi mektubi kalemi sermübeyyizi Mehmet Said Efendi

Fahri usul-i defteri muallimi mekteb-i mülkiye-i şahane mezunlarından Memduh Bey

Fahri hesap muallimi vilayet maiyet memuru Sermed Bey

Fahri malumat-ı nafia muallimi vilayet maiyet memuru Yahya Sezai Efendi

Fahri coğrafya muallimi vilayet maiyet memuru İzzet Bey

Hesap muallimi vilayet maiyet memuru Ahmet Efendi

Kitabet ve imla-yı Türki ve Fransızca muallimi Mehmet Bey

Jimnastik muallimi vilayet maiyet memuru Adil Bey

Resim muallimi münhal

Akaid-i diniye muallimi ve mektep imamı Hacı Hafız Şevki Efendi

Mızıka muallimi Aleko Efendi

Sermubassır İbrahim Efendi

İkinci mubassır Ahmet Efendi

Mübaya memuru Muhtar Efendi

Terzi ustası Hiron Efendi

Marangoz ustası Dimitri Kiryakidi Efendi

Terlikçi ustası Bağdik Ağa

Tornacı İbrahim Efendi

Aşçı Nuri Ağa

Hademe: 4

Komisyon

Reis: vilayet ziraat ve nafia müşaviri mazhar bey

Aza:

Muhasebe-i vilayet liva kâtibi Mustafa Salim Efendi

Meclis idare-i vilayet azasından Servipcan Efendi

Tüccardan Canib Efendi

Kâtip: vilayet maiyet memuru Yahya Sezai Efendi

1322 (1904)

Müdür Topçu Binbaşlarından Mehmet Hilmi Efendi

Kâtip ve muhasebe memuru Yusuf Kenan Efendi

Sandık emini Faik Efendi

Rika muallimi mektubi kalemi sermübeyyizi Mehmet Said Efendi

Hendese, hesap ve usul-i defteri muallimi vilayet maiyet memuru İzzet Bey

Malumat-ı nafia ve coğrafya muallimi vilayet maiyet memuru Yahya Sezai Efendi

Kavaid-i osmaniye, kitabet ve tarih muallimi Mehmet Bey

Hıfzıssıhha ve Fransızca muallimi ve mektep tabibi Yüzbaşı İsmail Efendi

Akaid-i diniye muallimi ve mektep imamı Hacı Hafız Şevki Efendi

Mızıka muallimi Aleko Efendi

Sermubassır ve ibtidai muallimi Ahmet Efendi

İkinci mubassır ve ibtidai muallim-i sanisi Kâmil Efendi

Mübaya memuru Hacı Muhtar Efendi

Terzi ustası Hiron Efendi

Marangoz ustası Dimitri Kiryakidi Efendi

Aşçı Nuri Ağa

Kapıcı Rıza Efendi

Hademe: 4

Komisyon

Reis: meclis idare-i vilayet azasından Hacı Ali Paşa

Aza:

Muhasebe-i vilayet liva kâtibi Mustafa Salim Efendi

Meclis idare-i vilayet azasından Servipcan Efendi

Tüccardan Canib Efendi

Tüccardan Kâmil Bey

Kâtip: vilayet maiyet memuru Yahya Sezai Efendi
1323 (1905) Komisyon Reis: muavin-i vilayet Emin Raif Bey Aza: Vilayet maarif müdürü Azmi Bey Vilayet defter-i hakani idaresi başkâtibi Ragıp Bey Meclis idare-i vilayet azasından Hacı Latif Paşa Daire-i belediye azasından Canib Efendi Komisyon kitabetine memur: meclis idare-i vilayet katib-i sanisi Şevket Efendi İdare Heyeti Müdür Binbaşı Mehmet Hilmi Bey Tabip Yüzbaşı İsmail Bey Kâtip ve muhasebe memuru refiki Sadık Bey İmam Hacı Hafız Şevki Efendi Sermubassır Ahmet Efendi Serhademe İbrahim Efendi Muhasebe memuru Faik Bey Sandık emini Yusuf Bey Mübaya memuru Hacı Muhtar Efendi İkinci mubassır Bekir Efendi Aşçı Nuri Ağa Tedris Heyeti Akaid-i diniye muallimliğine memur Hacı Hafız Şevki Efendi Hendese ve hesap ve usul-i defteri ve coğrafya ve malumat-ı nafia muallimliğine memur İspiru Efendi İbtidai sınıf muallim-i evvelliğine memur Ahmet Efendi Mızıka muallimi Mösyö Pasaro Mücellidhane ustası Rıza Efendi Marangozhane ustası Dimitri Efendi Kundurahane ustası Behor Efendi Kitabet ve kavaid-i Osmaniye ve hatt ve rika muallimliğine memur Şevket Efendi Fransızca muallimliğine memur Sadık Bey İbtidai sınıf muallim-i saniliğine memur Bekir Efendi Mızıka muallimliği muavini Hakkı Efendi Demirhane ustası Ahmet Ağa Terzihane ustası Nurican Efendi
1324 (1906) Komisyon Reis: muavin-i vilayet İzzet Efendi Aza: Umur-ı ecnebiye müdürü Vahap Suphi Bey Asakir-i şahane binbaşılardan Mehmet Hilmi Bey Tüccardan Remzi Bey Maarif muhasebecisi Mehmet Reşat Bey Vilayet defter-i hakani idaresi başkâtibi Ragıp Bey Kâtip: Şevket Efendi İdare Heyeti Müdür: Binbaşı Mehmet Hilmi Bey Tabip Kolağası İsmail Bey Muhasebe memuru Faik Bey Muhasebe memuru refiki Necip Efendi Sandık emini Mustafa Efendi İmam Hacı Şevki Efendi Mübaya memuru Hacı Muhtar Efendi Mubassır: 2

Aşçı: 2

Hademe: 12

Tedris Heyeti

Fransızca ve coğrafya muallimi Vahap Suphi Bey

Kitabet ve kavaid-i Osmaniye ve hatt-ı rika Muallimi Şevket Efendi

İbtidai sınıfı muallim-i evveli Ahmet Efendi

Akaid-i diniye muallimi Hacı Hafız Şevki Efendi

Hendese ve hesap ve usul-i defteri ve malumat-ı nafia muallimi İspiru Efendi

İbtidai muallim-i sanisi Osman Efendi

Mızika muallimi Mösyö Pasaro

Mücellidhane ustası Rıza Efendi

Marangozhane ustası Dimitri Efendi

Kundurahane ustası Behor Efendi

Mızika muallimliği muavini Hakkı Efendi

Demirhane ustası Ahmet Ağa

Terzihane ustası Nurican Efendi

1325 (1907)

Komisyon

Reis: muavin-i vilayet İzzet Efendi

Aza: Baba Efendi Dergâhı Postnişini Mehmet Bey

Mekteb-i idadi-i mülki müdür-i sanisi Şükrü Bey

Kâtip Şevket Efendi

Maarif muhasebe memuru Mehmet Reşat Bey

Müdür-i mektep Binbaşı Mehmet Hilmi Bey

Vilayet-i defter-i hakani başkâtibi Ragıp Bey

İdare Heyeti

Müdür: Binbaşı Mehmet Hilmi Bey

Tabip kolağası İsmail Bey

Muhasebe memuru Faik Bey

Refiki Ahmet Efendi

Sandık emini Mustafa Efendi

İmam Şevki Efendi

Mübaya memuru Mehmet Efendi

Satış memuru Necip Efendi

Mubassır: 4

Hademe: 12

Aşçı: 2

Tedris heyeti

Fransızca muallimi müdür-i mektep Hilmi Bey

Hıfzıssıhha muallimi Operatör İsmail Bey

Hendese, hesap ve usul-i defteri muallimi İspiru Efendi

Kitabet ve hatt-ı rika muallimi Şevket Bey

Resim muallimi Rıza Efendi

İlm-i ahlak, kavaid-i Osmaniye, tarih ve hesap muallimi mubassır Mustafa Efendi

Kur'an-ı Kerim ve ulum-ı diniye muallimi Hacı Hafız Şevki Efendi

İlm-i eşya muallimi Ahmet Efendi

Tarih, hesap, kıraat ve imla muallimi mubassır Cevdet Efendi

Coğrafya, kıraat ve imla muallimi mubassır Nafiz Efendi

Kıraat, imla ve ibtidai sınıf muallimi Aziz Efendi

Islahhane sanayi mektebine dönüştükten sonra müdürlüğe, Vali Halil Paşa tarafından Kaymakam Mehmet Bey getirilmiştir.⁶⁰³ Mehmet Bey, sanayi mektebine planya, matkap, testere, dekupaj, daire testere ve rabita makinesi gibi makinalar bağışlayarak marangozhaneye ilk motorlu araç gereçleri kazandırmıştır.⁶⁰⁴ Tablodan hareketle Mehmet Bey’in okulda üç yıl görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu arada okulun eski müdürü Hilmi Bey, sanayi mektebi müdürlüğüne geri dönmek için epey çaba sarf etmiştir. Hilmi Bey’in bu çabaları sonuç vermiş ve tekrar sanayi mektebi müdürlüğüne getirilmiştir. Bu süreçte Mehmet Bey’e de miralaylık rütbesi verilerek taltif edilmiş ve Bursa’da ikamet etmesi istenmiştir.⁶⁰⁵ Hilmi Bey, 1903’ten II. Abdülhamid Döneminin sonuna kadar sanayi mektebinde müdürlük görevinde bulunmuştur.

Hilmi Bey, sanayi mektebi müdürlüğüne geri döndükten sonra okulun gelişmesi için yoğun bir maddi kaynak bulma faaliyetine girişmiştir. Öncelikle 20 paraya satılan hayvan tezkerelerinin fiyatını 40 paraya çıkarttırarak, Bursa dışındaki Kütahya, Bilecik, Karahisar sancaklarıyla kazalarının hayvan tezkerelerinin basımı işini sanayi mektebine alarak ciddi bir meblağın gelmesini sağlamıştır. Hilmi Bey zamanında okulun gelirleriyle 42 odalı ve hamamı bulunan bir vali konağı yapılmış, bundan başka okulun ihtiyacı olan binalar, mutfak ve yemekhane bölümleri ve cami inşa edilmiştir. Ayrıca hastane genişletilerek yeni binalar inşa edilmiş ve hastaneye borç para verilmiştir. Yine hastaneye ait pazar yerinden epey dükkân ve oda istimlak edilerek meydan genişletilmiştir. Yeni dükkânların inşasıyla da hastane imar edilmiştir.⁶⁰⁶

Islahhane sanayi mektebine dönüştükten sonra komisyon üyelerinin sayısının arttığı görülmüştür. Nitekim 1318 (1900) yılında

⁶⁰³ “Türkiye’de Teknik Öğretim II”, s. 42; BOA., DH. MKT., 2441/14, 27 S 1318/26 Haziran 1900.

⁶⁰⁴ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 76.

⁶⁰⁵ “Türkiye’de Teknik Öğretim II”, s. 42; B.V.S. 1927, s. 327.

⁶⁰⁶ “Türkiye’de Teknik Öğretim II”, s. 43, 44; B.V.S. 1927, s. 327.

reis dahil sanayi mektebi komisyonunda on üye bulunmakta olup bunların arasında belediye reisi ile Rum cemaatinden de bir temsilci bulunmuştur. Ertesi yıla bakıldığında ise komisyon üyeleri azalmakla birlikte vilayet istinaf mahkemesi bir üye komisyonda yer almıştır. 1319 (1901) yılından itibaren okulun öğretim kadrosunun sayısının artması, okuldaki teorik ders ağırlığının da artmaya başladığını gösterir. Nitekim daha önce sanayi mektebinde bir rika muallimi ile ders muallimi bulunurken bu kez resim, hesap, coğrafya, kitabet, imlayı Türki, malumat-ı nafia, usul-i defteri, hendese gibi dersler için muallim kadroları oluşturulmuştur. Ancak bunlar vilayetteki askeri ve mülki personel olup sanayi mektebinde fahri muallimlik yapan isimlerdir. Tablodaki dikkati çeken bir diğer husus ise jimnastik muallimliğidir. Dönemin diğer okullarında yer almayan bu dersin sanayi mektebinde yer aldığı görülmektedir.

Sanayi mektebinde kunduracı, terzi, marangoz gibi ustaların yanına 1320 (1902)'den sonra tornacı ustası, 1323 (1905)'ten itibaren ise mücellidhane ve demirhane ustası eklenerek sanat dalları genişletilmiştir. Bundan başka sanayi mektebini şehrin sosyal hayatında öne çıkartan bando mızıkacı takımı için mızıkacı muallimliği oluşturulmuştur. Okulda yabancı dil öğretiminin de unutulmadığı, 1321 (1903)'den itibaren görülen Fransızca muallimliği kadrosundan anlaşılmaktadır. Bütün bunlar dışında öğrencilerin dini eğitimleri ve ibadetleri için okulda imam görevlendirilmiş, yine sıhhatleri için de Tabip Yüzbaşı İsmail Efendi görev almıştır. Okul kadrosunda yer alan isimlerden birisi de II. Abdülhamid döneminde Bursa Mülki İdadisinden mezun olan Yahya Sezai Efendidir. Tabloda görüldüğü gibi 1903 ve 1904 yıllarında sanayi mektebinde fahri malumat-ı nafia ve coğrafya muallimliği ile mektebin komisyonunda kâtiplik görevinde bulunmuştur. Yahya Sezai Efendi hatıralarında da bu durumu teyit etmiş, fahri muallimlik görevi için 25 kuruş, komisyon kâtipliği için de 300 kuruş maaş aldığını belirtmiştir.⁶⁰⁷

⁶⁰⁷ Uzay, *a.g.e.*, s. 69.

Öğrenci Sayısı

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebinin öğrenci sayısı ile ilgili bilgiler, kadro hususunda olduğu gibi Hüdavendigar vilayet salnamelerinden edinilmektedir:⁶⁰⁸

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebinin Öğrenci Sayısı

Yıl	Öğrenci Sayısı
1318 (1900)	120
1319 (1901)	125
1320 (1902)	150
1321 (1903)	150
1322 (1904)	160
1323 (1905)	200
1324 (1906)	200
1325 (1907)	200

Okulun, ıslahhaneden sanayi mektebine dönüştükten sonra öğrenci sayısının zaman içerisinde arttığı görülmektedir. Nitekim 1900 yılında 120 olan öğrenci sayısı beş yıl sonra 200’e yükselmiştir. Dönemin eğitim politikaları sanayi mektebine de yansımış, bu bağlamda okula sadece Bursa ve çevresinden değil başka yörelerden de Müslüman ve gayrimüslim öğrenciler kabul edilmiştir. Örneğin Karadağ ahalisinden olup ihtida eden iki kişi, okula kabul edilmiştir.⁶⁰⁹ Bir başka örnek de öksüz ve kimsesiz Ermeni çocukları ile ilgilidir. Anadolu’da öksüz ve kimsesiz kalmış ve Paris’e götürülmüş olan Ermeni çocuklardan altısı tekrar ülkeye gelerek ilim ve tahsil arzusunda bulunmuşlardır. Bu çocuklardan ikisi sanayi mektebine kaydedilmiştir.⁶¹⁰ Okul, ıslahhanenin kimsesiz, öksüz ve yetim çocuklarına eğitim verme özelliğini devam ettirmiş, Dördüncü Ordu Müşirliğinden gelen talep üzerine Yüzbaşı müteveffa Ali Ağanın oğlu Bahaeddin'in Bursa Sanayi Mektebi'ne kayd ve kabulü istenmiştir.⁶¹¹

⁶⁰⁸ H.V.S. 1318, s. 326; H.V.S. 1319, s. 338; H.V.S. 1320, s. 352; H.V.S. 1321, s. 91; H.V.S. 1322, s. 80; H.V.S. 1323, s. 342; H.V.S. 1324, s. 596; H.V.S. 1325, s. 337.

⁶⁰⁹ BOA., DH.MKT., 521/10, 03 Ra 1320/10 Haziran 1902.

⁶¹⁰ BOA., MF. MKT., 828/62, 24 Za 1322/30 Ocak 1905.

⁶¹¹ BOA., DH.MKT., 2517/19, 15 R 1319/1 Ağustos 1901.

Eğitim-Öğretim Faaliyetleri

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebinde teorik ve uygulamalı sanat dersleri bir arada yürütülmüştür. Teorik dersler muallimler, uygulamalı sanat eğitimi ise okulda görev yapan esnaf ve ustalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Beş şubeden oluşan okulda, birinci sınıf üç, ikinci sınıf ise iki şubeye ayrılmıştır. Maarif salnamesinde yer alan programa göre şubelerden üçü, dersliklerde teorik eğitim alırken, kalan iki şube sanathanelerde ustaların yanında bulunmaktadır. Böylece okulda aynı anda derslikler ve atölyelerde eğitim-öğretim faaliyeti gerçekleştirilmiştir.⁶¹²

1903 Yılı Hamidiye Sanayi Mektebi Haftalık Ders Programı

Şubeler Saat: 7.30-8.30			Şubeler Saat: 5-6			Şubeler Saat: 3.55-4.55			Şubeler Saat: 2.45-3.45			Günler
1 Akaid	2 Akaid	5 İlm-i Hal	.	3 Akaid	4 İlm-i Hal	2 Hesap	3 Ecza-i Şerife	5 Kur'an-ı Kerim	2 Elifba	4 Kur'an-ı Kerim	1 Elifba	Cumartesi
3 Hesap	2 Ahlâk	4 Hesap	1 Hesap	5 Kur'an-ı Kerim	3 Akaid	2 Elifba	1 Elifba	4 Kur'an-ı Kerim	5 Hesap	3 Ecza-i şerife	2 Hesap	Pazar
.	1 Hesap	5 İlm-i Hal	4 Hesap	3 Akaid	2 Akaid	1 Akaid	5 Hesap	3 Ecza-i Şerife	5 İlm-i Hal	2 Elifba	1 Elifba	Pazartesi
3 Kıraat ve İmla	1 Hesap	5 Resim	3 Akaid	4 Kavaid-i Kıraat	2 Akaid	1 Elifba	2 Elifba	5 Kavaid-i Kıraat	1 Akaid	4 Resim	3 Ecza-i Şerife	Salı
3 Hesap	1 Ahlâk	2 Resim	3 Ecza-i Şerife	4 Resim	2 Akaid	1 Elifba	2 Elifba	5 Hesap	1 Akaid	4 Hesap	3 Kıraat ve İmla	Çarşamba
-	-	-	3 Ecza-i Şerife	4 Kavaid	2 Hesap	1 Elifba	2 Elifba	5 Kavaid-i Kıraat	Beş şubeye Hüsn-i Hatt			Perşembe

Maarif salnamesinde tablodaki derslerin yanı sıra derslerin gün içerisinde yapıldığı saatler de verilmiştir.⁶¹³ Buna göre dersler gün içerisinde “2.45-3.45, 3.55-4.55, 5-6, 7.30-8.30” saatleri arasında işlenmektedir. Böylece okuldaki teorik dersler, öğleden sonra başlayarak aralıklı olarak bir saat sürmüştür. Sanayi mektebinde, dersler haftanın altı günü işlenmiş, haftada bir cuma günleri ise

⁶¹² S.N.M.U. 1321, s. 481.

⁶¹³ S.N.M.U. 1321, s. 481.

öğrencilere izin verilmiştir.⁶¹⁴ Genel olarak ele alındığında, Bursa Hamidiye Sanayi Mektebinde, II. Abdülhamid döneminin sonlarında teorik olarak Fransızca, hıfzısıhha, hendese, hesap, usul-i defteri, kitabet, hatt-ı rika, resim, ilm-i ahlak, kavaid-i Osmaniye, tarih, Kur’an-ı Kerim, ulum-ı diniye, ilm-i eşya, kıraat, imla ve coğrafya dersleri işlenmiştir. Öğrencilerin mesleki eğitim kazanmaları için de atölyelerde terzilik, kunduracılık, marangozluk, mücellidlik, demircilik ve mızıkla sanatları öğretilmiştir.⁶¹⁵

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebinde öğretilen sanatlar içerisinde mızıkla, ayrı bir yer tutmuştur. 1901’den itibaren musiki muallimliği kadrosunun oluşturulduğu okul için Avrupa’dan musiki takımları getirilmiş, hatta öğrencilere musiki öğretmek için liyakatli ve işinin ehli bir muallim ihtiyacı nedeniyle gazetelere ilan bile verilmiştir.⁶¹⁶ Okulun mızıkla muallimliği kadrosunda 1901 ve 1902 yıllarında Rıza Süleyman Efendi, 1903 ve 1904 yıllarında da Aleko Efendi bulunmuştur. 1905 yılından itibaren ise İtalya’dan getirilen ve 25 lira maaş verilen Mösyö Pasaro mızıkla muallimliğine görevlendirilmiştir. Pasaro’nun çalışmalarıyla mızıkla takımı mükemmel bir bando halini almış ve takımın sayısı 40’ı bulmuştur. Nitekim Pasaro Efendi, 10 Ocak 1906’da verdiği konser ve çalışmalarından dolayı II. Abdülhamid tarafından dördüncü rütbe mecidi nişanı ile taltif edilmiştir.⁶¹⁷ Bursa Hamidiye Sanayi Mektebinde bando mızıkla takımının kurulması ve Bursa’daki sosyal etkinliklerde boy göstermesi, okuldaki çocuklara sanat kazandırmanın ve okula katkı sağlamanın yanı sıra şehrin sosyo-kültürel hayatına da renk katmıştır. Örneğin, okul tarafından balolar tertip edilmiş, kış aylarında pazar ve cuma geceleri Brot Otelinde, Nuriye Otelinde, mektebin salonunda ve

⁶¹⁴ Hasan Taib, *a.g.e.*, s. 13.

⁶¹⁵ H.V.S. 1324, s. 259-260; H.V.S. 1325, s. 376.

⁶¹⁶ BOA., İ. RSM., 16/14, 27 R 1320/3 Ağustos 1902; BOA., DH. MKT., 604/44, 27 B 1320/30 Ekim 1902.

⁶¹⁷ H.V.S. 1319, s. 82; H.V.S. 1320, s. 82; H.V.S. 1321, s. 91; H.V.S. 1322, s. 80; H.V.S. 1323, s. 80; “Türkiye’de Teknik Öğretim II”, s. 43, 44; Üsküdari, *a.g.e.*, s. 117; Mahmut Gazimihal, *Bursa’da Musiki* (Haz. Yılmaz Akkılıç), Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa 2008, s. 49-51.

belediye bahçesinde müzikli etkinlikler yapılarak okul ve hastane yararına gelir elde edilmeye çalışılmıştır.⁶¹⁸ O dönemde Bursa'da bulunan Hasan Taib de bando takımının haftada iki kez pazartesi ve perşembe günleri hükümet konağı havalisine gelerek çaldıkları hoş havalarla ruhları okşayarak, Sultan Hamid'in şanını semaya yükselttiklerini ifade etmiştir.⁶¹⁹ Bunun dışında okulun bando takımı Bursa'ya gelen misafir ve devlet görevlilerinin karşılanma merasimlerinde boy göstermiştir. Örneğin 1904 yılında Vali Reşid Bey'in vezaretle onurlandırıldığına dair belgeyi getirmek için saraydan gönderilen Sadık el-Müeyyed Paşa Bursa'ya girişinde, vali ve okulun bandosu tarafından marşlarla karşılanmıştır.⁶²⁰

Çeşitli sanat dallarının öğretildiği okulda, uzun bir süre usta ve esnaflar dışında bir uzman istihdam edilememiştir. Bu nedenle 1907 yılına gelindiğinde okulun gerekli ilerleme ve gelişimini sağlaması için Avrupa'daki en muteber sanayi mekteplerinin birinden yetmişmiş bir kimsenin münasip bir miktar maaş ile ihtiyaç müddetince müdür muavini olarak istihdam edilmesine karar verilmiştir.⁶²¹ Bundan kısa süre sonra Fransa'dan Mösyö Agara adlı bir mekanik mühendisi getirilmiş ve Ocak 1909'a kadar okulda görev yapmıştır. Agara geldikten sonra okulda teknik bir program uygulanmış, mesleki eğitim için yabancı literatürden yararlanılarak Fransa başta olmak üzere Avrupa'daki sanayi mekteplerinin yapısı takip edilmeye başlanmıştır.⁶²² Ayrıca okulun sanayi faaliyeti bakımından büyük bir adım atılarak okulda talimi kararlaştırılan demir eritilme ve demir alet edevat imali için Avrupa'dan getirilecek makinelerin konulacağı fabrika inşasının temeli atılmıştır. Bu fabrikayla demir alat ve

⁶¹⁸ "Türkiye'de Teknik Öğretim II", s. 44.

⁶¹⁹ Hasan Taib, *a.g.e.*, s. 13.

⁶²⁰ Kırmızı, *a.g.e.*, s. 162.

⁶²¹ BOA., BEO., 3185/238805, 10 L 1325/16 Kasım 1907.

⁶²² Yıldırım, *a.g.m.*, s. 77.

edevatlarının hazırlanması ve Avrupa’dan demir malzeme satın alınmaması hedeflenmiştir.⁶²³

Okulun Gelir Kaynakları

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi, bir yandan idare tarafından alınan tedbirlerle diğer yandan da kamuoyu tarafından maddi olarak desteklenerek gelişim göstermiştir. Okulun gelirlerinin başında daha önce de bahsedildiği gibi hayvan tezkerelerinin basımından elde edilen meblağ gelmektedir. Bundan başka Ayvalık Limanından alınan verginin bir kısmı okula gelir olarak aktarılmış ve bu vergi okulun önemli gelir kaynaklarından birini oluşturmuştur.⁶²⁴ Yine Hamidiye caddesinde inşa ettirilen konaklar gibi emlak ve çeşitli akardan elde edilen gelirler okula aktarılmıştır.⁶²⁵ Okulun diğer gelirlerini, Bursalılar ve eşraf tarafından yapılan yardımlar oluşturmuştur. Örneğin 1901 yılında nakdi olarak toplanan yardım, katkıda bulunanların isimleri ve verdikleri meblağla duyurulmuştur: “Dikencik çiftliği Mutasarrıfı Nuri Efendi 4000 kuruş, mahdumu Ali Ruhi Bey 1000 kuruş, Eşraftan Hacı Ağâh Efendi 1000 kuruş, Demir tüccarından Hacı Selim Efendi, 300 kuruş, Nalbur Süleyman Bey, 100 kuruş olmak üzere toplam 6400 kuruş.⁶²⁶” Bundan başka sanayi mektebinin, vilayete bağlı yerlerden ve dışarıdan da maddi olarak desteklendiği görülmüştür. Örneğin Simav Kazası ahali tarafından sanayi mektebi için 2075 kuruş yardımda bulunulmuş, Sadrazam damadı Miralay Mehmet Ali Paşa tarafından ise, sanayi mektebi talebesi için mükemmel ve nev usul bir jimnastik takımı hediye edilmiştir.⁶²⁷

Okula yardım edenler gösterdikleri bu davranıştan dolayı taltif de edilmişler ve bu durum, yerel kaynaklarla ayakta kalmaya çalışılan

⁶²³ BOA., DH.MKT., 1273/56, 4 B 1326/2 Ağustos 1908; “Türkiye’de Teknik Öğretim II”, s. 43, 44; B.V.S. 1927, s. 327.

⁶²⁴ BOA., ŞD., 1581/11, 01 M 1320/10 Nisan 1902.

⁶²⁵ B.V.S. 1927, s. 327; H.V.S. 1324, s. 277.

⁶²⁶ Hüdavendigar, 1941, 7 Z 1318/28 Mart 1901.

⁶²⁷ Hüdavendigar, 1972, 25 B 1319/9 Ekim 1901; Hüdavendigar, 1941, 7 Z 1318/28 Mart 1901.

okul için bir nevi kampanya halini almıştır. Örneğin tüccardan Halim Efendinin, sanayi mektebine yaptığı yardımlardan dolayı mecidi nişanı ile taltif edilmesi kararlaştırılmıştır.⁶²⁸ Bursa şekerçi esnafından Hakkı Efendinin okula olan hamiyetli katkılarından dolayı dükkânına Osmanlı arması asmasına izin verilmiştir.⁶²⁹ Yine sanayi mektebi için ianeten 50 lira vermiş olan Turuk ve Meabir müstahdemlerinden İzzet Efendi rütbe-i salise ile taltif edilmiştir.⁶³⁰ Ertesi yıl ise Bursa'da ağnam tüccarından Mehmet Efendi okul için yaptığı yardımlardan dolayı rütbe-i rabia ile taltif edilmiştir.⁶³¹ Bu arada, okulun idaresi yerele bırakılmakla birlikte İstanbul'dan izlenmiş ve destek verilmiştir. Bu bağlamda hükümet, Şam Tıbbiyesi ile İzmir, Selanik, Konya, Adana, Edirne, Halep ve Üsküp Sanayi Mektepleri ile Bursa Sanayi Mektebinin gelişmeleri için ihtiyaçlarının karşılanmasını ve desteklenmesini istemiştir.⁶³²

Okul için gelir elde etme çalışmaları dönem boyunca devam etmiş, piyango çekilişi yapılarak gelir elde edilmeye çalışılmıştır.⁶³³ Bundan başka Bursa yakınında atıcılar mevkiinde eylül ayında açılan hayvan pazarından alınacak pazar resmi sanayi mektebine bırakılmıştır. 1906 yılında ise Necip ve Mirat Beyler, gelirleri sanayi mektebine bırakılmak üzere Avrupa'da imal ettirdikleri sigara kâğıtlarının "Hamidiye Sanayi Mektebi Sigara Kâğıdı" adıyla satılması için ruhsat almışlardır. Sigara kâğıtları Bursa'da rağbet görmüş, Tuz pazarında Hacı Refail ve ortaklarının mağazalarında satılmıştır.⁶³⁴ Okul bir yandan da kendisi gelir elde etmeye çalışmış, bu kapsamda öğrencilerin hazırladıkları sanayi eserlerini satmak ve ülkeye numune olması için belediye bahçesi civarında özel bir şube açılmıştır.⁶³⁵ Görüldüğü gibi sanayi mektebi her kesim tarafından

⁶²⁸ BOA., DH.MKT., 2562/114, 17 S 1319/5 Nisan 1901.

⁶²⁹ Hüdavendigar, 1974, 9 Ş 1319/21 Kasım 1901.

⁶³⁰ BOA., BEO., 1823/136703, 28 Z 1319/7 Nisan 1902.

⁶³¹ BOA., DH.MKT., 785/65, 11 S 1321/9 Mayıs 1903.

⁶³² BOA., DH.MKT., 1137/30, 24 Ra 1324/18 Mayıs 1906.

⁶³³ BOA., BEO., 2761/207002, 20 Z 1323/15 Şubat 1906.

⁶³⁴ Üsküdarı, *a.g.e.*, s. 118.

⁶³⁵ Hasan Taib, *a.g.e.*, s. 13.

benimsenerek maddi olarak destek görmüştür. Okulun sanat eğitimi kurumu özelliği taşımasının yanı sıra kimsesizlerle öksüz ve yetimleri barındırması, bu çabaların bir de insani ve sosyal bakımdan taşıdığı anlamı göstermektedir.

İkinci Meşrutiyet’in İlanı Sonrası Okulun Durumu

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi, II. Abdülhamid döneminin sonlarında 200 öğrenciyi barındıran tam teşekküllü bir okul haline gelmiştir. Avrupa’dan fen memuru getirilmiş, şimendifer kumpanyalarında ve darüssaniyelerde istihdama elverişli talebe yetiştirilmek üzere birtakım düzenlemeler yapılmış, marangozluk, demircilik ve makinacılık ile ilgili üç fabrika planı hazırlanmış ve bunların inşaatı için girişimde bulunulmuştur. Hatta okuldaki son sınıf derslerinin rüşdiye derecesinde olduğu ifade edildiği gibi yeni hazırlanan programa hikmet-i kimya ve makine dersleri de ilave edildiğinden hareketle bu programın devam edilmesi halinde rüşdiyenin bile ilerisinde olacağına vurgu yapılmıştır. Ancak bütün bu gelişmeler yaşanmakla birlikte II. Meşrutiyet’in ilanı sonrası okul, bir hayli maddi sıkıntı ile karşı karşıya kalmıştır. Keza okulun maddi gelirleri, Ayvalık Limanı hasılatı, hayvan vergisi ve bazı emlak ve akarat’tan oluşmaktadır; ancak Meşrutiyet’in ilanı sonrası bu ödemeler kesilmiş ve okul, kapanma tehlikesi yaşamıştır. Bunun üzerine Hüdavendigar Vilayet Meclisi ile Dahiliye ve Maarif Nezareti arasında birtakım yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Hatta vilayet meclisi tarafından yazılan bir dilekçede, *“Sefaletten kurtarılan bunca eytami mektebin kapısını sed ile yar ve ağyara karşı sokaklara mı dökelim. Bunu hamiyet-i vataniye ve milliye ile asla kabil telif göremeyiz. Mektep müessesat-ı ilmiyendir”* denilerek durumun vahameti dile getirilmiştir. Bu sebepten, maarif iane hissesinden okula kaynak aktarımı konusunda talepte bulunulmuş, vilayet meclisi okulun kapanmaması için Meclis-i Mebusan tarafından bir karar verilene kadar Hüdavendigar Vilayetinin maarif iane hissesinin fazla kısmından 25.833 kuruş ve hayvan vergisinin lağvından sonra mal

sandığında kalan paranın okula aktarılmasını istemiştir.⁶³⁶ Ancak Maarif Nezaretinden verilen cevapta sanayi mekteplerinin idarelerinin mahallerine ait olduğu, böyle bir ödeme yapılmasının mümkün olmadığı, ayrıca bütçede açık olduğu için aktarım yapılamayacağı belirtilerek munasip bir başka yoldan bu meblağın tedarik edilmesi istenmiştir.⁶³⁷ Akabinde Dahiliye Nezareti de maarif bütçesinde açık olduğu ve sanayi mekteplerinin idarelerinin mahallerine ait olduğunu vurgulayarak vilayet meclisinin isteğini yerine getirememiştir.⁶³⁸

Islahhaneden sanayi mektebine geçiş sürecinde zaman içerisinde okul bir hayli gelişme göstermiş ve maddi bakımdan oldukça geniş kesimlerden destek görmüştür. Ancak İkinci Meşrutiyetin ilanı sonrası yaşanan siyasi atmosfer içerisinde okulun maddi kaynaklarının kesilmesi, eğitim-öğretim faaliyetlerini olumsuz olarak etkilemiştir. Bu durum, siyasi tarih ile eğitim tarihi arasındaki tabii ilişkiyi de bariz olarak ortaya koymaktadır.

Neticede her ne kadar maddi sıkıntılar yaşanmış olsa da sanayi mektebi varlığını sürdürmeye devam etmiştir. II. Meşrutiyet döneminde okulun yapısında değişikliğe gidilerek öğrenim süresi dört yıla çıkarılmış ve ilköğretim mezunu çocukların okula kaydedilmesi kararlaştırılmıştır. Meslek eğitiminin esasını ise demircilik ile ahşap sanatları oluşturmuştur. Balkan ve Birinci Dünya Savaşları okulun gelişimini olumsuz etkilemiş ve okul, fabrika haline dönüşerek ordu için gerekli olan nakliye arabaları üretilmiştir. Mütareke döneminde ise kadrosu ve öğrencileri, Milli Mücadeleye katılmak için Anadolu'ya gitmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra tekrar faaliyete geçen okulun programı ve binaları yenilenmiştir. Okulun idaresi 1927 yılında Maarif Vekâletine geçmiş ve 1931'de Mıntika Sanat mektebine dönüştürülmüştür.⁶³⁹ Uzun bir geçmişe sahip olan Bursa

⁶³⁶ BOA., MF.MKT., 1087/52, 24 Za 1326/18 Aralık 1908.

⁶³⁷ BOA., MF.MKT., 1095/55, 3 M 1327/25 Ocak 1909.

⁶³⁸ BOA., DH.MKT., 2726/93 10 M 1327/1 Şubat 1909.

⁶³⁹ Yıldırım, *a.g.m.*, s. 79-80.

Sanayi Mektebi hem mesleki eğitim kurumu hem de bir nevi yetimler yuvası olarak çok sayıda sanat sahibi yetiştirerek Bursa’nın sosyo-ekonomik hayatına katkı sağlamıştır.⁶⁴⁰ Bugün Tophane Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi adını taşıyan okul, Osmanlı Türkiye’sinden Cumhuriyet Türkiye’sine tevarüs eden bir mesleki eğitim kurumu olarak varlığını devam ettirmektedir.

Bursa’da Öğretmen Okulları

Bursa Darülmuallimini

II. Abdülhamid döneminde vilayetlerde öğretmen okulları kurulması kapsamında 1883’te Bursa’nın merkezinde Hançerli Cami karşısında bir darülmuallimin açılmıştır.⁶⁴¹ Okul, vilayetteki ibtidai mekteplere usul-i cedide üzerine eğitim-öğretim gerçekleştirecek muktedir muallimler yetiştirmeyi amaçlamış; ancak bir müddet sonra ilga edilmiştir.⁶⁴² Dönemin Bursa maarif müdürlerinden Ahmet Rıza Bey, okulun kişisel bir garaz yüzünden kapatıldığına dikkat çekmiştir. Maarif müdürüyken hazırladığı layihada Bursa Darülmuallimininden de bahseden Ahmet Rıza Bey, okulun yeniden açılmasına ihtiyaç duyulduğunu ve açılması planlanan darülmualliminin nasıl olması gerektiğini layihasında anlatmıştır.⁶⁴³ Ahmet Rıza Bey’in layihasını 1889 yılında kaleme aldığı ve bu tarihten önce son olarak 1305 (1888) tarihli vilayet salnamesinde okul kadrosundan bahsedildiği düşünüldüğünde, okulun 1888’den sonra kapatıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bir süre kapalı kalan okulun, vilayet bünyesindeki köylerde gerek daha önce ve gerekse daha sonra açılan mektepler için gerekli olduğu anlaşılarak tekrar açılmasına karar verilmiştir.⁶⁴⁴

Bursa Darülmualliminin kadrosu bir muallim ve bir de bevvaptan oluşmuş ve okul lağvedilene kadar bu durum devam etmiştir. Diğer okullarda olduğu gibi darülmualliminin kadrosu ile

⁶⁴⁰ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c. 4, s. 77.

⁶⁴¹ S.N.M.U. 1321, s. 474; H.V.S. 1324, s. 596; H.V.S. 1303, s. 31.

⁶⁴² H.V.S. 1307-1308, s. 247.

⁶⁴³ Su, *a.g.m.*, s. 14.

⁶⁴⁴ H.V.S. 1307-1308, s. 248; H.V.S. 1310, s. 483.

ilgili bilgilere de Hüdavendigâr vilayet salnamelerinden ulaşılabilir. Buna göre okulun II. Abdülhamid dönemindeki kadrosu ile ilgili tablo aşağıda sunulmuştur:⁶⁴⁵

Bursa Darülmuaallimini Kadrosu

Sene	Kadro
1304 (1887)	Muallim Celaledin Efendi Bevvab Osman Ağa
1305 (1888)	Muallim Celaledin Efendi Bevvab Osman Ağa
1311 (1893)	Muallim Celal Efendi Bevvab Osman Ağa
1314 (1896)	Muallim Celal Efendi Bevvab Hayreddin Ağa
1315 (1897)	Muallim Celal Efendi Bevvab Hayreddin Ağa
1316 (1898)	Muallim Arif Hikmet Efendi Bevvab Hayreddin Ağa
1317 (1899)	Muallim Arif Hikmet Efendi Bevvab Hayreddin Efendi
1323 (1905)	Muallim Arif Hikmet Efendi

Tabloya bakıldığında, okulda üç farklı muallim ve iki farklı bevvabın görev yaptığı görülmektedir. Muallimler içerisinde ise en uzun süre görevde kalanı Arif Hikmet Efendi olmuştur. Ancak Arif Hikmet Efendinin okula başlama sürecinde bazı gelişmeler yaşanmıştır. Şöyle ki Arif Hikmet Efendinin darülmuaallimine tayin olunacağı haberinin alınması üzerine maarif müdürü tarafından Maarif Nezaretine uyarı mahiyetinde bir yazı kaleme alınmıştır. Burada Arif Hikmet Efendinin huysuz ve geçimsiz olduğu belirtilmiş, darülmuaallimine tayiniyle orada da sıkıntılar yaşayabileceğine dikkat çekilmiştir. Maarif Nezareti ise şikayetler gelmesine rağmen Arif Hikmet Efendinin maarifte uzun süredir istihdam edildiğini, ıslah-ı hal etmiş olabileceğinin düşünüldüğünü ve görevinde uygunsuz tavır gösterir ise azledileceği ve görevi esnasındaki tavırlarının nezarete bildirilmesini belirtmiştir.⁶⁴⁶ Arif Hikmet Efendinin muallimlik

⁶⁴⁵ H.V.S. 1304, s. 132; H.V.S. 1305, s. 36; H.V.S. 1313, s. 113; H.V.S. 1314, s. 128; H.V.S. 1315, s. 54; H.V.S. 1316, s. 72; H.V.S. 1317, s. 77; H.V.S. 1323, s. 70.

⁶⁴⁶ BOA., MF.MKT., 424/21, 5 B 1316/19 Kasım 1898.

görevinde uzun bir süre kaldığı göz önüne alındığında, herhangi büyük bir sıkıntının yaşanmadığı anlaşılmaktadır.

Bursa Darülmualliminin öğrenci sayısı ile ilgili, Hüdavendigâr vilayet salnamelerinden ve diğer kaynaklardan bilgi edinilebilmektedir. Okulun öğrenci sayısı, salnamelerden hareketle yıllar içinde şu şekilde dağılım göstermiştir.⁶⁴⁷

Darülmualliminin Öğrenci Sayısı

Sene	Öğrenci Sayısı
1303 (1886)	18
1317 (1899)	25
1318 (1900)	25
1320 (1902)	38
1321 (1903)	45
1322 (1904)	40
1323 (1905)	40

Dönemin eğitim kurumları hakkında ayrıntılı sayısal bilgiler veren Maarif İstatistiğinde de okulun 1894-1895 yıllarında 30 öğrencisinin mevcut olduğu kayıtlıdır. Ayrıca, açılışından bu tarihe (1894-1895) kadar 47 kişi şahadetname ile mezun olmuş, 4 kişi de ehliyetname almıştır.⁶⁴⁸ Bütün bunlardan hareketle okulun öğrenci sayısının yıllar içerisinde 18 ile 45 arasında değiştiği gözlemlenmektedir.

Bursa Darülmualliminde işlenen ders programı ile ilgili öncelikli bilgiler, dönemin taşra darülmualliminleri ders programından edinilmektedir. Nitekim II. Abdülhamid döneminde vilayetlerdeki darülmualliminlerde 1900 yılında şu ders programı uygulanmıştır:⁶⁴⁹

⁶⁴⁷ H.V.S. 1303, s. 31; H.V.S. 1317, s. 331; H.V.S. 1318, s. 327; H.V.S. 1320, s. 353; H.V.S. 1321, s. 355; H.V.S. 1322, s. 331; H.V.S. 1323, s. 343.

⁶⁴⁸ *Maarif İstatistiği, 1310-1311*, s. 45.

⁶⁴⁹ Somel, *a.g.e.*, s. 365.

Vilayet Darümualliminleri Ders Programı

Sene	Ders	Hafta Saat	Sene	Ders	Hafta Saat
Birinci Yıl	Tecvid	2	İkinci Yıl	Tecvid	2
	Arabi	2		Arabi	2
	Kavaid-i Türki ve İmla	2		Kavaid-i Türki ve İmla	3
	Hesap	2		Hesap	2
	Enbiya ve Hulefa Tarihi	2		Mülahhas Tarih-i Osmani	2
	Tarifât, Riyazi Coğrafya	2		Osmanlı Coğrafyası	2
	Hatt-ı Rika	2		Hatt-ı Rika	1

Başka bir çalışmada ise iki sınıftan oluşan Bursa'daki darümualliminde 1902-1903 eğitim-öğretim yılı programında şu dersler yer almıştır: “Kur'an-ı Kerim ve tecvid, Arabi, nahiv-i osmani, tarih-i osmani, gülistan ve kavaid, kesap, küre-i avrupa ve asya, usul-i kitabet, usul-i imla, hatt-ı rika, ahlak.”⁶⁵⁰ Her iki programda da coğrafya dersinin yer aldığı okulda, ders aracı olarak haritalar kullanılmış, Bursa Maarif Müdürlüğü, Bursa Darümuallimininde Asya-yı Osmani, Avrupa-yı Osmani, Afrika-yı Osmani haritalarıyla Kebir-i Amerika haritası mevcut olmadığından mezkur haritalardan ve küre-i musattaha'dan istemiştir.⁶⁵¹ Darümuallimin'de harita ihtiyacı daha sonra da devam etmiş, coğrafya derslerinde epey müşkülât yaşandığı için harita istenmiş ve bunlardan Avrupa ve Afrika kıtalarına ait olanlarının gönderildiği ve diğerlerinin de basımı bittiğinde gönderileceği belirtilmiştir.⁶⁵²

Bursa Darümuallimini uzun bir süre aktif bir eğitim kurumu olarak varlığını devam ettirmiş ancak okulun ihtiyacı karşılayamadığından hareketle 1906 yılında lağvedilerek yerine

⁶⁵⁰ Hamza Altın, *II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Öğretmen Yetiştirme Meselesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 159, 160.

⁶⁵¹ BOA., MF.MKT., 740/42, 21 B 1321/4 Ekim 1903.

⁶⁵² BOA., MF.MKT., 879/5, 02 B 1323/2 Eylül 1905.

“Medrese-i Muallimin” adlı yeni bir öğretmen okulu açılmasına karar verilmiştir.⁶⁵³

Hamidiye Medrese-i Muallimini

II. Abdülhamid döneminin sonlarında taşrada öğretmen ihtiyacının giderilememesi ve mevcut öğretmen okullarındaki öğrenci sayısının yetersizliği nedeniyle medrese-i muallimin adlı öğretmen okullarının açılması düşünülmüştür. Böylece hem medrese öğrencilerini öğretmenliğe çekmek hem de öğretmen ihtiyacının karşılanması hedeflenmiştir. Ancak bu uygulamanın tek örneği Bursa’da görülmüştür.⁶⁵⁴ Medrese-i mualliminin açılmasında mevcut darülmualliminin ihtiyacı karşılayamamasının yanı sıra köylerdeki ilkokullara öğretmen yetiştirme düşüncesi etkili olmuştur.⁶⁵⁵ Yatılı olan yeni okulda yetişecek muallimlerin fiilen eğitim-öğretimin içinde bulunmaları ve görevlerini kolay ve makul şekilde hakkıyla yerine getirmeleri için okulun yanına bir de ibtidai mektep kurularak, her iki okulun “Hamidiye” olarak adlandırılıp cülus yıldönümünde açılması kararlaştırılmıştır.⁶⁵⁶

Bursa’nın Karaağaç mahallesinde, Fransız mektebi olarak inşasına başlanan ve hazine-i celile namına satın alınan binanın dahilindeki medrese-i muallimin ve mekteb-i ibtidainin inşaatına devam edilmekte olduğu ancak mektebin bitişiğindeki arsa ve binanın mektebe hava akışına mani olduğu gibi teneffüsler için uygun bir alanın da olmaması nedeniyle bahçe ile evin istimlakı, tadilat ve tertibat için gereken meblağların sarfı uygun görülmüştür.⁶⁵⁷ Bu arada, inşası tamamlanan okulun açılışında maarif müdürünün hazır bulunması kararlaştırılmıştır.⁶⁵⁸ Ayrıca bu süreçte okulun muallimleri

⁶⁵³ H.V.S. 1324, s. 596.

⁶⁵⁴ Kodaman, *a.g.e.*, s. 155.

⁶⁵⁵ H.V.S. 1325, s. 337; Hasan Basri Öcalan, “Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimini”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 2014, s.75.

⁶⁵⁶ BOA., BEO., 2812/210865, 29 S 1324/24 Nisan 1906; BOA., MF. MKT., 948/62, 29 C 1324/20 Ağustos 1906; H.V.S. 1324, s. 252; H.V.S. 1325, s. 337.

⁶⁵⁷ BOA., İ. HUS., 142/70, 24 R 1324/17 Haziran 1906.

⁶⁵⁸ BOA., MF.MKT., 948/62, 29 C 1324/20 Ağustos 1906.

için “Haremeyn-i Muhteremeyn⁶⁵⁹” levhalarından ikişer adet gönderilmiştir.⁶⁶⁰ Yapılan hazırlıklardan sonra “Hamidiye Medrese-i Muallimini ve Hamidiye İbtidai Mektebi” 1 Eylül 1906 tarihinde açılmıştır.⁶⁶¹ İbtidailere muktedir muallimler yetiştirilmesi amacı taşıdığına vurgu yapılan okulun açılışında Bursa Maarif Müdürü Azmi Bey hazır bulunarak bir de konuşma yapmıştır. 50 öğrenci kapasiteli ve yatılı olarak açılan okulun öğrenim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. Okulun yanında bir de tatbikat mektebi olarak kabul edilebilecek olan ibtidai mektep bulunmaktadır. Burada okul öğrencilerinin üçüncü sınıfta nöbetleşe olarak görev yapıp tecrübe kazanmaları amaçlanmıştır. İbtidai mektebe, açıldıktan sonra 100 ve gerektiğinde de 200 öğrenci kabul edilebilecektir.⁶⁶² Medrese-i mualliminin açılmasıyla darülmuallimin-i ibtidai lağvedilmiş ve muallim ve memurlarının tayin işleri Maarif Nezaretine bırakılmıştır. Akabinde okulun muallim ve öğrencileri yeni açılan okula nezaret tarafından aktarılmıştır.⁶⁶³

Hamidiye Medrese-i Darülmuallimini ve Hamidiye İbtidai Mektebinin açıldıktan sonraki yıl kadrosu aşağıdaki tabloda sunulmuştur.⁶⁶⁴

⁶⁵⁹ Mekke ve Medine şehirlerini birlikte ifade eden tabir. Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Haremeyn”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 16, 1997, s. 153-157.

⁶⁶⁰ BOA., MF.MKT., 949/57, 04 B 1324/24 Ağustos 1906.

⁶⁶¹ H.V.S. 1325, s. 337; BOA., MF.MKT., 993/1, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907.

⁶⁶² Öcalan, *a.g.m.*, s. 80-82.

⁶⁶³ H.V.S. 1324, s. 252; Sabri Becerikli-Muammer Demirel, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Bursa’sına Miras Kalan Öğretmen Okulları (1883-1975)”, *History Studies*, 9/1, 2017, s. 67.

⁶⁶⁴ BOA., MF. MKT., 993/1, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907.

Medrese-i Darümuallimin ve İbtidainin Kadrosu

Önceki Memuriyeti	Görevi
Karahisar-ı Sahip İdadisi Muallimi	Müdür Abdürrezzak Efendi
Mülga Bursa Darümuallimini Muallimi	Müdür Muavini Arif Hikmet Efendi
Darümuallimin Edebiyat Şubesi Mezunu	Muallim-i Daimî Hafız Mehmet Efendi
Bursa İdadisi Anbar Memuru	Vekilharç Naim Efendi
	Dahiliye Memuru münhal
Bursa Mülki İdadi Tabibi	Tabip Bedros Efendi
Mülga Darümuallimin Hatt Muallimi	Hatt Muallimi Abdurrahman Efendi
Nafia Kondüktörlerinden	Resim Muallimi Rıza Efendi
	Aşçı ve Yamağı
	4 Hademe
Hisar Hamidiye Mektebi Muallim-i Sanisi	İbtidai Muallimi İsmail Efendi
	İbtidai Hademesi

Okulla ilgili ayrıntılı bilgiler veren ve yukarıdaki tablonun yer aldığı arşiv belgesinde okulun kadrosunda yer alan Arif Hikmet Efendi hakkında da bilgi verilmiştir. Arif Hikmet Efendinin daha önce lağvedilen darümuallimin-i ibtidainin muallimliği görevini yaptığı, bu okulun lağvı sonrası İnegöl Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine tayini teklif olunmasına rağmen Darümuallimin-i Rüşdiye mezunu olması ve daha önce de Darümualliminde muallimlik yapması nedeniyle yeni açılan okula tayin edilmesinin uygun görüldüğü ifade edilmiştir. Bu arşiv belgesinde ayrıca ders programının öncekilere göre mükemmel hale getirildiği, okulda üç yıl eğitim-öğretim yapılacağı ve üçüncü yıl teorik dersin az, uygulamanın fazla olacağı ifade edilmiştir. Yine okula başvuruda bulunacak olanların rüşdiye mezunu ve 16-20 yaş aralığında olmaları şartı da belirtilmiştir.⁶⁶⁵

Hamidiye Medrese-i Muallimini ile ibtidai mektebinin inşa masrafları maarif iane hissesinden karşılanmıştır.⁶⁶⁶ Ayrıca 1325

⁶⁶⁵ BOA., MF. MKT., 993/1, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907.

⁶⁶⁶ BOA., İ. MF., 13/3, 20 M 1325/ 5 Mart 1907.

(1907) yılı vilayet maarif bütçesinde, Hamidiye Medrese-i Muallimini ve ibtidai mektep için 99.000 kuruş bütçe ayrılmıştır.⁶⁶⁷ Ayrıca okuldaki öğrencilerin yemekleri, idadi talimatnamesi gereği verilmiştir.⁶⁶⁸ Bu da okulun yatılı kısmında idadilerdeki uygulamaların gerçekleştirildiğini gösterir. Bu arada araştırma sürecinde okulun ders programıyla ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır.

Hamidiye Medrese-i Muallimininde 1907 yılında 35 öğrencinin bulunacağı ifade edilmiştir.⁶⁶⁹ Bu okula bağlı Hamidiye İbtidai Mektebinde ise 1906 yılında 60 öğrenci bulunmakta olup muallim-i evvel olarak İsmail Efendi görev yapmaktadır.⁶⁷⁰ Ertesi yıl ise muallim-i evvel İsmail Efendi'den başka okulda üç muallim ve bir hademe görev yapmakta olup okuldaki öğrenci sayısı 98'e yükselmiştir.⁶⁷¹ Bu rakamlar, okula bağlı ibtidai mektebe, Bursalılar tarafından ilgi gösterildiğini ortaya koymaktadır.

Medrese-i muallimin açıldıktan iki yıl sonra okulun bünyesine rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek için rüşdiye⁶⁷² kısmının eklenmesi ve Bursa inas rüşdiyesinin de genişletilerek darülmuallimat'a dönüştürülmesi gündeme gelmiştir. Ancak, Bursa'nın İstanbul'a yakın olması nedeniyle İstanbul Darülmuallimini mezunlarının Bursa'daki ihtiyacı karşıladığı ve hâlihazırda şehirdeki rüşdiye mekteplerinde muallim ve muallime açığı bulunmadığı belirtilerek bu husus kabul edilmemiştir.⁶⁷³

⁶⁶⁷ H.V.S. 1325, s. 329.

⁶⁶⁸ BOA., MF.MKT., 1106/44, 21 S 1327/14 Mart 1909.

⁶⁶⁹ BOA., MF.MKT., 993/1, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907.

⁶⁷⁰ H.V.S. 1324, s. 593.

⁶⁷¹ HVS, 1325, s. 334.

⁶⁷² Taşra öğretmen okulları genelde ilkokul düzeyinde öğretmen yetiştirmiştir; ancak çok az da olsa rüşdiyelere öğretmen yetiştiren şubeleri olan okulların varlığı da söz konusudur (Sabri Becerikli, "Selanik Dârülmuallimini", *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim* (Ed. Fatih Demirel), İdeal Kültür Yayıncılık İstanbul, 2019, s. 203-227).

⁶⁷³ BOA., MF.MKT., 1057/74, 28 R 1326/30 Mayıs 1908; BOA., BEO., 3367/252460, 04 B 1326/2 Ağustos 1908.

II. Abdülhamid döneminden sonra okulun adı “Medrese-i Muallimin”e dönüştürülmüştür. Bursa’nın Yunanlılar tarafından işgali sürecinde okulun öğrencilerinin bir kısmı Kastamonu’ya nakledilmiş ve işgalden sonra okulda eğitim-öğretim faaliyetleri yeniden başlamıştır. 1924 yılında adı “Erkek Muallim Mektebi” olarak değiştirilen okul, 1927-1928 ders yılında kapatılmıştır. Okulun binası önce Birinci Ortaokul akabinde Çelebi Mehmet Ortaokulu ve daha sonra da Çelebi Mehmet Lisesi olarak kullanılmıştır. Günümüzde ise okulun arazisi üzerinde yeni binalarında Çelebi Mehmet Anadolu Lisesi olarak eğitime devam edilmektedir.⁶⁷⁴

⁶⁷⁴ Öcalan, *a.g.m.*, s. 83, 84; Becerikli-Demirel, *a.g.m.*, s. 67, 68.

SONUÇ

Bursa, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu toprakları bünyesinde barındırdığı gibi kuruluş döneminde başkentlik yapmıştır. Sonraki dönemlerde ise ekonomik özellikleriyle ön plana çıkan Bursa, II. Abdülhamid döneminde Hüdavendigâr Vilayetinin merkez şehri olarak etkinliğini devam ettirmiştir. Bu dönemde devletin kuruluş ruhuna, unsuruna ve özelliklerine önem verme politikasının Bursa'ya doğal olarak yansımaları olmuştur. Bunun yanı sıra Bursa'nın sosyo-ekonomik yapısı, başkent İstanbul'a yakın olması ve ulaşım imkânlarının kolaylığı, dönemin modern eğitim kurumlarının ve faaliyetlerinin Bursa'ya yerleşmesi ve yayılmasını etkilemiştir. Bursa'nın öncelikle dönemin maarif teşkilatlanmasında model olduğu görülmektedir. Ayrıca şehirde görev yapan bazı maarif müdürlerinin Mekteb-i Sultani ve Mülkiye mezunu olmaları ve Maarif Nezareti bünyesinde daha önceden görev yapan tecrübe sahibi isimler oldukları dikkate alındığında, Bursa'nın eğitim hayatına merkezin özellikle önem verdiği anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde Bursa'da geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerinin yanı sıra çok sayıda ibtidai mektep yani ilkokul açılmıştır. Dönemin hedefi olan usul-i cedide üzere öğretimin gerçekleştirildiği ilkokul sayısının Bursa merkezde, köylere nazaran daha yoğun olduğu görülmekle birlikte bu sayının Bursa gibi vilayet merkezi ve dönemin büyük bir şehri açısından yeterli olmadığı söylenebilir. Bursadaki ilkokulların idaresinin şehirdeki maarif komisyonuna bırakılması ve ayrıca ilkokullar için bir komisyon kurulması, dönemin ilköğretim yönetiminde önemli bir gelişmedir. Bu durum, Bursa'da ilkokulların gelişiminin merkez tarafından takip edildiğini ve Bursa'nın önemsendiği gösterir. II. Abdülhamid döneminde ilköğretim kurumlarının gelir kaynakları ve harcamaları genellikle yerele bırakılmıştır. Bursa'da da aynı durum görülmüş, yerel idareciler, eşraf ve ahali ilkokulların inşası, gelir kaynaklarının bulunması ve masraflarının karşılanmasında gayret göstermişlerdir.

Bu durum ahalinin eğitim kurumlarını sahiplenmesini göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Bursa’da ibtidailerden sonra ilköğretimin ikinci kademesini rüşdiyeler oluşturmuştur. Bursa Mülki Rüşdiyesi, vilayette modern anlamda açılan ilk eğitim kurumlarından biridir. 30 yıldan fazla varlığını devam ettiren mülki rüşdiye’nin öğrenci sayısına bakıldığında, Bursalılar tarafından benimsendiği ve rağbet gördüğü söylenebilir. Yine bu dönemde kızların eğitimi konusunda ülkede yaşanan gelişmelerden Bursa da nasibini almış ve inas rüşdiyesi açılmıştır. Teorik ve uygulamalı eğitimin verildiği inas rüşdiyesine zamanla Bursalılar ilgi göstermiş ve öğrenci sayısı artmıştır. Ancak diğer kurumlarda olduğu gibi yaşanan bina sıkıntısının inas rüşdiyesini olumsuz etkilediği görülmektedir. Rüşdiyelerden başka ibtidai ve rüşdiye kısımlarından oluşan Hadıka-i İrfan Mektebi, dönemin Bursa eğitim tarihi açısından önemli bir okuldur. Bu okul ile Bursanın Müslüman Türk ahalisi, ilk kez ibtidai ve rüşdiyeden oluşan bir özel okul ile karşılaşmıştır. Darülmuaallimin mezunu idarecilere sahip olan okul, daha sonra da varlığını devam ettirmiştir.

Bursa’da bu dönemde, ortaöğretim kurumu olarak mülki idadi bulunmaktadır. Bursa Mülki İdadisi başlangıçta nehari olarak açılmış daha sonra leylie dönüştürülmüştür. Mülki idadi, dönemin eğitim politikalarının bariz olarak uygulandığı bir okul olmuştur. Özellikle stratejik bölgelerden, Rumeli’den ve Rusya Türklerinden gelen öğrenciler okula yatılı olarak kaydedilmiştir. 1892’de rüşdiyenin eklenmesiyle daha da büyüyen okul binasına zaman içerisinde çeşitli eklemeler yapılmıştır. Mülki idadi, yoğun bir ders programına sahip olmuş, geleneksel derslerin yanı sıra fen bilimleri ile ilgili dersler ağırlığını hissettirmiştir. Mülki idadi, sosyal alanda da boy göstermiş, okulun bünyesinde müze açılmış, hava rasathanesi kurulmuş ve ilk Bursa Sergisi mülki idadi içerisinde düzenlenmiştir. Bütün bunlar Bursa Mülki İdadisinin şehrin sosyal hayatında olan etkinliğini göz önüne sermektedir. Ayrıca mülki idadi öğrencileri ve idarecilerinin dönemin politik akımlarından etkilendikleri fark edilmektedir. Bu

bakımdan mülki idadi sadece bir eğitim-öğretim kurumu olarak değil aynı zamanda sosyo-kültürel açıdan Bursa şehrinin önemli bir dinamiğini oluşturmuştur. Yine okulun yatılı özelliğe sahip olması, öğrencileri arasında sosyal bir dayanışma kültürünün oluşmasını sağlamış ve bu özelliği daha sonra da devam etmiştir. Nitekim günümüzde her yıl mayıs ayında düzenlenen mezunlar buluşmasıyla okulun bu özelliği yaşatılmaya çalışılmaktadır.

Bursa şehrinin özellikleri, mesleki eğitimin gelişimini etkilemiştir. Özellikle geniş ve verimli bir araziye sahip olması, iklimi ve konumuyla, dönemin zirai politikalarının doğrudan uygulamalarının gerçekleştirildiği bir yer olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Bursa’da kurulan Hüdavendigar Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği, tarım politikalarıyla eğitimin bütünleştiği bir kurum halini almıştır. Teorik ve uygulamalı eğitimin verildiği okul, II. Abdülhamid döneminde Halkalı ve Selanik ile dönemin zirai eğitiminin üçlü sacayaklarından biri olmuştur. II. Abdülhamid tarafından okula özellikle önem verilerek çeşitli hediyeler gönderildiği gibi Avrupa’dan pek çok modern tarım araç gereci getirilmiştir. Böylece Bursa’daki ziraat mektebi ülkede modern tarım yöntemlerinin uygulandığı model bir mesleki eğitim kurumu olarak varlığını devam ettirmiştir. Bursa’nın tarımsal ve iktisadi faaliyetleriyle yakından ilişkili olarak bu dönemde açılan diğer bir okul, Harir Darüttalimi’dir. Bu okul, Osmanlı Devleti’nde modern yöntemlerle ipekçilik eğitiminin verildiği ilk mesleki eğitim kurumudur. Harir Darüttalimi, sadece Bursa ve çevresiyle sınırlı kalmamış, ülkenin pek çok yerinden gelen kişiye ipekçilik eğitimi vermiştir. Bursa’daki diğer mesleki eğitim kurumu olan Sanayi Mektebi ise Tanzimat döneminin sonlarında açılan ıslahhaneye dayanmaktadır. Islahhane, 20. yüzyılın başında Hamidiye Sanayi Mektebine dönüşmüştür. Okul, teorik ve uygulamalı eğitimiyle çok sayıda öksüz ve yetim, yardıma muhtaç çocuğun bir sanat edinmesini sağlamıştır. Sanayi mektebi bu yönüyle, Bursa şehrini sosyo-

ekonomik açıdan etkileyen bir mesleki eğitim kurumu olarak yerini almıştır.

II. Abdülhamid döneminde vilayetlerde öğretmen eğitiminin yaygınlaştırılması kapsamında Bursa’da da bir Darülmuallimin açılmıştır. İbtidai mekteplere öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan Bursa Darülmuallimini, uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir. Ancak dönemin sonlarına gelindiğinde, taşrada öğretmen ihtiyacının giderilememesi nedeniyle “Medrese-i Muallimin” adlı okulların açılması gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Bursa’daki Darülmuallimin kapatılarak Hamidiye Medrese-i Muallimini adlı bir okul açılmıştır. Ayrıca okulun yanına, öğretmen adaylarının bir nevi staj yapacağı Hamidiye adlı ibtidai mektep kurulmuştur. Okul, II. Abdülhamid döneminde açılan medrese-i mualliminlerin ilk ve tek örneğini oluşturması nedeniyle önemli olup, öğretmen ihtiyacının karşılanması konusundaki çabaların farklı bir numunesi olarak yerini almıştır.

II. Abdülhamid döneminde Maarif Nezaretine bağlı Bursa’daki eğitim kurumları ile sivil meslek okullarının ele alındığı bu araştırmada, II. Abdülhamid döneminin eğitim politikaları, sistemi ve kurum çeşitliliğinin Bursa’ya doğrudan yansımalarının olduğu görülmüştür. Ayrıca şehrin kendine has sosyo-ekonomik özelliklerinin eğitim-öğretim faaliyetleriyle kurumlarını doğrudan etkilediği fark edilmiştir. Bu bakımdan çalışma, dönemin eğitim panoramasının ortaya çıkartılmasına ve merkez-çevre ilişkisinin analiz edilmesine katkı sağlayacaktır. Yani Bursa, yüksekokullar istisna tutulursa, II. Abdülhamid dönemi maarif yapısının tipik bir numunesi olarak gösterilebilir. Yine, II. Abdülhamid döneminde Bursa’da inşa edilen bazı okulların günümüzde de ayakta olarak aynı kuruluş gayesi çerçevesinde eğitim-öğretime devam etmesi dikkati çekmektedir. Özellikle mülki idadi ve ziraat mektebi üzerinden bunu görebilmek mümkündür. Böylece maarif idaresinden ilkokullara, mülki idadiden meslek okullarına değin II. Abdülhamid dönemi Bursasının eğitim sistemi, mirası ve yetişen nesli, önce Meşrutiyet Türkiye’sine ve oradan

Cumhuriyet Türkiyesine tarihi devamlılık çerçevesinde intikal etmiştir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- BOA., A. MKT. MHM., 177/22, 21 B 1276/13 Şubat 1860.
BOA., A.} MTZ.SM. 2/122, 16 Ca 1321/10 Ağustos 1903.
BOA., BEO, 73/5454, 28 S 1310/21 Eylül 1892.
BOA., BEO., 101/7507, 15 R 1310/6 Kasım 1892.
BOA., BEO., 305/22806, 22 R 1311/2 Kasım 1893.
BOA., BEO., 318/23828, 19 Ca 1311/ 28 Kasım 1893.
BOA., BEO., 415/31073, 1311 Z 01/6 Mayıs 1894.
BOA., BEO., 413/30913, 28 Za 1311/2 Haziran 1894.
BOA., BEO., 643/48152, 24 Z 1312/18 Haziran 1895.
BOA., BEO., 1095/82084, 27 Ş 1315/21 Mart 1898.
BOA., BEO, 1170/87699, 15 Ra 1316/3 Ağustos 1898.
BOA., BEO, 1171/87797, 18 Ra 1316/6 Ağustos 1898
BOA., BEO., 1237/92758, 21 B 1316/5 Aralık 1898.
BOA., BEO., 1425/106858, 27 S 1317/7 Temmuz 1899.
BOA., BEO., 1401/105045, 10 B 1317/14 Kasım 1899.
BOA., BEO., 1823/136703, 28 Z 1319/7 Nisan 1902.
BOA., BEO., 1896/142162, 27 R 1320/3 Ağustos 1902.
BOA., BEO., 2199/164892, 28 B 1321/20 Ekim 1903.
BOA., BEO, 2649/198670, 22 C 1323/3 Eylül 1904.
BOA., BEO., 2422/181637, 24 B 1322/4 Ekim 1904.
BOA., BEO., 2761/207002, 20 Z 1323/15 Şubat 1906.
BOA., BEO., 2812/210865, 29 S 1324/24 Nisan 1906.
BOA., BEO., 3124/234274, 05 B 1325/14 Ağustos 1907.
BOA., BEO., 3185/238805, 10 L 1325/16 Kasım 1907.
BOA., BEO., 3367/252460, 04 B 1326/2 Ağustos 1908.
BOA., DH. MKT., 47/27, 09 Za 1310/25 Mayıs 1893.
BOA., DH.MKT., 111/16, 01 S 1311/14 Ağustos 1893.
BOA., DH. MKT., 2441/14, 27 S 1318/26 Haziran 1900.
BOA., DH. MKT., 2396/86, 01 Ca 1318/ 27 Ağustos 1900.
BOA., DH.MKT., 2562/114, 17 S 1319/5 Nisan 1901.

BOA., DH. MKT., 2482/105, 22 M 1319/11 Mayıs 1901.
BOA., DH.MKT., 2504/65, 1319 Ra 12 /29 Haziran 1901.
BOA., DH.MKT., 2517/19, 15 R 1319/1 Ağustos 1901.
BOA., DH.MKT., 521/10, 03 Ra 1320/10 Haziran 1902.
BOA., DH. MKT., 604/44, 27 B 1320/30 Ekim 1902.
BOA., DH.MKT., 785/65, 11 S 1321/9 Mayıs 1903.
BOA., DH.MKT., 1137/30, 24 Ra 1324/18 Mayıs 1906.
BOA., DH.MKT., 1273/56, 4 B 1326/2 Ağustos 1908.
BOA., DH.MKT., 2726/93 10 M 1327/1 Şubat 1909.
BOA., DH.MKT., 2724/27, 8 M 1327/30 Ocak 1909.
BOA., DH. TMIK. M., 135/33, 09 S 1320/18 Mayıs 1902.
BOA., İ. EV., 38/49, 10 Ca 1323/13 Temmuz 1905.
BOA., İ. HR., 395/23, 18 S 1323/24 Nisan 1905.
BOA., İ.HR., 395/33, 28 S 1323/ 4 Mayıs 1905.
BOA., İ.HUS., 4/128, 28 Ra 1310/20 Ekim 1892.
BOA., İ. HUS., 17/85, 16 R 1311/27 Ekim 1893.
BOA., İ. HUS., 79/53, 24 Ş 1317/28 Aralık 1899.
BOA., İ. HUS., 142/70, 24 R 1324/17 Haziran 1906.
BOA., İ. MF., 13/3, 20 M 1325/ 5 Mart 1907.
BOA., İ. ML., 11/40, 13 S 1312/16 Ağustos 1894.
BOA., İ. ML., 58/43, 22 S 1322/8 Mayıs 1904.
BOA., İ. ML., 69/40, 24 Z 1323/19 Şubat 1906.
BOA., İ.MMS., 116/4976, 07 Ra 1308/21 Ekim 1890.
BOA., İ. MMS., 122/5225, 19 Za 1308/26 Haziran 1891.
BOA., İ. OM., 2/56, 09 Za 1312/4 Mayıs 1895.
BOA., İ. OM., 4/19, 29 S 1314/9 Ağustos 1896.
BOA., İ.OM., 7/4, 19 B 1318/12 Kasım 1900.
BOA., İ.OM., 8/11, 11 C 1320/15 Eylül 1902.
BOA., İ. OM., 9/13, 14 Ra 1321/10 Haziran 1903.
BOA., İ.OM., 12/15, 24 R 1325/6 Haziran 1907.
BOA., İ. RSM., 16/14, 27 R 1320/3 Ağustos 1902.
BOA., İ. ŞD., 106/6368, 22 N 1308/30 Kasım 1904.
BOA., İ.TAL., 165/9, 13 N 1316/27 Aralık 1898.
BOA., İ.TAL., 346/35, 18 B 1322/28 Eylül 1904.
BOA., İ.TAL., 352/22, 28 L 1322/5 Ocak 1905.
BOA., İ.TAL., 409/3, 17 N 1324/ 4 Kasım 1906.

BOA., İ.TAL., 428/60, 06 C 1325/17 Temmuz 1907.
BOA., MF. MKT., 37/104, 20 Ca 1293 Ca/13 Haziran 1876.
BOA., MF. MKT., 41/85, 24 B 1293/15 Ağustos 1876.
BOA., MF. MKT., 46/14, 23 M 1294/7 Şubat 1877.
BOA., MF. MKT., 51/78, 25 S 1294/11 Mart 1877.
BOA., MF. MKT., 48 /112, 26 R 1294 /10 Mayıs 1877.
BOA., MF. MKT., 52/109, 25 Z 1294/31 Aralık 1877.
BOA., MF. MKT., 62/167, 04 B 1296/24 Haziran 1879.
BOA., MF. MKT., 65/51, 27 B 1297/5 Temmuz 1880.
BOA., MF. MKT., 70/81, 04 Za 1298/28 Eylül 1881.
BOA., MF. MKT., 74/90, 04 R 1299/23 Şubat 1882.
BOA., MF. MKT., 95/82, 26 S 1305/13 Kasım 1887.
BOA., MF. MKT., 99/2, 4 L 1305/14 Haziran 1888.
BOA., MF. MKT., 99/112, 1 Za 1305 Za/10 Temmuz 1888.
BOA., MF. MKT., 100/99, 20 Z 1305/28 Ağustos 1888.
BOA., MF. MKT., 108/128, 16 N 1306/16 Mayıs 1889.
BOA., MF. MKT., 111/58, 23 Z 1306/20 Ağustos 1889.
BOA., MF. MKT., 108/11, 07 S 1306/3 Ekim 1889.
BOA., MF. MKT., 117/129, 14 L 1307/3 Haziran 1890.
BOA., MF. MKT., 118/125, 21 Za 1307/9 Temmuz 1890.
BOA., MF. MKT., 120/70, 23 M 1308/8 Eylül 1890.
BOA., MF. MKT., 127/45, 13 S 1308/28 Eylül 1890.
BOA., MF. MKT., 125/3, 01 C 1308/12 Ocak 1891.
BOA., MF. MKT., 128/16, 16 N 1308/25 Nisan 1891.
BOA., MF. MKT., 162/88, 20 S 1310/13 Eylül 1892.
BOA., MF. MKT., 169/18, 07 Za 1310/23 Mayıs 1893.
BOA., MF. MKT., 172/92, 15 Z 1310/30 Haziran 1893.
BOA., MF. MKT., 182/82, 19 Ra 1311/30 Eylül 1893.
BOA., MF. MKT., 184/48, 03 R 1311/14 Ekim 1893.
BOA., MF. MKT., 188/30, 19 Ca 1311/28 Kasım 1893.
BOA., MF. MKT., 190/4, 09 C 1311/18 Aralık 1893.
BOA., MF. MKT., 198/32, 05 N 1311/12 Mart 1894.
BOA., MF. MKT., 222/36, 2 Ra 1312/3 Eylül 1894.
BOA., MF. MKT., 285/30, 07 R 1313/27 Eylül 1895.
BOA., MF. MKT., 296/61, 18 C 1313/6 Aralık 1895.
BOA., MF. MKT., 349/17, 1314 S 29/9 Ağustos 1896.

BOA., MF. MKT., 335/10, 16 R 1314/24 Eylül 1896.
BOA., MF. MKT., 384/38, 2 S 1315/3 Temmuz 1897.
BOA., MF. MKT., 362/37, 29 S 1315/30 Temmuz 1897.
BOA., MF. MKT., 373/65, 06 C 1315/2 Kasım 1897.
BOA., MF. MKT., 404/17, 15 S 1316/5 Temmuz 1898.
BOA., MF. MKT., 405/50, 21 S 1316/11 Temmuz 1898.
BOA., MF. MKT., 410/15, 20 Ra 1316/8 Ağustos 1898.
BOA., MF. MKT., 413/59, 16 R 1316/3 Eylül 1898.
BOA., MF. MKT., 424/21, 5 B 1316/19 Kasım 1898.
BOA., MF. MKT., 444/48, 06 Z 1316/17 Nisan 1899.
BOA., MF. MKT., 457/1, 14 Ra 1317/ 23 Temmuz 1899.
BOA., MF. MKT., 476/20, 1 B 1317/5 Kasım 1899.
BOA., MF. MKT., 510/40, 29 S 1318/28 Haziran 1900.
BOA., MF. MKT., 548/33, 5 Ca 1318/31 Ağustos 1900.
BOA., MF. MKT., 533/23, 08 B 1318/1 Kasım 1900.
BOA., MF. MKT., 536/49, 27 B 1318/20 Kasım 1900.
BOA., MF. MKT., 545/35, 24 L 1318/14 Şubat 1901.
BOA., MF. MKT., 550/26, 19 Z 1318/9 Nisan 1901.
BOA., MF. MKT., 625/31, 28 M 1320/7 Mayıs 1902.
BOA., MF. MKT., 648/21, 24 R 1320/31 Temmuz 1902.
BOA., MF. MKT., 648/35, 25 R 1320/1 Ağustos 1902.
BOA., MF. MKT., 660/33, 16 C 1320 C /20 Eylül 1902.
BOA., MF. MKT., 676/53, 26 N 1320/27 Aralık 1902.
BOA., MF. MKT., 681/71, 29 L 1320/29 Ocak 1903.
BOA., MF. MKT., 746/3, 09 S 1321/7 Mayıs 1903.
BOA., MF. MKT., 747/64, 14 S 1321/12 Mayıs 1903.
BOA., MF. MKT., 718/10, 15 R 1321/11 Temmuz 1903.
BOA., MF. MKT., 718/40, 17 R 1321/13 Temmuz 1903.
BOA., MF. MKT., 723/9, 09 Ca 1321/3 Ağustos 1903.
BOA., MF. MKT., 740/42, 21 B 1321/4 Ekim 1903.
BOA., MF. MKT., 753/84, 27 N 1321/17 Aralık 1903.
BOA., MF. MKT., 755/58, 16 L 1321/5 Ocak 1904.
BOA., MF. MKT., 771/25, 09 M 1322/26 Mart 1904.
BOA., MF. MKT., 799/62, 15 C 1322/27 Ağustos 1904.
BOA., MF. MKT., 803/69, 4 B 1322/14 Eylül 1904.
BOA., MF. MKT., 805/45, 15 B 1322/25 Eylül 1904.

BOA., MF. MKT., 805/751, 15 B 1322/25 Eylül 1904
BOA., MF. MKT., 805/49, 15 B 1322/ 25 Eylül 1904.
BOA., MF. MKT., 816/37 25 N 1322/3 Aralık 1904.
BOA., MF. MKT., 818/44, 8 L 1322/16 Aralık 1904.
BOA., MF. MKT., 828/62, 24 Za 1322/30 Ocak 1905.
BOA., MF. MKT., 829/37, 25 Za 1322/31 Ocak 1905.
BOA., MF. MKT., 835/39, 27 Z 1322/ 4 Mart 1905.
BOA., MF. MKT., 838/33, 07 M 1323/14 Mart 1905.
BOA., MF. MKT., 842/33, 22 M 1323/29 Mart 1905.
BOA., MF. MKT., 888/58, 15 S 1323/21 Nisan 1905.
BOA., MF. MKT., 856/44, 17 Ra 1323/22 Mayıs 1905.
BOA., MF. MKT., 863/55, 09 R 1323/13 Haziran 1905.
BOA., MF. MKT., 871/57, 19 Ca 1323/22 Temmuz 1905.
BOA., MF. MKT., 879/5, 02 B 1323/2 Eylül 1905.
BOA., MF. MKT., 885/49, 28 B 1323/28 Eylül 1905.
BOA., MF. MKT., 902/36, 01 Za 1323/28 Aralık 1905.
BOA., MF. MKT., 948/62, 29 C 1324/20 Ağustos 1906.
BOA., MF. MKT., 949/57, 04 B 1324/24 Ağustos 1906.
BOA., MF. MKT., 950/2, 05 B 1324/25 Ağustos 1906.
BOA., MF. MKT., 993/1, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907.
BOA., MF. MKT., 1021/25, 2 N 1325/9 Ekim 1907.
BOA., MF. MKT., 1023/40, 25 N 1325/1 Kasım 1907.
BOA., MF. MKT., 1029/72, 13 Za 1325/18 Aralık 1907
BOA., MF. MKT., 1043/61, 10 S 1326/14 Mart 1908.
BOA., MF. MKT., 1057/74, 28 R 1326/30 Mayıs 1908.
BOA., MF. MKT., 1076/80, 7 N 1326/3 Ekim 1908.
BOA., MF. MKT., 1082/8, 21 L 1326/16 Kasım 1908.
BOA., MF. MKT., 1087/52, 24 Za 1326/18 Aralık 1908.
BOA., MF. MKT., 1095/55, 3 M 1327/25 Ocak 1909.
BOA., MF. MKT., 1103/62, 7 S 1327/28 Şubat 1909.
BOA., MF. MKT., 1106/44, 21 S 1327/14 Mart 1909.
BOA., MV., 21/79, 26 L 1304/18 Temmuz 1887.
BOA., MV., 26/59, 08 Ra 1305/24 Kasım 1887.
BOA., MV., 35/70, 05 M 1306/11 Eylül 1888.
BOA., MV., 46/63, 28 Z 1306/25 Ağustos 1889.
BOA., MV., 80/64, 16 Z 1311/20 Haziran 1894.

- BOA., ŞD. 518/8, 13 C 1312/12 Aralık 1894.
BOA., ŞD., 519/32, 09 Za 1312/ 4 Mayıs 1895.
BOA., ŞD., 520/5, 05 Z 1312/30 Mayıs 1895.
BOA., ŞD., 520/46, 19 Ra 1313/9 Eylül 1895.
BOA., ŞD. 523/51, 03 Za 1314/5 Nisan 1897.
BOA., ŞD. 525/10, 22 Ra 1310/10 Ağustos 1898.
BOA., ŞD. 382/20, 12 M 1317/23 Mayıs 1899.
BOA., ŞD., 591/6, 13 S 1317/23 Haziran 1899.
BOA., ŞD., 216/27, 03 Z 1317/4 Nisan 1900.
BOA., ŞD., 528/25, 14 C 1318/9 Ekim 1900
BOA., ŞD., 1581/11, 01 M 1320/10 Nisan 1902.
BOA., ŞD., 531/2, 25 Ca 1320/30 Ağustos 1902.
BOA., ŞD., 534/75, 19 Ca 1323/1 Ağustos 1905.
BOA., ŞD., 1059/61, 24 Ca 1325/5 Temmuz 1907.
BOA., ŞD., 439/27, 11 S 1327/4 Mart 1909.
BOA., Y. A. HUS., 182/93, 21 Za 1302/1 Eylül 1885.
BOA., Y. A. HUS., 220/13, 06 R 1306/10 Aralık 1888.
BOA., Y. A. HUS., 301/4, 21 Z 1311/25 Haziran 1894.
BOA., Y.EE., 46/8, 26 R 1310/17 Kasım 1892.
BOA., Y.EE., 5/127, 8 N 1317/10 Ocak 1900.
BOA., Y. MTV., 60/26, 10 S 1309/15 Eylül 1891.
BOA., Y. MTV., 58/1, 01 C 1309/2 Ocak 1892.
BOA., Y. MTV., 59/53, 22 B 1309/21 Şubat 1892.
BOA., Y. MTV., 297/83, 18 Ra 1325/1 Mayıs 1907.
BOA., Y. PRK. AZJ., 14/7, 29 Z 1305/6 Eylül 1888.
BOA., Y. PRK. MF., 2/82, 29 Z 1310/14 Haziran 1893.
BOA., Y.PRK.UM., 49/17, 13 S 1317/23 Haziran 1899.
BOA., Y. PRK. UM., 49/40, 26 S 1317/6 Temmuz 1899.
BOA., Y. PRK.UM., 70/80, 28 Ca 1322/10 Ağustos 1904.
BOA., Y. PRK.UM., 77/47, 15 S 1323/21 Nisan 1905.
BOA, ZB., 361 138 1318 Teşrin-i evvel 14/27 Ekim 1902.

2. Salnameler

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1294, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1295, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1296, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1297, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1301, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1302, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1303, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1304, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1305, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1306, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1306-1307, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1307-1308, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1310, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1311, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1312, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1313, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1314, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1315, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1316, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1317, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1318, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1319, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1320, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1321, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1322, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1323, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1324, Vilayet Matbaası, Bursa.
Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1325, Vilayet Matbaası, Bursa.
Bursa Vilayeti Salnamesi 1927, Vilayet Matbaası, Bursa 1927.
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1316, Matbaa-i Amire, İstanbul.
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1319, Matbaa-i Amire, İstanbul.
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1321, Matbaa-i Amire, İstanbul.

3. Gazeteler

Bursa, 1, 30 Ra 1308/13 Kasım 1890.
Bursa, 2, 6 R 1308/19 Kasım 1890.
Bursa, 7, 27 Ca 1308/18 Kasım 1890.
Bursa, 9,12 C 1308/23 Ocak 1891.
Bursa, 10, 19 C 1308/30 Ocak 1891.
Bursa, 108, 19 B 1310/6 Şubat 1893.
Bursa, 109, 28 B 1310/15 Şubat 1893.
Bursa, 111, 15 Ş 1310/ 4 Mart 1893.
Bursa, 112, 17 Ş 1310/6 Mart 1893.
Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893.
Bursa, 114, 22 R 1310/9 Nisan 1893
Bursa, 115, 9 R 1310/27 Mart 1893.
Bursa, 116, 16 R 1310/3 Nisan 1893.
Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893.
Bursa, 118, 7 Ş 1310/24 Nisan 1893.
Bursa, 120, 21 L 1310/8 Mayıs 1893.
Bursa, 121, 28 L 1310/15 Mayıs 1893.
Bursa, 123, 13 Z 1310/30 Nisan 1893
Bursa, 124, 20 Za 1310/5 Haziran 1893.
Bursa, 125, 27 Za 1310/12 Haziran 1893
Bursa, 126, 4 Z 1310/19 Haziran 1893.
Bursa, 127, 19 Z 1310/4 Temmuz 1893.
Bursa, 128, 26 Z 1310/11 Temmuz 1893.
Bursa, 129, 3 M 1311/17 Temmuz 1893.
Bursa, 132, 24 M 1311/7 Ağustos 1893.
Bursa, 133, 1 S 1311/14 Ağustos 1893.
Bursa, 136, 22 S 1311/4 Eylül 1893
Bursa, 139, 15 Ra 1311/26 Eylül 1893.
Bursa, 140, 22 Ra 1311/3 Ekim 1893.
Bursa, 142, 6 R 1311/17 Ekim 1893.
Bursa, 143, 13 R 1311/24 Ekim 1893.
Bursa, 144, 20 R 1311/31 Ekim 1893.
Bursa, 145, 27 R 1311/7 Kasım 1893
Bursa, 146, 4 Ca 1311/13 Kasım 1893.

İkdam, 4529, 9 Ocak 1907.
Hüdavendigâr, 1604, 27 S 1312/ 30 Ağustos 1894.
Hüdavendigâr, 1609, 3 R 1312/4 Ekim 1894.
Hüdavendigâr, 1624, 20 B 1312/17 Ocak 1895.
Hüdavendigâr, 1630, 2 N 1312/27 Şubat 1895.
Hüdavendigâr, 1644, 26 Z 1312/20 Haziran 1895.
Hüdavendigâr, 1646, 10 M 1313/3 Temmuz 1895.
Hüdavendigâr, 1650, 8 S 1313/31 Temmuz 1895.
Hüdavendigâr, 1941, 7 Z 1318/28 Mart 1901.
Hüdavendigâr, 1948, 3 S 1319/22 Mayıs 1901.
Hüdavendigâr, 1968, 25 C 1319/9 Ekim 1901)
Hüdavendigâr, 1972, 25 B 1319/9 Ekim 1901
Hüdavendigâr, 1974, 9 Ş 1319/21 Kasım 1901.
Hüdavendigâr, 2222, 15 Ş 1324/4 Ekim 1906
Şûrâ-yı Ümmet, 135, 26 M 1327/18 Şubat 1909.
Tercüman-ı Hakikat, 4281, 23 Ra 1310/15 Ekim 1892.
Tercümân-ı Hakikat, 4309, 27 R 1310/18 Kasım 1892.

4. Dönemin Basılı Eserleri

Bursa Sergisi, 10, 15 K.sani 1325/28 Ocak 1910.

Bursa'da Vaki Hadîka-i İrfan Mektebi Tevzi-i Mükâfat Cetveli, ikinci defa, 1322-1323 sene-i dersiye, Vilayet Matbaası, Bursa.

Harir Darü'ttalimine Mahsus Talimat, 1322.

Hüdavendigâr Vilayeti Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli, sene-i tedrisiye 1310-1311, Vilayet Matbaası, Bursa 1311.

Hüdavendigâr Vilayeti Merkez Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli, sene-i dersiye 1311-1312, Vilayet Matbaası, Bursa 1312.

Hüdavendigâr Vilayeti Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Tevzi-i Mükâfat Cetveli, sene-i dersiye 1319-1320, Vilayet Matbaası, Bursa.

Nazari ve Ameli Hamidiye Ziraat Mektepleri Nizamnamesi, 12 B 1308/21 Şubat 1891, Düstur, I. Tertib, c.VI, Ankara 1939, s. 918-923.

Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Âliye ile Mekatib-i Husûsiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadet’te Taharri-i İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistiki, 1310-1311 Sene-i Dersiy-i Maliyesine Mahsustur, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet.

5. Tetkik Eserler

Ahmet Rıza, *Anılar*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 2001.

Ahmet Tevfik, *Velosipet ile Bir Cevelan, 1900’e Doğru İstanbul’dan Bursa’ya Bisikletli Bir Gezi* (Çev. Cahit Kayra), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

Akkılıç, Yılmaz, “Azmi Bey”, *Bursa Ansiklopedisi*, Bursa Kültür ve Sanat Yayınları, Bursa 2002.

Akkuş, Mine, “19. Yüzyılda Bursa’daki İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi” *OTAM*, 24, 2008, s. 1-20.

Akkuş, Turgay, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2008.

Aktar, Ayhan, “Bursa’da Devlet ve Ekonomi”, *Bir Masaldı Bursa* (Haz. Engin Yenal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Yayınları, Ankara 2011.

Alkan, Mehmet Öznur, “Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. VI, 2008, s. 9-84.

Altın, Hamza, *II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Öğretmen Yetiştirme Meselesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.

Altun, Dilek, *XIX. Yüzyılda Bursa’da İpekböcekçiliği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013.

Ata, Bahri, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Tarihin Peşinde*, 1, 2009, s. 27-36.

Ata, Bahri, “Mülkiye Mektebi Mezunlarının Tarih ve Coğrafya Eğitimine Katkılarına Toplu Bir Bakış (1879-1960)”, *V. Ulusal Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi*, Ankara 2011, s. 256-268.

Atıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri, Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıraları* (Haz. Metin Hülâgü), Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

Aydın, Elif Özlem, “Bursa’nın Risk Altındaki İpekçilikle İlgili Mimari Mirası: Harir-i Dar-ütta’lim”, *Bursa Araştırmaları*, 22, 2008, s. 38-29.

Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Cenkler Matbaacılık, İstanbul 1982.

Becerikli, Sabri-Demirel, Muammer, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Bursa’sına Miras Kalan Öğretmen Okulları (1883-1975)”, *History Studies*, 9/1, 2017, s. 65-84.

Becerikli, Sabri, “Selanik Dârülmuaallimîni”, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Selanik Vilayetinde Eğitim (Ed. Fatih Demirel), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019.

Becerikli, Sabri-Demirel, Muammer, “Temettuat Defterlerine Göre Bursa Şehrinde Yaşayan Gayrimüslimlerin Ekonomik Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/2, sayı 131, Aralık 2020, s. 119-137

Biren, Mehmet Tevfik, *Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları* (Haz: F. Rezan Hürmen), c. II, Arma Yayınları, İstanbul 1993.

Bursa İl Yıllığı 1967, Bursa Valiliği Yayınları, Bursa 1967.

Bursa İl Yıllığı 1973 Cumhuriyet'in 50. Yılında Bursa (Haz. Kenan Kolukısa ve Mehmet Yörük), Bursa 1973.

Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. I, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

Çetin, Atilla, “Bursa’da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdadisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi”, XIII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Çetin, Osman, “1898 Tarihli Bir Okul Ödevi”, *Bursa Araştırmaları*, 5, 2004, s. 15-16.

Çiftçi, Cafer, “Hudavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi”, *Osmanlı Modernleşmesi ve Bursa* (Ed. Cafer Çiftçi), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2009.

Çiftçi, Cafer, “1837-1908 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 2013, s. 1-18.

Çiftçi, Cafer, “Bursa Harir Darüttalimi”, *Journal of Turkish Studies*, 41, 2014, s. 127-151.

Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1960.

Darkot, Besim, “Bursa”, *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.

Demirel, Fatih, “II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı’da Orta Öğretim: Sultâniler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVII, sayı 2, 2012, s. 339-358.

Demiryürek, Halim, *Ertuğrul Sancağı (1900-1918)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik 2015.

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Doğan Kitap, İstanbul 2014.

Doğru, Mustafa, “Bursa’yı Diriltiren Okul”, *Bursa Araştırmaları*, 22, 2008.

Dörtok Abacı, Zeynep, “İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)”, *U.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 2006, s. 159-171.

Dörtok Abacı, Zeynep, *Modernleşme Sürecinde Bursa Kenti’nin Mekansal ve Sosyal Değişimi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2005.

Durukoğlu, Salim, *Süleyman Nesib (Süleyman Paşazade Bey), Hayatı Edebi Kişiliği Şiirleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

Ebuzziya, Ziyad, “Ahmed Rıza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 2, 1989, s.124-127.

Engin, Vahdettin “Osmanlı Devleti’nin Demiryolu Siyaseti”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Engin, Vahdettin-Vurgun, Ahmet, “19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlılık-Türkçülük Algısı ve 19. Yüzyılın Başlarında Modernleşme Çabası”, *TÜRKLER Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar*, Arvana Yayınları, İstanbul 2014.

Erdönmez, Ahmet, “Bursa Kız Lisesi”, *Bursa Araştırmaları*, 1, 2003, s. 27-29.

Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, c. 3, İstanbul 1977.

Erler, Şeref, *Bursa’da Eski Eserler Eski Şöhretler*, Bursa 1966.

Eyice, Semavi, “İhtifalci Mehmed Ziya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 21, 2000, s. 559-560.

Fatma Fahrünnisa Hanım, *1896 Baharında Bursa* (Haz. Nezaket Özdemir), Bursa Kültür A.Ş., Bursa 2010.

Fortna, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim* (Çev. Pelin Sıral), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Gazimihal, Mahmut, *Bursa’da Musiki* (Haz. Yılmaz Akkılıç), Nilüfer Akkılıç Kütüphanesi Yayınları, Bursa 2008.

Gençoğlu, Mustafa, “Sultan II. Abdülhamid’in Yurtdışı Eğitim Politikası”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 4, 2, 2014, s. 33-73.

Güçtekin, Nuri, *İstanbul’daki Hususi Mektepler (1873-1922)*, İBB Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2015.

Gündüz, Mustafa, *Ansiklopedik Türk Eğitim Tarihi Sözlüğü*, T.C. M.E.B. Yayınları, Ankara 2022.

Hasan Taib, *Hatıra Yahut Mirat-ı Bursa*, Hüdavendigâr Vilayeti Matbaası, Bursa 1323.

Hızlı, Mefail, “Osmanlılardan Günümüze Ulaşan Bursa Eğitim Yapıları”, *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler* (Haz. Neslihan Türkün Dostoğlu ve Hamdi Dostoğlu), Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2011.

Hocaoğlu, Mehmed, *İkinci Abdülhamid’in Muhtıraları (Belgeler)*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.

Hüseyin Vassaf, *Bursa Hatırası*, (Haz. Mustafa Kara ve Bilal Kemikli), Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010.

İhtifalci Mehmed Ziya, *Bursa’dan Konya’ya Seyahat* (Haz. Melek Çoruhlu), Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2010.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.

İnalcık, Halil, “Bursa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, 1992, s. 445-449.

Kadioğlu, Sevtap, “Osmanlı Döneminde Türkiye’de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 8, 2005, s. 239-257.

Kaplan, Ersin Serdal, *Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2001.

Kaplanoğlu, Raif-Akkuş, Turgay, “1906 Bursa Mamûlât ve Mahsûlât Sergisi”, *Bursa Araştırmaları*, 10, 2005, s. 8-10.

Kaplanoğlu, Raif, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bursa (1876-1926)*, Avrasya Etnografya Yayınları, Bursa, 2006.

Kepecioğlu, Kâmil, *Bursa Kütüğü* (Haz. Hüseyin Algül-Osman Çetin-Mefail Hızlı-Mustafa Kara- M. Asım Yediyıldız), c. 1,2,3,4, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010.

Keskin, Özkan, *Orman ve Ma’adin Nezâreti’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Kırmızı, Abdulhamit, *Abdülhamid’in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2008.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Kumaş, Nursal, II. *Abdülhamid Döneminde Bursa’da Sosyal Hayat (1876-1909)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2011.

Kumaş, Nursal, “Bursa Mekteb-i İdadi-i Mülkisi Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, c. 6, 2016, s. 138-149.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, “Haremeyn”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 16, 1997, s. 153-157.

Laurent, Beatrice St., “Bir Tiyatro Aşığı: Ahmet Vefik Paşa ve XIX. Yüzyıl Sonlarında Bursa’nın Yeniden Biçimlendirilişi”, *Bir Masaldı Bursa* (Haz. Engin Yenal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.

Lowry, Heath, *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*, (Çev. Serdar Alper), Eren Yayınevi, İstanbul 2004.

Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı* (Haz. Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Mülazım Abdülkadir, *Bursa Tarihi Kılavuzu* (Haz. M. Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı), Bursa İl Özel İdaresi Yayınları, Ankara 2012.

Nurdoğan, Arzu Meryem, *Modernleşme Döneminde Osmanlı’da İlköğretim (1869-1914)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.

Oğuzoğlu, Yusuf, “Bursa Hamidiye Ziraat Mektebi ve Bir Uygulaması”, *Bursa’nın Köklü Eğitim Kurumları Bursa Ziraat Mektebi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010.

Öcalan, Hasan Basri, “Bursa Hamidiye Medrese-i Muallimini”, *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 2014, s. 71-85.

Öztürk, Cemil, “Selim Sabit Efendi’nin Yetiştirdiği Dönemde Osmanlı Devleti’nde Eğitim: Modern Eğitimin Doğuşu”, *Uluslararası Vize Tarih ve Kültürü Sempozyumu (Vize/28 Nisan 2000) Türkiye’nin İlk Pedagogu Vizeli Selim Sabit Efendi*, Beta Basım, Kırklareli 2000.

Pehlivan Ağırakça, Gülsüm, *Mekteplerde Ahlâk Eğitim ve Öğretimi (1839-1923)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2013.

Saatçı Ata, Meltem Begüm, *Ahmed Rıza Bey’in Kamunun Eğitimi Üzerine Görüş ve Faaliyetleri*, Sonçağ Yayınları, Ankara 2018.

Sarıçelik, Kerim, *Konya’da Modern Eğitim Kurumları (1869-1919)*, Çizgi Kitabevi, Konya 2010.

Sarıçelik, Kerim, “Osmanlı Devleti’nin Anadolu’da Gül Tarımını Teşvik Politikaları” *The Journal of Academic Social Science Studies*, 47, 2016, s. 309-317.

Sedad, *Bursa 1934 Yıllığı*, Bursa Belediyesi Neşriyatı, Bursa 1934.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Sivritepe, Mehmet Selim, *Bursa İdadisi’nin Kuruluşu ve Gelişimi (1885-1980)*, Gaye Kitabevi, İstanbul 2006.

Su, Kâmil, “Ahmet Rıza Bey’in Maarif Layihaları”, *Eğitim Hareketleri*, c. 22, 268-269, 1977, s. 10-16.

Su, Kâmil, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Bursa Okulları ve Ahmet Rıza Bey”, *Eğitim Hareketleri*, c. 23, 270-271, 1978, s. 4-11.

Şerafeddin Mağmumi, *Bir Osmanlı Doktorunun Anıları Yüzyıl Önce Anadolu ve Suriye* (Çev. Cahit Kayra), Bûke Yayınları, İstanbul 2001.

Talay, Aydın, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, Armoni Yayıncılık, İstanbul 2007.

Tangülü, Zafer-Becerikli, Sabri, *Baltacıoğlu’nun Halk Eğitimi Anlayışı*, Pegem Yayınları, Ankara 2021.

Torkomyan, Kevork, *İpek Böceği Beslemek ve İpek Böceği Tohumu İstihsal Etmek Usul ve Kavaidi*, Düyun-ı Umumiye Matbaası, Dersaadet 1922.

“Türkiye’de Teknik Öğretim II”, *Maarif Vekilliği Dergisi*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.

Quataert, Donald, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1909* (Çev. Nilay Özok Gündoğan- Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Uzay, Yahya Sezai, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sancılı Yıllar* (Der. Lale Uzay Akalın), Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2012.

Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Üsküdari, Faruk, *Eski Bursa’dan Notlar*, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Bursa 1972.

Vurgun, Ahmet, *II. Abdülhamid Dönemi İlköğretimde Ahlâk Eğitimi ve Rehnüma-yı Ahlâk*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Vurgun, Ahmet, *Maarifperver Sultan II. Abdülhamid*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

Vurgun, Ahmet, “II. Abdülhamid Döneminde Zirai Anlayışın Eğitime Yansıması”, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi* (Yay. Haz. A. Melek Özyetgin, Vahdettin Engin, Davut Hut, Ayşe Ersay Yüksel, Elif Tuğçe Kurt, Gökhan Açikel), c.1, YTÜ II. Abdülhamid Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2022, s. 457-480.

Yalman, Bedri, “Bursa Türk ve İslam Eserleri Müzesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 6, 1992, s. 451-452.

Yetmen, Tahir, “Bursa’da İpekçilik”, *Bursa* (Haz. Vedat Nedim Tör ve Şevket Rado), Doğan Kardeş Yayınları, Bursa 1948.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi”, *Karadeniz Araştırmaları*, 37, 2013, s. 71-90.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı’da İpekböcekçiliği Eğitimi: Bursa Harir Darüttalimi ve Darülharirlerin Açılması”, *Turkish Studies*, 8/5, 2013, s. 577-594.

Yıldırım, Mehmet Ali, “II. Abdülhamid Devri Taşra İdadilerinde Mesleki Eğitim Denemesi”, *History Studies*, 6/5, 2014, s. 249-268.

Yıldırım, Mehmet Ali, “Osmanlı’da Modern Ziraatın Gelişimine Katkı Sunan İki Ermeni Mühassıs: Hagop Amasyan ve Kevork Torkomyan”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 6/12, 2016, s. 127-144.

Yücelt, Nazım, *Tarihte Bursa*, Bursa 1948.

Zengin, Zeki Salih, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

İnternet Kaynakları

www.houshamadyan.org

lugatim.com